

Y. BERDIMURATOV, Q. ALLANAZAROV, G. PATULLAEVA

QARAQALPAQ TILI

5-KLASS USHI'N SABAQLI'Q

Toli'qti'ri'lg'an ha'm qayta islngen basi'li'mi'

*Qaraqalpaqstan Respublikasi' Xali'q bilimlendiriw
ministrliqi ta'repinen tasti'yi'qlang'an*

TASHKENT
«O'ZBEKISTON»
2015

УДК:
ББК

Y. Berdimuratov, Q. Allanazarov, G. Patullaeva.
Qaraqalpaq tili. 5-klass ushi'n sabaqli'q.
No'kis: «Bilim» baspasi', 2015, 240 bet.

УДК:
ББК

Sabaqli'q Qaraqalpaqstan Respublikasi' Xali'q bilimlendiriw ministriginin' 2002-ji'lg'i' tan'lawi'nda jen'impaz dep tabi'lg'an.

**Respublika maqsetli kitap qori' qarji'lari' yesabi'nan
basi'p shi'g'ari'ldi'.**

Pikir bildiriwshiler:

M. Da'wletov — filologiya ilimlerinin' doktori'.

N. Mnajova — birinshi kategoriyali' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyati' pa'ni mug'allimi.

ISBN 978-9943-327-10-8

© «O'zbekiston» BPDU' 2015
© «Bilim» baspasi', 2015

1-SENTYABR — O‘ZBEKISTAN RESPUBLIKASI’NI’N’ G‘A‘REZSIZLIK KU’NI

1-shi’ni’g’i’w. To’mendegi sorawlarg’a da’slep juwap qaytari’n’, son’ gu’rrin’lesiw wo’tkerin’.

GU’RRIN’LESIW

1. O‘zbekistan qashan wo’z g‘a’rezsizligine yeristi?
2. Qanday ma’mleketlik ni’shanlari’mi’z bar?
3. O‘zbekistan ha’m Qaraqalpaqstan Respublikasi’ni’n’ Konstituciyasi’, ma’mleketlik gerbi, bayrag’i’ ha’m gimni qashan qabi’l yetilgen?
4. Watan degende neni tu’sinesiz?
5. G‘a’rezsizlikke yeriskennen keyingi da’wirde qanday wo’zgerisler boldi’ dep woylaysi’z?
6. Qaraqalpaq xali’q bati’rlari’nan, qaharmanlari’nan kimlerdi bilesiz?

Tapsi'rma. Tekstti woqi'n'. Wondag'i' milliy qa'diriyatqa wo'z pikirlerin'i'zdi bildirin'. «Menin' go'zzal jurti'm» degen temada tekst du'zin'.

BESQALA

Tu'rkstan, Xorezm — ma'skani'm menen,
Besqala, ten'izdin' a'tirapi' yelim, —

dep Berdaq shayi'rdi'n' ta'riyiplegenindey Aral ten'izi a'tirapi'nda qala sali'p, imarat qurg'an miynetkesh qaraqalpaq xalqi'ni'n' wo'zine ta'n milliy wo'zgeshelikleri ko'p. Qaraqalpaqlardi'n' keyingi a'wladlari' da usi' u'rdisti dawam yettirip kent sali'p, wo'z u'lkelerin bag'i'-bostang'a aylandi'ri'p kelgen. Qaraqalpaq jerindegi sonsha qala qaldi'qlari' ha'm kentlerdin' tariyxi' bul pikirdi tasti'yi'qlaydi'.

Aral ten'izinin' qubla jag'alawlari'na wornalasqan Qaraqalpaqstan Respublikasi' worta a'sirlerden baslap-aq wo'zinin' Qon'i'rat, Xojeli, Shi'mbay, Shabbaz (ha'zirgi Beruniy) ha'm To'rtku'l si'yaqli' iri qalalari' menen belgili bolg'an. Bul u'lke «Besqala alabi» dep te atalg'an. Usi'g'an tiykarlang'an halda tariyxi'y «Besqala» bes sha'ha'rdin' ra'mziy ko'rinisi si'pati'nda Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' ma'mleketlik bayrag'i'nda bes juldi'z tu'rinde sa'wlelengen.

Qaraqalpaq xalqi' «Jaqsi' ju'rgen kent saladı', jaman ju'rgen jerine wo'rt saladı'» degen danali'q so'zi si'yaqli' ha'zirgi da'wirde de ata miyrasti' dawam yettirip jerin gu'llendirmekte.

(G'.Xojaniyazov)

TIL — ADAMLARDI'N' QARI'M-QATNAS JASAWI'NI'N' YEN' A'HMIYETLI QURALI'

2-shi'ni'g'i'w. Qosi'qlardi' ta'sirli yetip woqi'n'.

Ana tilim, sen — basqadan ayi'rmam,
Sen turg'anda men de a'dewir shayi'rman,

Sonsha qatal su'rginlerde jog'almay,
Bul ku'nlerge jetkenin'e qayi'lman.

(I.Yusupov)

Ana tilim — menin' ata-anam bul,
Ha'r tu'bi bir shayqati'lg'an shaqan' bul,
Wolar menen birge wo'mir su'rmesem,
Kerek yemes mag'an jaqti' ja'ha'n bull!

(T.Qabulov)

Til — adamzatti'n' biybaha bayli'g'i'. Adamlar til arqali' basqalar menen qari'm-qatnasta boladi'.

Til so'ylesiw, xabarlaw ha'm ta'sir yetiw si'yaqli' u'sh tu'rli ja'miyetlik xi'zmet atqaradi'.

Tapsi'rma. Berilgen ga'plerdi woqi'p, ma'nilerin tu'sindirin'.

1. Tilge itibar — yelge itibar.
2. Til bilgen yel biledi.
3. Wo'zge tildin' ba'rin bil, wo'z tilin'di hu'rmetle.
4. Til — ma'deniyat aynasi'.
5. A'deptin' basi' — til.

TILDIN' JA'MIYETTEGI WORN'

QARAQALPAQ TILI — RAWAJLANG'AN MILLIY TIL

Bizin' Watani'mi'z Qaraqalpaqstan Respublikasi'.

Qaraqalpaq tili Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda jasaw-shi' qaraqalpaqlardi'n', sonday-aq basqa millet wa'killerinin' ma'mleketlik tili boli'p yesaplanadi'. Qaraqalpaq tili — wog'ada bay milliy a'debiy tillerdin' biri. Wonda qaraqalpaq xalqi'ni'n' pu'tkil wo'miri, ruwx'i'y bayli'g'i', aqi'li' ha'm woyi', wo'tmishi, ha'zirgi da'wiri ha'm keleshegi wo'z ko'rinishin tapqan. Qaraqalpaq tilinde ko'plegen gazetalar, jurnallar, kitaplar shi'g'ari'ladi', radio, televidenie jumi's isleydi.

Wol — ilim menen a'debiyatti'n', sanaat ha'm wo'ndiristin',
ma'deniyat penen ko'rkem wo'nerdin' tili.

Sorawlar:

1. Til qanday xi'zmet atqaradi'?
2. Tildin' adam wo'mirindegi a'hmiyeti qanday?
3. Ana tili haqqi'nda qanday qosi'qlar bilesiz?

3-shi'ni'g'i'w. To'mendegi so'zlerdi ga'p ishinde keltirin'.

Ana — Watan, tuwi'lg'an jer, ana — ta'biyat, ana til.

**FONETIKA HA'M JAZI'W. LEKSIKOLOGIYA.
SO'Z JASALI'W. MORFOLOGIYA**

**BASLAWI'SH KLASLARDA WO'TILGEN
TEMALARDI' TA'KIRARLAW**

4-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' woqi'n'. Ha'rbir so'zde neshe dawi'sli' ses bari'n ayti'n'.

Jazag'oysam yeger men,
Baxi'tli'lar qosi'g'i'n,
Da'rriw jazg'i'm keledi,
Xali'qlardi'n' dosli'g'i'n.

Qazaq, wo'zbek ha'm basqa,
Toli'p ati'rg'an milletler,
Qushaqalaydi' meni tez,
Deydi mag'an: Qoldi' ber!

(X. Turi'mbetov)

5-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi da'pterin'izge ko'shirip jazi'n' ha'm wolardag'i' ayi'rmashi'li'qlardi' ani'qlan'.

Ma'rt — mart, dala — tala, sa'ne — da'ne, tamaq — qamaq, tas — qas, mort — tort, sa'lem — qa'lem, qara — tara, ko'pshik — kepshik, quman — qutan, bult — qulp, tart — sart.

6-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Dawi'sli' seslerdin' asti'n bir, dawi'ssi'z seslerdin' asti'n yeki si'zi'n'.

1. Gu'z baslandi'. 2. Paxtalar ashi'ldi'. 3. Paxtakeshler paxta terip ju'r. 4. Bizler ja'rdemge bardiq. 5. Tergen paxtalari'mi'zdi' tapsirdiq. 6. Arbalarg'a ju'kledik. 7. Wolardi' qi'rmang'a jo'neltti. 8. Fermer alg'i's aytti'.

Tapsi'rma. Teksti woqi'n'. Mazmuni' boyi'nsha pikirlesin'. Wo'zlerin'iz «Menin' Watan degende ...» degen temada do'retiwshilik bayan jazi'n'. So'zlerdin' buwi'ng'a bo'liniwine itibar berin'.

WATAN TUYG'I'SI

Biz Watani'mi'zdi' azat ha'm g'a'rezsiz, go'zzal ha'm biyta'kirar, ata-babalardan miyras topi'raq dep ta'riyipleymiz. Bul ta'riyiplerdin' ha'rbiri yelimiz haqqi'nda ko'pshilik ta'repinen ayti'lg'an haqi'yqatli'qlardi' sa'wlelendiredi, lekin wolardi'n ba'rin wo'zimiz yerkin ju'rekten seziwimiz, shi'n ju'rekten an'lawi'mi'z lazi'm. Sonda g'ana biz ata jurti'mi'zdi'n' qanshama azat, g'a'rezsiz, go'zzal ha'm biybaha yekenligin sezemiz. Bul tuyg'i' bizdi Watani'mi'zdi' barli'g'i'mi'z benen su'yiwge talpi'ndi'radi', bizge quwat, ma'det beredi. Sebebi, A'mir Temur, Maman biy, Aydos baba, Yernazar bati'r si'yaqli' babalari'mi'zg'a ku'sh-qu'diret bergen tuyg'i' da yelge muhabbat, jurtqa wopadarli'q yedi.

Wo'z yelinin' tariyxi', a'jayip ta'biyati', woni'n' bawi'ri'nda jasap ati'rg'an xali'qti'n' pazi'yletleri, u'rp-a'det ha'm qa'diriyatlarin' sanali' tu'rde biletug'i'n, wolardi'n' ma'nisin tu'sine alatug'i'n adam g'ana Watanni'n' qa'dirine jetedi, woni'n' qu'direti ha'm abi'rayi' ushi'n jan ku'ydiredi, woni' qorg'aw ushi'n ba'rha tayar boladi'.

7-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdin' ishinen wo'tkermelewge bolatug'i'n so'zlerdi bir bo'lek, wo'tkermelewge bolmaytug'i'n so'zlerdi bir bo'lek ko'shirip jazi'n'.

Jol, awi'l, fabrika, zavod, mashina, bult, aspan, hawa, kepter, sharwashi'li'q, jaylawda, tabi's, miynet, sabaqta, u'sh, Saparbay, ku'n, woraq, Abat, ata, Shomanay, su'wret, dan'q, A'miw, jolawshi', woti'n, da'rya, gramm, alma, ji'lqi', iyt, qasqi'r, to'rt, az, bo'lme, klass, bayraq, woray, asxana, diywal, ag'ash, J. Aymurzaev, sport, su't, ana, fayl, No'kis, a'debiyat, tort, ant, fond, tut, jalt, ar, yerik.

Tapsi'rma. Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. So'zde buwi'n sani'n qalay ani'qlawg'a boladi'?
2. So'zlerdi qalay wo'tkermelewge boladi'? Mi'sal keltirin'.
3. Qanday so'zlerdi wo'tkermelewge bolmaydi'?

FONETIKA. GRAFIKA

FONETIKA — TIL SESLERI HAQQI'NDAG'I' ILIM

8-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. So'zlerdin' ayti'li'wi'na itibar berin'.

KELESHEGI ULLI' MA'MLEKET

O'zbekistan — keleshegi ulli' ma'mleket. Woni'n' bayli'qlari' ko'p. Yen' u'lken bayli'g'i' — ko'p milletli, tati'w ha'm dos miynetkesh xalqi'. O'zbekistanda wo'zbekler, qaraqalpaqlar, qazaqlar, tu'rkmener, tatarlar, uyg'i'rlar, ruslar, koreecler ha'm tag'i' basqa da millet wa'killeri jasaydi'.

O'zbekistandi' pu'tkil du'nya bileli ha'm ta'n alg'an. O'zbekistan wo'z rawajlani'w joli'na tu'sti. Du'nya bayli'qlari'na, ma'deniyati'na u'lken u'les qosi'p kiyati'r.

Sorawlar:

1. O'zbekistan qanday ma'mleket?
2. O'zbekistan qanday tabi'slarg'a yeristi?

So'zler seslerden quraladi'. Ses haqqi'nda ilim **fonetika** dep ataladi'. **Fonetika** grekshe so'z boli'p, bizin'she **ses** degen ma'nini an'latadi'.

Ses — so'zlerdin' ma'ni an'lati'wshi' yen' kishi bo'legi'. Ma'selen, *Watan* so'zi bes sesten quralg'an.

9-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Baslawi'sh klasta wo'tilgenlerdi yesin'izge tu'sirip, so'zlerdegi dawi'sli' seslerdin' asti'n bir, dawi'ssi'zlardi'n' asti'n yeki ma'rte si'zi'n'.

GO'ZZAL NO'KISIM

Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' paytaxti' — No'kis. Bul qala ushi'n son'g'i' won ji'lli'q zamanago'y, siyasiy-ekonomikali'q jaqtan rawajlani'w da'wi'ri boldi'. Bu'gingi ku'ni qalani'n' ko'rkine ko'rik bag'i'shlap turg'an imaratlar boy tiklemekte, yag'ni'y zamanago'y usi'lda qayta quri'lmaqta.

No'kis qalasi' bu'gingi ku'nde wo'zine ta'n, wo'zine say suli'w kelbetine iye boli'p barmaqta. Qalani' ja'ne de abadanlasti'ri'w ha'm ko'gallandi'ri'w jumi'slari' 2017-ji'lg'a shekem dawam yettiriledi.

Qalami'zda qalalar arali'q qatnas, zamanago'y transport xi'zmeti tez rawajlanbaqta. Sonday-aq, No'kisten birneshe jo'nelisler boyi'nsha avia qatnasi' bar. Wolarda yen' zamanago'y samolyotlar Moskvag'a, Tashkentke, U'rgenshke ushpaqta. Sonday-aq, temir jol xi'zmeti de jaqsi' jolg'a qoyi'lg'an.

SO'YLEW AG'ZALARI'

10-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. So'zlerdegi seslerdi ayti'wda qaysi' so'ylew ag'zalari' qatnasatug'i'ni'na kewil awdari'n'.

Bu'gin demali's ku'ni. Shembilik. «Balalar u'yi» nin' do'gereginde qumi'rsqaday qaynag'an bala. Wolardi'n' barli'g'i' derlik jazdag'i'day jen'il kiyingen. Ju'zleri quwani'shqa bo'lengen. Ha'mmesinin' qoli'nda bel ya shelek, jip ya na'lshe. Ba'ri de janli' ha'rekette, jumi'ssi'z qarap turg'an heshkim joq. Birewler shuqi'r qazsa, yekinshi birewler da'rhal shuqi'rg'a qoli'ndag'i' shelektan suw quymaқта. Talwas penen miynet yetip ju'rgen balalardi'n' woynaqshi'g'an ko'zlerinde quwani'sh belgisi sa'wlelenedi. (N. D.)

Tildegı sesler so'ylew ag'zalari'ni'n' xi'zmeti arqali' payda boladi'. Ma'selen, **wo'kpe** til seslerin ayti'w ushi'n za'ru'rli bolg'an hawa tolqi'ni'n' payda yetse, **dawi's shi'mi'ldi'g'i'** hawani' terbeliske keltiredi. Seslerdin' jasali'wi'nda awi'z bosli'g'i'nda jaylasqan ag'zalardi'n' xi'zmeti ayri'qsha.

Awi'z bosli'g'i'nda jaylasqan so'ylew ag'zalari'ni'n' ishinde **til** yen' ha'reketshen' xi'zmet atqaradi'.

Seslerdin' ayi'rmashi'li'g'i' tildin' ha'r qi'yli' ha'reketine baylani'sli'. Awi'z quwi'sli'g'i'ni'n' yen' aldi'ng'i' shegarasi' yerinler ha'm aldi'ng'i' tislər boli'p yesaplanadi'.

11-shi'ni'g'i'w. Tekstti ko'shirip jazi'n'. So'zlerdin' ayti'li'wi'nda qatnasqan so'ylew ag'zalari'n' ani'qlan'.

ANAMNI'N' ANASI'

Menin' anamni'n' anasi' bar. Woni'n' menen birge bolsan' wo'mir ju'da' suli'w ko'rinedi, sebebi wol menin' menen tap u'lken adamlar menen so'yleskendey so'ylesedi, woylasadi'.

Kempir apam ko'binese ko'zine ko'z a'ynegin kiyip quraq quraydi'. Men wog'an ja'rdelesemen. Wol da bizin' u'yge qi'di'ri'p kelgende shi'g'arma jumi'si'mdi' jazi'wda, su'wret

sali'wda bahali' ma'sla'ha't beredi. Men anamni'n' anasi' menen tez-tez ko'risiwdi ha'm woni'n' uzaq jasawi'n qa'leymen.

Tapsi'rma. Siz de kempir apan'i'z, atan'i'z haqqi'nda kewlin'izdegini tekst yetip du'zin'.

So'ylew seslerin payda yetiwde so'ylew ag'zalari'ni'n' ha'mmesi birdey xi'zmet atqara bermeydi. Seslerdin' jasali'wi'nda ha'reketshen' so'ylew ag'zalari' ha'm ha'reketshen' yemes so'ylew ag'zalari' boladi'.

Belsendi so'ylew ag'zalari' belgili bir sestii payda yetiw ushi'n ha'reketke kelip, wolardi'n' jasali'wi'nda tiykarg'i' xi'zmetti atqaradi'.

Uyan' so'ylew ag'zalari' ha'reket yetpeydi.

So'ylew ag'zalari'	
Belsendi so'ylew ag'zalari'	Uyan' so'ylew ag'zalari'
Dawi's shi'm'i'ldi'g'i', til, yerin, kishkene til ha'm jumsaq tan'lay	tisler, qatti' tan'lay

12-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. So'zlerde neshe sesteni bar yekenligin so'zlerdin' u'stine jazi'p shi'g'i'n'. Qaysi' so'ylew ag'zalari' qatnasqani'n ani'qlan'.

YESKI MA'DENIYAT WORAYI'

Du'nya ju'zinde yen' yeski ma'deniyat woraylari'ni'n' biri Qi'tayda jaylasqan.

B.e.sh. 221 — 207-ji'llari' Qi'tayda woraylasqan Cin imperiyasi' du'zil-gen. Imperator Cin Shi Xuandi' bati's yelleri menen sawda yetiw ushi'n Ulli'

Jipek joli'n ashqan. Wol Ulli' Qi'tay diywali'n saldi'rg'an. Da'slepki uzi'nli'g'i' 750 km, son'i'nda 3000 km, wortasha biyikligi 5 — 10 metr, wortasha ken'ligi 5 — 8 metr bolg'an.

Tapsi'rma. Siz qanday yeski ma'deniyat woraylari'n bilesiz, ani'qlan'. Tekst du'zin'. Wondag'i' dawi'sli' seslerdin' asti'n si'zi'n'.

GRAFIKA

Grafika — tildegi seslerdin' sha'rtli tan'balari'ni'n' ji'ynag'i'.

Grafika grekshe so'z boli'p, «grafho» jazi'w degendi bildiredi. Jazi'wdi'n' tariyxi' wog'ada yerte da'wirlerden baslanadi'. Woni'n' piktografiya (su'wretli jazi'w), ideografiya (tu'sinik jazi'wi') ha'm seslik jazi'w degen tu'rleri bar.

Biz ha'zir seslik jazi'wdan paydalani'p ati'rmi'z. Wonda jazi'w qurallari' si'pati'nda ha'ripler, a'lipbe, irkilis belgileri, qosi'w, ali'w, bo'liw, ko'beytiw ha'm t.b. belgiler u'yreniledi.

SES HA'M HA'RIP

13-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. So'zlerdin' ayti'li'wi' ha'm jazi'li'wi'na itibar berin'. Ha'rbir so'zde neshe ses bari'n ani'qlan'.

Bag'man, fermer xojali'g'i', wo'simlik, klass, belsendi, cirk, fevral, chyotka, sayaxat, elektr, da'rya, konferenciya, oficer, qoyan, jawi'n, partiya, samolyot, yachik.

So'zler seslerden quraladi'. Awi'zsha so'ylew waqti'nda so'zlerdi dara-dara seslerge bo'liwge boladi'.

Ses — so'zlerdin' ma'ni an'lati'wshi' yen' kishi bo'legi. Mi'sali', *jol* degen so'zde u'sh ses bar: *j, o, l*. *Qol* degen so'zde u'sh ses bar: *q, o, l*. Uluwmaliq belgisi boyi'nsha yeki so'z de u'sh seston turadi'. Wolar

arasi'ndag'i' ma'nilik wo'zgeshelikti jol so'zindegi — **j**, qol so'zindegi — **q** sesleri belgileydi.

Seslerdi aytami'z ha'm yesitemiz. Ma'selen, *wol* so'zi u'sh seston (w, o, l), tas so'zi u'sh seston (t, a, s), *parta* so'zi bes seston (p, a, r, t, a) turadi' t.b. Jazi'wda sesler ha'ripler menen belgilenedi.

Ha'ripler — seslerdi jazi'wdag'i' sha'rtli belgiler. Ha'riplerdi ko'remiz, woqi'ymi'z ha'm jazami'z.

14-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Ha'rbir so'zdegi ma'nilik wo'zgesheliklerdi belgilep turg'an seslerdi tawi'p asti'n si'zi'n'.

So'z - saz, qara - qora, tu'lki - ku'lki, jay - say, shabi's - tabi's, terek - kerek, tari' - tori', wor - wo'r, sherek - shelek, kiyim - tiyin, shabaq - sabaq, jazi'w - qazi'w, tut - tu't, pille - pa'lle, wot - wo't, tor - to'r, san - sa'n, si'zi'q - qi'zi'q.

15-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi woqi'n'. Ha'rbir so'zdin' neshe ha'rip ha'm neshe seston quralg'ani'n ayti'p berin'. Ayti'li'wi' ha'm jazi'li'wi'na di'qqat awdari'n'.

Gu'z, terek, japi'raq, da'rya, tuwri', teren', fevral, yanvar, samolyot, tas, jol, awi'l, bo'lim, Ja'miyla, su'wret, zu'ra'a't, ayuw, kalendar, sayaxat, klass, paxta, woqi'wshi', at, ken'es, Watan, Aral, sport, bala.

16-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Ayti'li'wi' ha'm jazi'li'wi' arasi'nda wo'zgesheligi bar so'zlerdin' asti'n si'zi'n'.

BILIM HA'M WO'NER HAQQI'NDA

1. Aqi'l jasta yemes, basta. 3. Wo'zin' bilsen' wo'zgege u'yret, bilmegenin'di u'yren. 4. Bilimnin' ko'pligi joq, wo'nerdin' artiqli'g'i' joq. 5. Wo'ner, wo'nerge ba'ri ko'ner. 6. Wo'neri joq kisinin', mazasi' joq isinin'. 7. Wo'ner — wo'mir azi'g'i'. 8. Aqi'l — ko'pke jetkizer, wo'ner — ko'kke jetkizer. 9. Wo'nerlinin' wo'risi ken'.

A'LIPBE

17-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. So'zlerdin' ma'nisin ani'qlan'.

Awi'zqabaq, a'ljuwaz, baspu'kil, da'rbent, eksponat, fokus, gejir, g'aybana, halqa, xurma, i'zg'ar, irge, jag'i's, ka'rwan, qarma, lapi'z, ma'gar, nobay, wo'pepek, pa'nje, ra'wiyat, si'qpan, toqi'ldaq, uwi's, u'pildirik, vzos, wa'siyat, yapi'rmay, zammari'q, shanash, cirkul, chay, plach, Xojeli, nag'i's, tobi'q, qati'qulaq, qurash, ti'qti'q, sa'wkele.

Ha'riplerdin' belgili ta'rtipte wornalasqan ji'ynag'i' **a'lipbe** dep ataladi'. Qaraqalpaq tilinde **34** ha'rip bar. Solardan 32 ha'riptin' ha'r qaysi'si' bir sestis an'lata-tug'i'n taq tan'balar bolsa, al yekewi (sh, ch) bir sestis an'latatug'i'n jup tan'ba boli'p tabi'ladi'.

So'zlikler, ha'r qi'yli' dizimler a'lipbe ta'rtibinde jazi'ladi'. A'lipbedegi ha'riplerdin' wornalasi'w ta'rtibin jaqsi' bilsek, so'zliklerden, dizimlerden wo'zimizge kerikli so'zlerdi tez tawi'p alami'z.

18-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi a'lipbe ta'rtibinde jazi'n'.

Shi'lipi'q qorg'ani', Gu'ldirsin qala, Ga'wirqala, Ku'yikqala, Qoyqi'ri'lg'anqala, Topi'raqqala, Ayazqala, Jambasqala, Aydos qala, Haywanqala, Bu'rkitqala.

19-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi a'lipbe ta'rtibinde ko'shirip jazi'n'.

Por, No'kis, qar, A'miwda'rya, Aral, Baxi't, ventilyator, da'sker, jaylaw, respublika, yubiley, sanaat, ti'ni'shli'q', elektrostanciya, I'qlas, ultan, waqi't, ha'kke, u'yrek, Moskva, kanal, gazeta, zerger, fonetika, Shaxsa'nem, la'ylek, g'amxor, xanalar, yosh, cifr, chempion, tuwi'sqan, hu'jdan.

QARAQALPAQ TILININ' A'LIPBESI

20-shi'ni'g'i'w. A'lipbe ta'rtibi menen ha'riplerdi ayti'p u'yrenin' ha'm yadlap ali'n'.

Q/t	Baspa	Jazba	Ayti' - li'wi'	Kirill	Q/t	Baspa	Jazba	Ayti' - li'wi'	Kirill
1	A a	<i>Aa</i>	<i>a</i>	а	18	N n	<i>Nn</i>	<i>ne</i>	н
2	A'a'	<i>Aā</i>	<i>ā</i>	ә	19	N' n'	<i>N̄n̄</i>	<i>ñe</i>	ң
3	B b	<i>Bb</i>	<i>be</i>	б	20	O o	<i>Oo</i>	<i>o</i>	о
4	D d	<i>Dd</i>	<i>de</i>	д	21	O' o'	<i>Ōō</i>	<i>ō</i>	ө
5	E e	<i>Ee</i>	<i>e</i>	е,ə	22	P p	<i>Pp</i>	<i>pe</i>	п
6	F f	<i>Ff</i>	<i>fe</i>	ф	23	R r	<i>Rr</i>	<i>re</i>	р
7	G g	<i>Gg</i>	<i>ge</i>	г	24	S s	<i>Ss</i>	<i>se</i>	с
8	G' g'	<i>Ḡḡ</i>	<i>ḡa</i>	Ғ	25	T t	<i>Tt</i>	<i>te</i>	т
9	H h	<i>Hh</i>	<i>he</i>	х	26	U u	<i>Uu</i>	<i>u</i>	у
10	X x	<i>Xx</i>	<i>xa</i>	х	27	U' u'	<i>Ūū</i>	<i>ū</i>	ў
11	I' i'	<i>Īī</i>	<i>ī</i>	ы	28	V v	<i>Vv</i>	<i>ve</i>	в
12	I i	<i>Ii</i>	<i>i</i>	и	29	W w	<i>Ww</i>	<i>we</i>	ў
13	J j	<i>Jj</i>	<i>je</i>	ж	30	Y y	<i>Yy</i>	<i>ye</i>	й
14	K k	<i>Kk</i>	<i>ke</i>	к	31	Z z	<i>Zz</i>	<i>ze</i>	з
15	Q q	<i>Qq</i>	<i>qa</i>	қ	32	Sh sh	<i>Sh sh</i>	<i>she</i>	ш
16	L l	<i>Ll</i>	<i>la</i>	л	33	C c	<i>C c</i>	<i>tse</i>	ц
17	M m	<i>Mm</i>	<i>me</i>	м	34	Ch ch	<i>Ch ch</i>	<i>che</i>	ч,щ

21-shi'ni'g'i'w. Qaraqalpaqstandag'i' barli'q qala ha'm rayonlardin' atlari'n a'lipbe ta'rtibinde jazi'n'. Wolardi'n' jazi'li'wi'na itibar berin'.

DAWI'SLI' SESLER

22-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Dawi'sli' seslerdi tabi'n'. Wolardi'n' qalay ayti'li'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

Kiyati'rsan' jol menen, U'zilgen si'm temirge,
Jatsa si'mlar u'zilip, Kelip tursa tok boli'p,
Abaylamay qol menen, Qa'wipli wol wo'mirge,
Uslap ju'rme qi'zi'g'i'p. Usi'ndaydan saq boli'n'.

(X. Seytov)

23-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdegi dawi'sli' seslerdin' asti'n bir, dawi'ssi'zlardi'n' asti'n yeki si'zi'n'.

Aral ten'izi, A'miwda'rya, «Jetkinshek» gazetasi', O'zbekistan, ni'zamshi'li'q, Uztelekom, ka'sip-wo'ner, muzey, anglichansha, qusshi'li'q, telefon, metro, kekse, nurani'y.

24-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qosi'q qatarlari'nan dawi'sli' seslerdi tabi'n'.

Ata jurti'm Tu'rkistannan kelgeli,
Ata-babam qoni's basqan jaylawi'm,
Anadan tuwg'ali', yesti bilgeli,
Qatar menen woynap-wo'sken jaylawi'm.

(Ku'nxoja)

Bir degende ne jaman?
Bilimsiz wo'sken ul jaman.
Yekinshide ne jaman?
Yelegsiz wo'sken qi'z jaman.

(Soppasli' Si'pi'ra ji'raw)

25-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi keltirip ga'p du'zin' Dawi'sli' seslerdin' so'zdin' qaysi' buwi'ni'nda kelgenin ani'qlan'.

O'zbekistan Respublikasi', salamat a'wlad, Kekselardi qa'dirlew ji'li', u'zliksiz bilimlendiriw, temir jol, biyik-biyik, ka'sip-wo'ner kolledji, pedinstitut, to'rt-bes, ata-ana, ku'n-ku'nnen, Taxtako'pir, adamzat, raxmet, miyras.

JUWAN HA'M JIN'ISHKE DAWI'SLI' SESLER

26-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Dawi'sli'lardi'n' asti'n si'zi'n'.

1. Men keshe internet arqali' so'ylestim. 2. Bizler keshletip awi'ldan qaytti'q. 3. Samolyot penen Tashkentke deyin bardi'q. 4. Jumi'sshi'lar ati'zda islep ati'r.

Dawi'sli' sesler so'ylew ag'zalari'ni'n' xi'zmetine ha'm ayti'li'wi'na qaray juwan ha'm jin'ishke boli'p yekige bo'linedi. **Juwan dawi'sli' seslerge** — a, o, i', u, al **jin'ishke dawi'sli' seslerge** — a', o', i, e, u' sesleri kiredi.

Juwan dawi'sli' seslerdi aytqanda til to'selip jatadi', joqari' ko'terilmeydi (ayti'p ko'rin'). Al jin'ishke dawi'sli'lardi' aytqanda tildin' wortasi' tan'layg'a qaray sa'l ko'teriledi (ayti'n'). Segiz dawi'sli' ses wo'z ara juwan, jin'ishke boli'p jubaylasi'p keledi: a — a', o — o', u — u', i' — i, tek bir jin'ishke dawi'sli' **e** sesinin' juwan jubayi' joq.

Yeger so'zdin' keyni juwan dawi'sli' sesli buwi'ng'a pitse, wog'an juwan dawi'sli' sesli qosi'mta qosi'ladi'. Mi'sali': *adam-lar, woqi'wshi'-lar, qala-da*. Yeger so'zdin' keyni jin'ishke dawi'sli' sesli buwi'ng'a pitse, wog'an jin'ishke dawi'sli' qosi'mta jalg'anadi'. Mi'sali': *yetik-shi, mektep-ke, kiyim-di*.

27-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Juwan dawi'sli' seslerdin' asti'n bir, jin'ishke dawi'sli' seslerdin' asti'n yeki si'zi'n'.

G'arri'lar, so'zin, traktordi'n', maqulladi', ku'nler, zu'ra'a't, za'rre, to'mendegi, woti'ri'qshi', u'ylarinde, yetikshiler, to'rde, woraq, a'tsho'k, printer, test, teatr, opera, girjek.

28-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdi ko'shirip jazi'n'. Juwan dawi'sli'ni'n' asti'n bir, jin'ishke dawi'sli'ni'n' asti'n yeki si'zi'n'.

1. Menin' ag'am ustaxanada won'lawshi' boli'p **isleydi**.
2. Klass basshi'mi'z **bizlerdin'** woqi'wi'mi'zdi' ha'r ku'ni qadag'alap baradi'.
3. Bizler **woni'n'** tapsi'rmasi'n bulji'tpay wori'nlaymi'z.
4. **Jang'a** kerekli jemislerdin' **ha'mmesi** bar.
5. Bizler ana tili **sabag'i'n** wog'ada **qi'zi'g'i'wshi'li'q** penen u'yrenip ati'rmi'z.

29-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdegi juwan dawi'sli' seslerdin' worni'na jin'ishke jubayaslari'n qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

Tor, san, wor, wot, un, tu'r, si'z, mart, won, bur.

U'lg'i: Sur - su'r, si'z - siz...

YERINLIK HA'M YEZIWLIK DAWI'SLI' SESLER

30-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Seslerdin' ayti'li'wi'na di'qqat awdari'n'.

Nurli' ko'rkem qarasan',
Mektebim ko'z tartadi',
Woqi'p bilim alasan',
Su'yiwshilik artadi'.

Woti'rg'anda klasta,
Shi'jbaylama partani',
Kerek bolar ha'r jasqa,
Puqta saqla kartani'.

(X. Saparov)

Dawi'sli' seslerdi aytqanda yerinnin' qatnasi'wi'na qaray, yerinlik ha'm yeziwlik dawisli' sesler boli'p yekige bo'linedi.

Yerinlik dawisli' sesler — o, o', u, u'.

Wolardi' aytqanda yeki yerin alg'a u'yirilip, bir-birine jaqi'nlasadi'. Ko'pshilik so'zlerde birinshi buwi'nda g'ana jazi'ladi'. Mi'sali': *qoli', usi', wori'n, wo'mir, wo'rim, tu'rli, tu'nde, ku'nde, wo'simlik t.b.*

Qospa so'zlerde **o, o', u, u'** so'zdin' keyingi buwi'nlarinda jazi'ladi': *Aytmurat, Jumagu'l, bu'lbu'l.*

Al internacionalli'q so'zlerde **o, u** so'zdin' wortasinda, keyninde jazi'la beredi: *zveno, telefon, motor, operaciya, konstituciya, konkurs.*

Yeziwlik dawisli' sesler — a, a', i', i, e.

Wolardi' aytqanda yerinler bir-birine quwi'spay, sa'lpa'l ken'eyip ashi'ladi'. So'zdin' barli'q yesitilgen jerlerinde jazi'la beredi. Mi'sali': *qalalar, ba'ha'r, keledi, bilimli, i'ssi'li'q, yerkinlik, awi'lda.*

31-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Yerinlik dawisli'lardi'n' asti'n si'zi'n'. Ayti'li'wi'na itibar berin'.

Men keshe Gu'limdi mektepte ushi'ratti'm. Wolar wo'zleri tayarlag'an u'lken ko'rgizbeni ko'rip turg'an yeken. Wondag'i' su'wretler ku'ta' shi'rayli' yetip wornalasti'ri'lg'an. Ko'rgizbe mektep bo'lmesin bezep tur. Wog'an qi'sti'ri'lg'an tu'rli mazmundag'i' su'wretlerdi woqi'wshi'lardi'n' wo'zleri ji'ynag'an.

32-shi'ni'g'i'w. Noqatlardi'n' worni'na yerinlik ha'm yeziwlik dawisli'lardi' qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

K...n, j...r, t...r, w...y, t...t, q...bat, k...tap, d...s, t...q, A'm...t, Asq...r, G...lsara, Ulbos...n.

33-shi'ni'g'i'w. Ga'plardi ko'shirip jazi'n'. Yerinlik dawi'sli' seslerdin' asti'n bir, yeziwlik dawi'sli' seslerdin' asti'n yeki si'zi'n'.

Xojali'g'i'mi'z ma'mleketke paxta tapsi'ri'w jobasi'n wori'n'ladi'. Bizler bos waqi'tlari'mi'zda ata-analari'mi'zg'a ja'rdem beremiz. Wolar mol zu'ra'a't toplaw ushi'n ko'p miynet yetedi. Bi'yi'l paxtani'n' zu'ra'a'tli na'li yegildi.

ASHI'Q HA'M QI'SI'Q DAWI'SLI' SESLER

34-shi'ni'g'i'w. Teksttegi so'zlerdin' ishinen ashi'q ha'm qi'si'q dawi'sli'lardi' tabi'n'.

Menin' kempir apam yerteklerdi, an'i'z-a'n'gimelerdi ko'p biletug'i'n qati'qulaq insan. Wol mag'an wo'zinin' balali'g'i'nda basi'nan keshirgen qi'yi'nshi'li'qlari'n ayti'p beredi. Wolardi'n' ba'ri biz ushi'n a'psanaday tu'yiledi.

Apam: «Bu'gingi sizlerdin' balali'g'i'n'i'z patshali'q g'oy, — deydi, — woni'n' qa'dirine jetip, woqi'p bilim ali'n'lar» dep bizlerge ha'rdayi'm na'siyatlaydi'. Kempir apam qi'di'ri'p ketse, u'ye tezirek qayti'wi'n asi'g'i'sli'q penen ku'temiz. Sebebi, biz wog'an bawi'r basi'p qalg'anbi'z. Baxti'mi'zg'a, kempir apam aman bolsi'n!

(«Jetkinshek»)

AWI'ZDI'N' ASHI'LI'WI'NA QARAY DAWI'SLI' SESLER:

1. **ashi'q dawi'sli' sesler** (a, a', o, o'),
2. **qi'si'q dawi'sli' sesler** (i', i, u, u', e) boli'p yekige bo'linedi: *ayna, a'rman, wori'n, wo'mir, yerin, qabat, i'laq, iri, ul, u'mit.*

Biraq **i, u** dawi'sli' sesleri wori's tilinen ha'm wori's tili arqali' basqa tillerden kirgen so'zlerde sozi'mli' ayti'ladi'. Mi'sali': *kino, radio, fizika, ximiya.*

35-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi ko'shirip jazi'n'. Ashi'q dawi'sli' seslerdin' asti'n bir, qi'si'q dawi'sli' seslerdin' asti'n yeki si'zi'n'.

Jay, A'miwda'rya, Worazbay, ko'l, Yerpolat, energiya, i'di's, ilim, quyash, u'lken, bult, kino, bu'gin, a'kem, bala, qi'zlar, qa'ha'r, woti'r, wori'nli'q, zaman, miynetkesh, dosli'q, to'sek, uyqi', ti's, i'rza, dag'aza, qayi'q, ventilyator.

36-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na o, o', u, u' dawi'sli'lari'ni'n' tiyislinis qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

...ktyabr, g...zzal, ...shqi'sh, q...li'n', h...rmet, b...ldi', sh...listan, T...rsi'n, q...mi'rsqa, N...rli'bay, ...yrek, j...rek, ...sta, Baysh...bar, d...nya, s...ylesiw, x...jali'q, s...zsiz, ...mit, ...rshi'q, d...yshembi, ak...la, ...ki, g'...shshaq.

Tapsi'rma. Tekstti woqi'n'. Ha'rbir so'zdegi dawi'sli' seslerdi (juwan - jin'ishke, yerinlik - yeziwlik, ashi'q - qi'si'q) u'lg'i boyi'nsha awi'zsha talqi'lan'.

U'lg'i: a — juwan, yeziwlik, ashi'q dawi'sli' ses, yesitilgen wori'nda jazi'ladi'.

Bizin' mektebimizdin' jani'nda ta'jiriybe jeri bar. Woqi'wshi'lar mektep bag'i'nda islewdi jaqsi' ko'redi. Bag'da miywe ag'ashlari'nan — alma, qa'reli, shabdal, almurt, ju'zim bar. Bizler demali'sti' usi' jerde wo'tkermekshimiz. Wo'zlerimiz na'llerge suw quyami'z, jap-salmalardi' tazalaymi'z. Biz wo'zimiz ushi'n bag' jaratami'z.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Yeziwlik dawi'sli'lari' so'zlerdin' qaysi' wori'nleri'nda keledi ha'm qalay jazi'ladi'? Mi'sallar keltirin'.

2. o, o', e dawi'sli'lari' tu'pkilikli so'zlerdin' qaysi' wori'nleri'nda jazi'ladi'? Mi'sallar keltirin'.

3. u, u' dawi'sli'lari' tu'pkilikli so'zlerde qalay ayti'ladi'?

DAWI'SSI'Z SESLER

37-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Mazmuni'n ayti'p berin'. Ha'rbir so'zde neshe dawi'ssi'z sestin' bar yekenligini ani'qlan'.

KO'Z — ADAMNI'N' SHAMSHI'RAG'I

Klasta ha'm u'yde balani'n' sabaq tayarlaytug'i'n' worni' jaqi' boli'wi' kerek. Woqi'wshi' kitapti' ko'zden 30 — 35 santimetr qashi'qli'qta woqi'wi' za'ru'r. Keshte sabaq tayarlag'anda 60 — 100 voltli' lampochkalardan paydalani'w kerek. Ko'p waqi'tli'q sabaq tayarlawdan son' taza hawag'a shi'g'i'p, ko'zge 10 minut dem bergeni jaqsi' boladi'. Al, televizor ko'riw, kompyuterde islew ku'nine 1,5 saattan aspag'ani' maqul.

(Shi'paker ma'sla'ha'ti)

Dawi'ssi'z sesler: b, v, g, g', d, j, z, y, k, q, l, m, h, n, n', p, r, s, t, w, f, x, c, ch, sh.

Dawi'ssi'z seslerdi aytqanda hawa so'ylew ag'zalarini'n' ha'r qi'yli' tosqi'nli'qlari'na ushi'raydi'. Mi'sali: *d, t* sesleri til menen tistin', *b, p* — qos yerinnin' tosqi'nli'g'i'na ushi'raydi', dawi's awi'zdan shi'g'adi'.

Dawi'ssi'z sesler u'n menen shawqi'mnan turadi'.

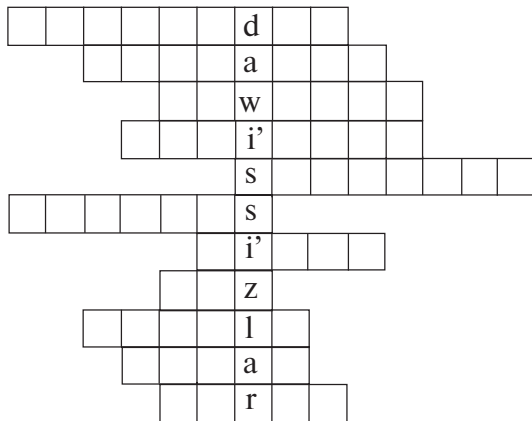
Al dawi'ssi'z sesler wo'zliginen buwi'n jasay almaydi'. Mi'sali: *Balalar (ba-la-lar), qant (qant)*.

38-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Dawi'ssi'zlardi'n' asti'n si'zi'n'.

Gu'zdin' sanawli' ku'nlerinin' biri bolsa da, hawa rayi' jaqsi' yedi. Terek japi'raqlari' sarg'ayi'p, wo'zinin' buri'ng'i' ko'k tu'slerin joyg'an. Bul tereklerden tu'sken japi'raqlardi' gu'zdin' yeskirgen samali' da'rhal ilip ali'p ali'slarg'a tartadi'.

(J. Seytnazarov)

Tapsi'rma. Basqati'rmani'n' qaraqalpaq jerinde az sanda ushi'rasatug'i'n to'mende ko'rsetilgen quslardi'n' atamasi' jasi'ri'ng'an. Wolarda daw'i'ssi'z seslerdin' qaysi' wori'nlarda kelgenine itibar berin'.

Yesletpe. Basqati'rmani'n' tiyisli jerlerine qasqaldaq, ti'rna, u'yrek, sawi'sqan, qi'rg'awi'l, shag'ala, su'n'giwir, qutan, tuwalaq, tu'yequs, g'az si'yaqli' quslardi'n' atamalari'n qoyi'n'.

U'NLI HA'M U'NSIZ DAWI'SSI'Z SESLER

39-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. U'nsiz daw'i'ssi'z sesli so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Ne ushi'n u'nsiz daw'i'ssi'z yekenligin ayti'p berin'.

Mug'allim ku'nde azanda,
 Ko'redi barlaw jurnaldi',
 Biledi an'lap wol sonda,
 Kimler kelgen, kim qaldi'.

(S. Abbazov)

Daw'i'ssi'z seslerdi aytqanda daw'i'sta shawqi'm payda boladi'. Geypara daw'i'ssi'zlar ayti'lg'anda daw'i's basi'm bolsa, yekinshisinde shawqi'm basi'mi'raq boladi'. Mi'sali': **b** sesinde daw'i's shawqi'mnan ku'shli, **p**

sesinde shawqi'm yesitiledi. Sali'sti'ri'n': **d - t, z - s, g - g', j - sh, v - f.**

Dawi'ssi'z sesler dawisti'n' qatnasi'na qaray u'nli ha'm u'nsiz dawissi'zlar boli'p yekige bo'linedi.

Ayti'li'wi'nda shawqi'mnan dawis' basi'm bolg'an sesler **u'nli dawissi'z sesler** dep ataladi': b, d, z, j, g, g', v, w, y, l, m, n, n', r (14 ha'rip). Al, dawistan shawqi'm basi'm yesitiletug'i'n sesler **u'nsiz dawissi'z sesler** dep ataladi': p, t, s, sh, k, q, f, h, x, c, ch (11 ha'rip).

40-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. U'nli dawissi'zlardi'n' asti'n si'zi'n'. Ne sebep u'nli dawissi'z yekenligin tu'sindirin'.

1. Bizin' klasta woti'z woqi'wshi' bar. 2. Woqi'wshi'lar metall si'ni'qlari'n ji'ynadi'. 3. Qala worayi'nan jan'a maydansha sali'ndi'. 4. Menin' inim bi'yi'l mektepke baradi'. 5. Korabl kosmosta birqansha waqi't boldi'. 6. Marat ag'asi'na xat jazdi'. 7. Kempir aqli'q qi'zi'n ja'rdemge shaqi'rdi'. 8. Ustaz — atan'day ulli'.

41-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' warni'na u'nli ha'm u'nsiz dawissi'zlardi'n' tiyislin qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

...ag'man, ...agon, ...azeta, ...arbi'z, do...li'q, ja..., a...ti's, ma...set, qa...i'n', ...ur, ...aqi't, ke...e, para...at, av...omat, ...aza, ...a'neker, ...irk, ...emodan, ...a'kke.

U'nli ha'm u'nsiz dawissi'zlardi'n' kestesini

U'nli:	b	v	g	g'	d	j	z	l, m, n, n', r, w, y
U'nsiz:	p	f	k	q	t	s	h	x, h, c, c h

Tapsi'rma. U'nli ha'm u'nsiz dawissi'zlardi' yadlap ali'n'.

l, m, n, n', r, w, y seslerinin' u'nsiz jubaylari' joq. **Al, x, h, c, ch** seslerinin' u'nli jubaylari' joq.

So'zlerde u'nli ha'm u'nsiz jubaylas seslerdin' wo'z ara almasatug'i'n wori'nlari' boladi'. *Shtab, pedagog, aktiv, slayd* si'yaqli' so'zlerde **b, v, g, d** sesleri **p, f, k, t** seslerine almasi'p, *shtap, aktip, pedagog, slayt boli'p* ayti'ladi'. Bunda so'zlerge jalg'anatug'i'n qosi'mtani'n' basqa dawi'ssi'z sesi u'nsiz boladi'. Mi'sali': *shtabqa (shtapqa yemes), aktivke (aktipke yemes), slaydqa (slaytqa yemes)*.

42-shi'ni'g'i'w. U'nli jubaylas dawi'ssi'zdi'n' asti'n bir, u'nsiz jubaylas dawi'ssi'zdi'n' asti'n yeki si'zi'p ko'shirip jazi'n'.

Bala — pal, gazeta — terek, g'arg'a — qala, dawi'l — tabi's, jumi's — shana, zaman — sali', bag'da — baqla, zavod — tufli, jazda — ti'ni'shsi'z, velosiped — konfeta, jaz — jas.

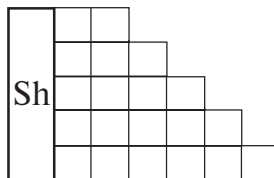
43-shi'ni'g'i'w. B-v, p-f ha'riplerinin' tiyislisin qoyi'p ko'shirip jazi'p, wolardi'n' qanday so'zlerde qollani'latug'i'nli'g'i'n bilip ali'n'.

(F-p) onetika, (b-v) ara (b-v) an, kon (f-p) erenciya, (b-v) agon, (b-v) ertolyot, (f-p) artuk, kilo (b-v) att, ari (f-p) metika, (b-v) ati'r, (f-p) erma, gra (f-p) ika.

Tapsi'rma. Sh sesinen baslanatug'i'n tu'pkilikli so'zlerden ibarat bolg'an basqati'rmani' tabi'n'.

«Sh» basqati'rmasi'

G'arri'.
Tez, ji'ldam, shaqqan.
Ishimlik tu'ri.
Wo'simliktin' bir tu'ri.
Alag'ayi'm, jalqaw

AYI'RI'M DAWI'SSI'Z HA'RIPLERDIN' JAZI'LI'WI'. Y — W, P — B, F — V, SH — J, Q — X, C — CH HA'RIPLERININ' JAZI'LI'WI'

44-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Y, W dawi'ssi'zlari'ni'n' jazi'li'wi'na di'qqat awdari'n'. So'zdin' qaysi' jerinde kelip turg'anli'g'i'n bilip ali'n'.

Qayrawda jalg'i'z g'az tur qanati'n qag'i'p,
G'an'qi'lidaydi' yeki ko'zden qan ag'i'p,
Ayaqtag'i' jipti shaynap jani'war,
Wo'z yerkime ketsem deydi i'lag'i'p.

Degen menen, sheshilmeydi ayag'i',
Maqsetinin' biri pitpey woydag'i',
Kewildeg'i' qayg'i'lardi'n' da'rtinen,
Qara jerge qari's kirdi ti'rnag'i'.

(Gu'Imurat)

Y ha'ribi — u'nsiz dawi'ssi'z ses. **Y** dawi'ssi'zi' yesitilgen jerde jazi'ladi': *ayna, iynelik, tog'ay, yeki, yerik, yosh, yurist, shekiyne, kitabi'y.*

W ha'ribi — u'nsiz dawi'ssi'z ses. So'zdin' yesitilgen jerinde jazi'ladi': *Watan, a'wlad, bari'w, wa'de, sa'wkele, taw, waqi'ya, sawi'sqan, woraq.*

45-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n', y ha'm w ha'riplerinin' asti'n si'zi'n'.

SO'Z ZERGERI

Ibrayi'm Yusupov — qaraqalpaq a'debiyati'ni'n' bayteregi. Wol qaraqalpaqti'n' haqi'yqi'y perzenti boli'p wo'mir su'rdi. Jazg'an qosi'qlari' insan kewline jetip baratug'i'n suwsi'ng'a mezzeydi. Ha'rbir qosi'q qatari' milliy ruwxta adamgershilikke, Watandi' su'yiwge shaqi'radi'.

I. Yusupovti'n' biz su'yip woqi'ytug'i'n «Sho'girme», «Watan topi'rag'i'», «Ana tilime», «Bul jer yele zor boladi'» ha'm t.b. qosi'qlari' ko'p.

O'zbekistan Qaharmani', belgili so'z zergeri I.Yusupov yelimizdin', milletimizdin' janku'yer perzenti, so'z qi'ysi'n'i'n keltirip jazatug'i'n sheber shayi'r boli'p, biz, keleshek a'wladlari'ni'n ju'reginde ma'n'gi jasaydi'.

46-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. U'nli seslerdin' asti'n bir, u'nsiz seslerdin' asti'n yeki si'zi'n'.

Parta — fabrika, kitapxana — grafika, kitap — shkaf, bala — vagon, shertek — na'lshe, ag'ash — pech, park — fakt, sho'p — shef, orfografiya — orfoepiya, shay — sharwa, senator — chempion.

47-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. So'zlerdegi p, b, sh, j ha'riplerinin' jazi'li'wi'na di'qqat awdari'n'.

Jol qa'desin bilmegen,
Wo'mirin qa'wipke salad',
Wo'temen dep asi'g'i'p,
Albi'raqlap qaladi'.

(S. Abbazov)

P — u'nsiz, **b** — u'nli dawi'ssi'z ses, so'zlerde yesitilgen jerinde jazi'la beredi. Mi'sali': *Baxi't, Sabi'r, bati'r, sabaq, bu'lbul, shtab, parta, mektep, apar.*

F — u'nsiz, **v** — u'nli dawi'ssi'z ses. Mi'sali': *ferma, konferenciya, shkaf, Fatima, Fazi'l, vagon, Ferg'ana.*

Sh — u'nsiz, **j** — u'nli dawi'ssi'z ses. So'zde yesitilgen jerinde jazi'ladi'. Mi'sali': *Shana, ash, ashi'q, ju'r, Ajar, jol, taj.*

48-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli ha'riplerdi qoyi'p, ga'plerdi ko'shirip jazi'n'.

1. Mekte... direktori' barli'q woqi'w...i'lardi' jan'a woqi'w ji'li' menen qutli'qladi'. 2. Qaraqalpaq tilinin' ...onetika ...o'limin woqi'p ati'rmi'z. 3. Kompyuter ...inchester arqali' basqari'ladi'. 4. Wo'mir — bul teatr.

49-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Q, x, c, ch ha'ripleri bar so'zlerge di'qqat awdari'n'. Wolardi'n' jazi'li'wi'na itibar berin'.

QARAQALPAQ MAQTANI'SHI'

Yerkinbay Quti'baev yerkin gu'res do'ge-regine qatnay baslag'ani'nda 12 jasta yedi. Wol ko'p g'ana jari'slarg'a qatnasi'p, belgili na'tiyjelerge yerisken.

Kievtе woqi'p ju'rgeninde boks penen shug'i'llandi', keyinirek sportti'n' kikkoksing tu'rine qi'zi'qti'.

Yerkinbay jeke gu'restin' taylandsha muay-tay tu'rin jaqsi' wo'zlestirip, 1995-ji'li' Taylandti'n' paytaxti' Bangkokta wo'tkerilgen ja'ha'n chempionati'nda jen'impaz boldi'. Keyingi ji'li' usi' qalada taylandli'lardi' lal qaldi'ri'p, «Patsha kubogi'»n qol'g'a kirgizdi.

Yerkinbay Quti'baev — kikkoksing boyi'nsha Evropa chempioni', muay-tay boyi'nsha 5 ma'rte ja'ha'n chempioni', Aziya woyi'nlari'ni'n' jen'impazi'. «O'zbekistan maqtani'shi'» atag'i' menen si'yli'qlang'an. Wol qaraqalpaq xalqi'ni'n' maqtani'shi'.

Q ha'ribi — u'nsiz daw'i'ssi'z ses. Qaraqalpaq tilinde so'zdin' yesitilgen jerinde qollani'ladi'. Mi'sali': *qarmaq, qala, qaraqalpaq.*

X ha'ribi — u'nsiz daw'i'ssi'z ses. Qaraqalpaq tilinde ayi'ri'm *xabar, paraxatshi'li'q, xali'q, Xojamurat* si'yaqli' so'zlerde, sonday-aq rus tilinen ha'm rus tili arqali'

kelip kirgen so'zlerde yesitilgen jerinde jazi'ladi'. Mi'sali': *cex, xlor, buxgalter, ximiya*.

C ha'ribi — u'nsiz dawi'ssi'z ses. Rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden kirgen so'zlerde g'ana jumsaladi'. Mi'sali': *cex, cement, koncert*.

Ch ha'ribi — u'nsiz dawi'ssi'z ses. Rus tili ha'm rus tili arqali' basqa tillerden kirgen so'zlerde jumsaladi'. Mi'sali': *chek, chempion, pochta, borch*.

50-shi'ni'g'i'w. Tiyisli ha'riplerdi wori'nlarina qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Ayti'li'wi'n ha'm jazi'li'wi'n tu'sindirin'.

1. Wolar rayondag'i' (q-x) onaq u'yde ushi'rasti'. 2. Pa (x-q) takeshler ati'zda miynet yetip ju'r. 3. Wol ag'asi'nan (x-q) abar keliwin ku'tti. 4. (C-s) ement tiyelgen mashina kelip toqtadi'. 5. Ma'ha'llemizde nurani'ylar ushi'n (sh-ch) ayqana quri'ldi.

Tapsi'rma. Q, X, C, CH ha'ripleri bar so'zlerden mi'sal keltirip, wolardi'n' qaysi' wori'nlarda kelgenin tu'sindirin'.

BIRGELKILI DAWI'SSI'ZLARDI'N' JAZI'LI'WI'

51-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Birgelkili dawi'ssi'zlardi'n' qatar qollani'li'p turg'anli'g'i'na di'qqat awdari'n'.

Klass, kilovatt, millet, tross, gu'rre, la'zzet, sa'lle, kolledj, gelle, trolleybus, bekkem, kross, i'ssi', gu'rrin', haqqi'nda, ballada, ulli', g'arri', jeddi, tennis.

1. **Ma'kke, izzet, ha'rre, millet, minnetleme, shaqqi', sho'kkish** si'yaqli' so'zlerdegi birgelkili qosarli' dawi'ssi'zlar so'yewde ani'q ayti'ladi' ha'm jazi'wda da saqlanadi'.

2. **Metall, gramm, kilovatt** si'yaqli' so'zlerdin' son'i'ndag'i' birgelkili dawi'ssi'zlardi'n' birewi so'yewde

ani'q ayti'lmasa da, jazi'wda yekewi de saqlani'p jazi'ladi'. Bunday so'zlerge daw'i'sli' seston baslang'an qosi'mta jalg'ang'anda, birgelkili daw'i'ssi'zlardi'n' birewi jazi'lmaydi'. Mi'sali': *metall - metali' - metaldan, klass - klasi'mi'z - klasta - klasqa.*

52-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli birgelkili daw'i'ssi'zlardi' qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

1. Bizin' kla... ti'n' woqi'wshi'lari' meta... si'ni'qlari'n ji'ynadi'. 2. Gra...nan tonnalar ji'ynaw qi'yi'n is. 3. Be...em birlik mi...etlemeni wori'nlawg'a tiykar boldi'. 4. Raxmatu...a ja'ma'a'tte ko'zge tu'sti.

53-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi ga'p ishinde keltirip jazi'n'.

Daw'i'ssi'z, gu'rrin', ha'rre, la'zzet, haqqi'nda, ha'kke.

U'lgı: Mug'allim woqi'wshi'lar menen sa'lemlesti. Klass taza ha'm azada.

Tapsi'rma: Berilgen so'zlerdi ga'p ishinde keltirip ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' turmi'sta qollani'li'wi'n tu'sindirip berin'.

Zammarri'q, g'a'lle, da'kki, Rasulla, tennis, basseyn, illet, muqaddes, sa'lle, xobbi, teppek, ma'kke.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Birgelkili daw'i'ssi'zlar qalay ayti'ladi' ha'm qalay jazi'ladi'?
2. Birgelkili daw'i'ssi'zdi'n' birewi qanday jag'dayda tu'sip qaladi'?

BUWI'N HAQQI'NDA TU'SINIK

54-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. So'zlerdin' neshe buwi'nnan turg'anli'g'i'na itibar berin'.

Aw, ay, un, ul, al, u'n, u'sh, u'rp, jer, yel, wol, jay, tay, taw, sal, qal, su't, ana, ag'a, qala, bala, dana.

So'zler buwi'nlardan turadi'.

So'zlerdin' bo'linip-bo'linip ayti'latug'i'n dawi'sli' sesli bo'legine **buwi'n** deymiz. Mi'sali': *a'-ke, Ma-rat, Sul-tan, top, ash, u'sh.*

Buwi'n bir dawi'sli' sestén, dawi'sli' ha'm dawi's-si'z sestén jasala beredi. Dawi'sli' sesler buwi'n jasaw wo'zgesheligine iye, al dawi'ssi'z sesler buwi'n jasay almaydi'. Mi'sali': *i-ri, u-si', u'-ki, klass, say,*

So'zde qansha dawi'sli' ses bolsa, sonshama buwi'n boladi'. So'zdegi dawi'sli' sestín' qatnasi'na qaray so'zler bir buwi'nli' ha'm ko'p buwi'nli' boli'p bo'linedi. Mi'sali': *aq, as, il* — bir buwi'nli' so'zler, *da'rya, Aydos, Qaraqalpaqstan* — ko'p buwi'nli' so'zler.

55-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi buwi'nlarg'a bo'lip jazi'n'.

Da'rya, mektep, qaharman, elektr, shkaf, chay, u'yrek, wo'mir, yerik, bilim, at, qi'rq, suw, ini, fond, kaktus, kompyuter, internet, fayl, valyuta, futbol, sport, Valeriya, informaciya, tennis, manej, texnologiya.

BUWI'NNI'N' TU'RLERI

56-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi buwi'nlarg'a bo'lip woqi'n'.

SA'LEM — SO'ZDIN' BASI

Adamni'n' qa'siyeti sa'lem-a'likten bilinedi. Bir adam yekinshi adamg'a sa'lem berse, wol a'lik alsí'n. «Sa'lem», «Salawma a'leykum», «Sa'lem berdik» dew jaramaydi'.

«A'ssalawma a'leykum» dep berilgen sa'lemge «Wa'leykum a'ssalam» dep a'lik ali'wda u'lken ka'ramat bar. Bul

so'zler arabsha so'z boli'p, «Sizge ti'ni'shli'q, amanli'q, salamatli'q tileymen» degendi an'latadi'.

Dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z seslerdin' wornalasi'w ta'rtibine qaray buwi'nlar ashi'q buwi'n, qamaw buwi'n ha'm tuyi'q buwi'n boli'p u'shke bo'linedi'.

57-shi'ni'g'i'w. Naqi'l-maqallardi' buwi'ng'a bo'lip ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' ayi'rmashi'li'g'i'na itibar berin'.

1. Bilim — aqi'ldi'n' shi'rag'i'. 2. Woqi'w — woy azi'g'i', bilim — yer azi'g'i'. 3. Ko'z — qorqaq, qol — bati'r. 4. Adamni'n' qoli' — gu'l. 5. Woqi'g'an wozadi', woqi'mag'an tozadi'.

ASHI'Q BUWI'N

58-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi buwi'ng'a bo'lip jazi'n'.

Alma, jolawshi', Watan, klass, adamlar, miynet, quwat, shi'rpi', paraxat, sawi'nshi', sawg'a, bati'r, terek, is, da'n, ay, bag', bel, ul, a'lem, ultan, iyrim, bulaq.

Dawi'sli' yamasa dawi'ssi'z sestem baslani'p dawi'sli' seske tamamlang'an buwi'n **ashi'q buwi'n** dep ataladi'.

Ashi'q buwi'nlar bir sestem de, yeki sestem de jasaladi': *a-la, sa-na, wo-qi', to-qi', ye-ki*.

Al, dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z sestem baslani'p, dawi'sli'g'a tamamlang'an ashi'q buwi'nlar so'zdin' barli'q wori'nlarinda ushi'rasadi': *da-na, da-la-li'q, do'-ret-pe, ta-ma-sha*.

Dawi'sli'dan jasalg'an buwi'nlar tupkilikli so'zlerde so'zdi'n' basi'nda ushi'rasadi': *a'-ke, a-ta, u'-ke, u-si'l, i-lim, i'-laq*. Al rus tili ha'm rus tili arqali' basqa tillerden kirgen ayi'ri'm so'zlerdin' wortasi'nda keledi: *zo-o-lo-gi-ya, ge-o-gra-fi-ya*.

59-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi buwi'ng'a bo'lip jazi'n'. Ashi'q buwi'nlardi'n' qaysi' wori'nlarda kelgenin tu'sindirin'.

Orfografiya, fizika, sayt, fayl, kolledj, ta'biyat, wo'simlik, element, licey, komediya, dialog, monolog, a'rebek, japi'raq, botalaq, albom, giya, dawa, tu'yme, insap, pari'z.

60-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi ga'p ishinde keltirip ko'shirip jazi'n'. Ashi'q buwi'nli' so'zlerdin' asti'n si'zi'n'.

Yeki, jigirma, du'yshemi, azada, an'shi', zoopark.

61-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi buwi'ng'a bo'lip ko'shirip jazi'n'. Ashi'q buwi'nlardi'n' qalay jasalg'ani'n tu'sindirip berin'.

A'lipbe, bo'dene, qa'reli, si'bi'zg'i', gitara, kisi, qala, minezleme, shege, ata, Yellikqala, wa'de, wo'kpe, valyuta.

Tapsi'rma. So'z basi'nda kelgen tek dawisli'ni'n' wo'zinen quralg'an ashi'q buwi'ng'a won mi'sal keltirin'.

62-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' ko'shirip jazi'n'. Ashi'q buwi'nlardi'n' asti'n si'zi'n', wolardi'n' qalay jasali'p turg'ani'n ayti'p berin'.

Siz benen biz ma'kan qi'lg'an,
Bul topi'raqta ba'ri de bar.
Yegin yeksen' wo'rre turg'an,
Sho'plerin'de da'ri de bar.

(I. Yu)

TUYI'Q BUWI'N

63-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi buwi'nlarg'a bo'lip woqi'n'.

Mektebimiz rayondag'i' zamanago'y mekteplerdin' biri.
Bul jerde ha'r qi'yli' do'gerekler islep tur. Mektebimizde

«U'mit» degen diywali' gazeta shi'g'adi'. Wonda mektep turmi'si' jazi'ladi'. Gazetada menin' «Ayri'qsha woqi'yman» degen tun'g'i'sh qosi'g'i'm shi'qti'.

Dawi'sli' sestin baslani'p, dawi'ssi'z seske tamamlan'g'an buwi'n **tuyi'q buwi'n** dep ataladi'. Mi'sali': *ant, at, ay, aq, uq.*

Tuyi'q buwi'n dawi'sli'dan baslani'p bir dawi'ssi'zg'a da, yeki dawi'ssi'zg'a da tamamlanadi': *i's, is, ul, un, irk, as, ar, urt*

Tuyi'q buwi'nni'n' u'sh sestin ibarat bolg'an tu'ri az ushi'rasadi': *ant, u'rp, iyt, ayt.*

Ko'p buwi'nli' so'zlerde tek so'z basi'nda qollani'ladi': *u'l-ken, as-taq-ta, a'n'-go'-dek, ap-te-ka, ar-xi-tek-tu-ra.*

Qanaat, sha'pa'a't, saat, zu'ra'a't si'yaqli' so'zlerde g'ana tuyi'q buwi'nni'n' so'z aqi'ri'nda qollani'li'wi'n ushi'ratami'z.

Demek, tuyi'q buwi'n tu'pkilikli so'zlerdin' tek so'z basi'nda g'ana qollani'ladi'.

64-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Berilgen so'zlerdin' ishinen tuyi'q buwi'nlardi' tabi'n'.

A'sbap, a'set, a'tsho'k, a'wlad, ayuw, i'ri'm, adam, U'stu'rt, okean, abzac, ag'ash, u'nsiz, i'lay, iyul, aprel, tennis, jen'il atletika, arqan, orfografiya, ruw, wo'pepek, yegede.

65-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi buwi'ng'a bo'lip ko'shirip jazi'n'. Tuyi'q buwi'nlardi'n' asti'n si'zi'p, wolardi'n' qalay jasali'p turg'ani'n tu'sindirip berin'.

Institut, iyt, ildirgish, imla, insaniyat, i'g'bal, i'qsham, i'nji'q, i'rg'aqli', qobi'z, ultan, ultaraq, ustaz, u'lketani'w, u'yrek, aylanba, awqat, a'n'gime, uyqas, ba'nt.

66-shi'ni'g'i'w. Yeki' sesli tuyi'q buwi'nli' so'zlerdi bir bo'lek, u'sh sesli tuyi'q buwi'nli' so'zlerdi bir bo'lek ko'shirip jazi'n'.

Ul, un, urt, ar, u'rp, ayt, akt, as, uq, u'y, u'z, u'n, iz, irk, is, i'q, i'rq, u'r, aq, il, u'sh.

67-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' buwi'ng'a bo'lip, ko'shirip jazi'n'. Ha'rbir buwi'nni'n' qalay jasalg'ani'n' tu'sindirip berin'.

I'zi'ldag'an woqlar ishinde,
U'sh jaz wo'tti. Tag'i' keldi gu'z.
Shineller suw, ju'rdik ilgeri,
Wo'limdi de pisent qi'lmadi'q.

(B. Qayi'pnazarov)

68-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' womi'na tiyisli dawi'sli' seslerdi qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

...dbokat, ...hmiyet, ...yqi', ...shpelek, ...grar, ...ste, ...qlas,
...yqas, ...rdis, ...njir, ...yqulaq, ...rg'aq, ...lgek, ...shqi'n,
...ndew, ...mkaniyat.

QAMAW BUWI'N

69-shi'ni'g'i'w. Teksti woqi'p shi'gi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' jasali'wi'na itibar berin'.

QARAQALPAQ SAZ MA'DENIYATI'

Saz, nama xali'q penen birge tuwi'li'p, birge jasaydi'.
Biz buni' xali'q ani'zi' mi'sali'nda da ko'remiz:

Perishte adam gewdesin sog'i'p boli'p **jan** bererge kelgende jang'a qarap «gewdege **kir**» dese, gewde «ishi qaran'g'i' yeken, kiriwge qorqaman» depti. Sonda perishte **sazdi'** qoli'na ali'p shertken yeken, jan muzi'kani'n' **si'yqi'rli'** hawazi'na birden yerip ketip, adamni'n' gewdesine kirgenin bilmey qali'pti'. Soni'n' ushi'n da

Saz benen **sa'wbetti** yalg'an demen'ler,
Adam ata biniyat bolg'anda **bardur**, —
dep biykarg'a ayti'lmag'an.

Qaraqalpaqlardi'n' tariyxı'nan ma'lim bolg'ani'nday wolar jasag'an qara u'ylerdin' won' jag'i'nda **duwtar** ildirilip turg'ani' da xalqi'mi'zdi'n' **ko'rkem-wo'nerge** ju'da' jaqi'n xali'q yekenin ko'rsetedi.

Dawi'ssi'z sesten baslani'p, dawı'ssi'z seske tamamalang'an buwi'ng'a **qamaw buwi'n** deymiz. Mi'sali': *tas, tis, jas, qant, bank, da'sker, qar, tart, ses, jat, to'rt.*

Qamaw buwi'nlar bir ma'ni bildiretug'i'n so'z tu'rinde de keledi: *jaz, qi's, gu'z, bult, jer.*

70-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi buwi'ng'a bo'lip ko'shirip jazi'n'. Qamaw buwi'nlardı'n' asti'n si'zi'n'.

Qobi'z, duwtar, girjek, balaman, shi'n'qobi'z, nay, rubab, da'p, fortepiano, insan, Moynaq, velosiped, hu'jdan, palawqabaq, kiymeshek, a'depli, pa'nje, adamzat.

71-shi'ni'g'i'w. Berilgen kestede u'sh buwi'nli' so'zler berilgen. Siz tek yekinshi qamaw buwi'ndi' duri's qoysan'iz bir so'z payda boladi'.

So'z - jumbaq

1-buwi'n	2-buwi'n	3-buwi'n
pal	qat	li'q
may	tu'r	li'q
das	qan	qan
di'q	wan	si'z
hesh	tur	lik
da's	dan	day

72-shi'ni'g'i'w. Berilgen qaraqalpaqsha ay atlari'n buwi'ng'a bo'lip jazi'n'. Wolar qanday buwi'nlardan jasalg'an?

Da'liw, hu't, ha'mal, sa'wir, jawza, saratan, a'set, su'mbile, miyzan, aqi'rap, qawi's, jeddi.

73-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi buwi'ng'a bo'lip ko'shirip jazi'n'. Ashi'q ha'm tuyi'q buwi'nni'n' jasali'wi'na itibar berin'.

Ma'deniyat, a'depnama, qanalas, sho'girme, pari'z, dana, uya, sha'kirt, ashshi', kerege, shan'araq, kergi, da'sker, basqur, qabi'rg'a, baqan, bosag'a, man'laysha, tu'yime.

74-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdin' yekinshi buwi'ni'n worni'-worni'na duri's qoysan'i'z sport tu'rinin' atamalari' payda boladi'.

vo	wi'	bol
ju	ti'	ri'w
tar	shar	si'w
bas	ley	man
se	ket	riw
qa	qa	bol

75-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi buwi'nni'n' tu'rlerine aji'rati'n'. Xojali'q ag'zolari'ni'n' tuwi'lg'an ji'li'n keltirip ga'p quran'.

Ti'shqan, si'yi'r, bari's, qoyan, uluw, ji'lan, ji'lqi', qoy, meshin, tawi'q, iyt, qara kiyik (don'i'z).

U'lgı: Azada bali'q ji'li' tuwi'lg'an.

SO'ZLERDI WO'TKERMELEW

76-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. So'zlerdi buwi'ng'a bo'lip, wolardi'n' wo'tkermeleniwine itibar berin'.

Xali'q penen dos bol, ati'n' shi'gadi'. Aqi'lsi'z dostan, aqi'lli' dushpan arti'q. Ashi'w — araz, aqi'l — dos. Dosti'n' yeskisi jaqsi', kiyimnin' jan'asi' jaqsi'. Dushpan ku'ldirip, dos ji'lati'p aytadi'. Suw — wo'mir arqawi'.

Pikirdi jazi'w waqti'nda so'zlerdin' bir qatarg'a si'yamay qalg'an bo'lekleri buwi'ng'a bo'linip yekinshi qatarg'a wo'tkerilip jazi'ladi'. Bunda belgili bir qag'i'ydalar basshi'li'qqa ali'nadi':

1. Bir buwi'nli' so'zler yekinshi qatarg'a wo'tkerilmeydi: *as, yer, bir, to'rt, sen, al, ber, fayl*.

2. Buwi'n jasawshi' dawisli' sestii bildiretug'i'n ha'riptin' bir wo'zin alding'i' qatarda qaldi'ri'p, ana, a'-dep t.b. tu'rinde wo'tkermelenge bolmaydi'. Wol alding'i' yaki keyingi buwi'ng'a qosi'li'p wo'tkeriledi.

3. Ko'p buwi'nli' so'zler wo'tkermelenedi: *te-le- fon, kol-ledj, li-cey, woqi'w-shi', ke-li-sim*.

4. Adam atlari'ni'n' qi'sqarti'li'p ali'ng'an bas ha'ripleri wo'tkermelenbeydi: *A.S.-Pushkin dep yemes, A.S.Pushkin*.

5. Bas ha'riplerden qi'sqarti'li'p jasalg'an so'zler wo'tkermelenbeydi: *QR, AQSH, QMU, O'zR*. Usi'nday so'zlerge jalg'ang'an qosi'mtalar g'ana wo'tkermelenedi: *QR-da, AQSH-tan, QMU-da*.

6. Cifr menen keletug'i'n ha'ripten ibarat sha'rtli belgi ha'm menshikli atama so'zler cifrdan bo'linip, keyingi qatarg'a wo'tkermelenbeydi: *10 kg, 10 sm, 5-klass, «Yak-40» (samolyot), «Buxara-6», «Dosli'q-2» (paxta sortlari'), «Neksiya-2» (jen'il avtomashina)*.

So'zler buwi'nlarg'a defis (-) arqali' bo'linedi, wo'tkermelengende defis (-) alding'i' qatarda qaldi'ri'ladi', yekinshi qatarg'a defis qoyi'wg'a bolmaydi'.

77-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi buwi'ng'a bo'lip ko'shirip jazi'n'.
Ayi'rmashi'li'gi'n tu'sindirin'.

A. Begimov, qawi'n, Qarataw, arna, shayi'r, «Jetkinshek» gazetasi', Berdaq mektebi, Shomanay, woqi'wshi', Qon'i'rat, Kaspiy ten'izi, awi'l, qosi'q, qus, Atamurat, Qi'zketken kanali', kitap, «Ayqulaq» ko'rsetiwi, U'stu'rt tegisligi.

Tapsi'rma. Tekstti woqi'n'. Mazmuni'n u'yrenin'. Ha'rbir so'zdi buwi'ng'a bo'lip, qalay wo'tkermelew kerekligin tu'sindirin'.

SALAMAT BOLI'W SI'RI'

Salamat dene — salamat pikirlewdin' tiykari'. Solay yeken, keleshekte yeldin' ardaqli' azamati' boli'p jetilisiwi ushi'n, birinshi na'wbette salamat boli'w da'rkar.

Salamat pikirlewge, sonday-aq su'yeklerdin' bekkem ha'm ku'shli boli'wi' ushi'n kalcij, fosfor, magniy, marganec ha'm D vitamini balalar ushi'n ju'da' paydali'.

Kalcij su't wo'nimlerinde, tvorog, si'rda ko'p mug'darda, ko'k sho'plerde, selderey, salat japi'rag'i', badam, gu'nji' ha'm bali'qta jeterli da'rejede boladi'.

Fosfor ha'm magniy kalcij menen birge g'oza, piste, qi'yar, kapusta, kishmish ha'm qara qa'relide boladi'.

Marganec su'yeklerdi bekkemlewshi to'rtinshi element boli'p, wol banan ha'm miywelerde boladi'.

D vitamini quyash nurlari'nda boladi'. Quyash kalciydin' dosti'si', lekin terinin' dushpani'. Sol ushi'n da quyash asti'nda shi'jg'i'rg'an i'ssi' ku'nleri ko'p ju'riw ha'r qi'yli' kesellik shaqi'radi'.

Balalar, bul ma'sla'ha'tlerdi bilip qoyg'ani'n'i'z zi'yan yemes.

78-shi'ni'g'i'w. Ga'plardi woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'li'p turg'an so'zlerdi ha'r qi'yli' jag'dayda wo'tkermelen'.

1. Jasasi'n baxi't ni'zami' — **Konstituciya!** 2. **Amangeldi J.Aymurzaevti'n'** «Jetimnin' ju'regi» romani'n, **men I.Yusupovti'n'** «**Wo'mir**, sag'an ashi'qpan» qosi'qlar toplami'n woqi'p shi'qti'm. 3. **Moynaq, Qon'i'rat**, Xojeli rayonlari' arqali' asfalt jol No'kiske keledi. 4. Men jazda Tashkent, **Samarqand**, Buxara qalalari'na sayaxatqa barmaqshi'man. 5. Bizin' **klasti'n'** woqi'wshi'lari' «Jetkinshek» gazetasi'na jazi'ldi'. 6. Men **Aral** ten'izi boyi'nda jasyman. 7. **Sa'lem** — so'zdin' basi'.

79-shi'ni'g'i'w. Wo'tkermelewge bolmaytug'i'n so'zlerdi terip ko'shirip jazi'n'. Sebebin tu'sindirin'.

Men, M.Saqlapbergenov, QR da tuwi'ldim. Qanli'ko'l rayoni'nda jasyman. 23-sanli' mekteptin' 5-klasi'nda woqi'yman. Mektebimizden belgili qa'nigeler jetilisip shi'qti'.

Meni'n' apam usi' mektepte ta'jiriybeli ustaz boli'p islegen. Ha'zir — napaqada. Woni' ha'mme hu'rmet yetedi. Woni'n' sha'kirtleri wog'ada ko'p. Men apamdi' ju'da' jaqsi' ko'remen. Wol mag'an da ustazli'q yetip u'yreledi.

Tapsi'rma. Jasaytug'i'n jerin'iz haqqi'nda tekst du'zin'.

80-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi wo'tkermelew qag'i'ydasi'na muwapi'q wo'tkermelen'.

No'kis qalasi', K. Sultanov, QRna, QMUdan, BMSH ta, MTS ke, 12 kg, 34 m, T.Qayi'pbergenov, AQSHta, ATSten, «AN – 24» samolyoti', Shortanbay sorti'.

ORFOEPIYA TUWRALI' TU'SINIK

81-shi'ni'g'i'w. So'zlerdin' duri's jazi'li'wi'na itibar berin'. Wolardi' birme-bir ayti'p ko'rip, wo'zgesheligi bolsa ani'qlan'.

Wo'ner, qarag'i'm, da'stu'r, ko'zsiz, ku'ye, quli'p, woramal, sa'lemlesiw, shegirtke, jambi'lsha, abi'ray, awi'llas, a'lipbe, a'japa, baqanshaq, ba'rekella.

Ha'rbir xali'qti'n' da'slep awi'zeki so'ylew tili qa'liplesedi. Awi'zeki so'ylew tilinin' tiykari'nda woni'n' jazba tili payda boladi'.

So'zlerdi a'debiy tildin' normalari'na sa'ykes ayti'w qag'i'ydalari'n u'yrenetug'i'n ilim **orfoepiya** delinedi. Ko'binese, so'zlerdin' ayti'li'wi' menen jazi'li'wi' bir-biri menen sa'ykes keledi, ayi'ri'm jag'daylarda g'ana kerisinshe boli'wi' mu'mkin.

Ma'selen, bashsi' — bashshi', azang'i' — azan'g'i', tu'ngi — tu'n'gi, ku'lki — ku'lku', bo'lek — bo'lo'k so'zlerinin' da'slepkisi — jazi'li'wi', keyingisi — ayti'li'wi'.

! orfoepiya — grekshe **orthos** — «duri's», **epos** — «so'ylew» degen so'zlerden kelip shi'qqan.

82-shi'ni'g'i'w. Berilgen ha'rbir so'zden keyin si'zi'qsha qoyi'p wolardi'n' duri's jazi'li'wi'n tu'sirin'.

Abroy, ahwal, aynanayi'n, bo'ro'k, su'rgu', ha'wo's, shaqaluw, shengel, shapik, shu'yo'l, shi'yi'q yetu'w, shi'piger, bo'bo'k, shorshuw, sho'gu'rmo', yestapeta, aftobus, konkrs, fanetika.

83-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi ayti'li'wi' menen ko'shirip jazi'n'.

Ta'rip, qa'nige, a'n'go'dek, ruw, a'sbap, qumi'rsqa, qi'rq, lekin, ta'g'dir, miyirman, a'wlaq.

U'lgı: aylanba jol — aynalma jol.

ORFOGRAFIYA HAQQI'NDA TU'SINIK

84-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdin' qaysi' birinin' duri's jazi'li'p turg'anli'g'i'n ani'qlan'.

Bes atar — besatar, bet awzi' — bet-awzi', densawli'q — den sawli'q, aynanayi'n — aynalayi'n, ta'biyat tani'w — ta'biyattani'w, qi'rq — qi'ri'q, bostan bosqa — bostan-bosqa, botako'z — bota go'z, boy wo'ser — boyo'ser, pesa — pyesa, fanetika — fonetika, torang'i'l — toran'g'i'l, zu'riyat — zu'ryad, wo'zara — wo'z ara, qi'ynali'w — qi'ylani'w.

So'z ha'm woni'n' ma'nili bo'leklerinin' duri's jazi'li'w qag'i'ydalar ji'ynag'i' **orfoografiya** delinedi. Bul til biliminde imla dep te ayti'ladi'.

Orfoografiya so'zlerdegi dawli'sli' ha'm dawli'ssi'z seslerdin', tu'bir ha'm qosi'mtalardi'n', ko'mekshi ha'm qospa so'zlerdin' bir qi'yli' duri's jazi'li'wi'n, wo'tkerme ha'm bas ha'riplerdin' duri's qollani'li'wi'n u'yreledi. Mi'sali': *pedagog — pedagog, qara qoy — qara g'oy, jazsi'n — jassi'n, ala kel — alagel, sari' at — sarat, bara almaydi' — baralamaydi'*. Bul so'zlerdin' da'slepki — duri's jazi'li'wi', keyingisi — duri's ayti'li'wi'.

! orfoografiya grekshe **orthos** «duri's», **grafo** «jazaman» degen so'zlerden kelip shi'qqan.

Tapsi'rma. Woqi'n'. Qay jerlerde orfoografiyali'q qa'delerdin' buzi'lg'ani'n ani'qlan'. Wolardi'n' duri's jazi'li'wi'n ko'rsetin'.

Qaraqalpag'i'standa xali'q xojali'g'i' rawajlandi'. Ha'zir wonda ko'p g'ana wo'zgerisler bar.

Qaraqalpag'i'stan — paxtali' u'lke. Tuwi'sqan u'lkemizde aq alti'nmi'n' zu'ra'a'ti ji'ldan-ji'lg'a arti'p barati'r. Qaraqalpag'i'standa bali'qshi'li'q ta rawajlang'an. Bul u'lko'de jasawshi'

ha'rbir adam bir-biri menen tuwusqan. Wolar Watan ushi'n xi'zmet isleydi.

85-shi'ni'g'i'w. So'zlerdin' tiyislin qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

1. — Balam, (aynanayi'n, aynalayi'n), mi'na atti' suwg'ari'p kel! 2. G. Yesemuratovani'n' «Jiyren» povesti ju'da' (qi'zi'qli', qi'zi'qarli') yeken. 3. (Hesh kim, heshkim) (heshqashan, hesh qashan) umi'ti'lmaydi'. 4. Klasta diktant jumi'si'n (tali'qladi'q, talqi'ladi'q). 5. Dayi'm (kolledjde, kalledjde) woqi'ydi'. 6. Maqset Wo'temuratov, Rashid Xojasovlar — «Nihol» si'yli'g'i'ni'n' (laureatlari', lawriatlari'). 7. Mekteptin' aldi'na (Xosh kelibsiz, Xosh kelipsiz) dep jazi'lg'an. 8. Sabaqli'qlar (baspaxanadan, baspaxanadan) shi'g'adi'. 9. (Densawli'q, Den-sawli'q) — teren' bayli'q.

10. (Ha'r kim, ha'rkim) wo'zi bilip almasa ta'lim, Wog'an u'yrete almas (heshbir, hesh bir) mug'allim

Tapsi'rma: U'yde «Menin' respublikam» temasi'nda joba du'zip, kishi ko'lemli shi'g'arma jazi'p kelin'.

TA'KIRARLAW

Mug'allim ushi'n yesletpe: to'mendegi u'lgide woqi'wshi'lar ushi'n kesteli sorawlar islep tarqati'n'. Waqi't belgilep, wolardi'n' wori'nlawi'n qadag'alan'. Tekserip bahalan'.

Fonetika ne haqqi'nda ilim?	
Ses ha'm ha'riptin' parqi' qanday?	
Grafika ne haqqi'nda ilim?	

Dawi'sli' seslerdin' qanday tu'rleri bar?	
Dawi'ssi'z seslerdin' qanday tu'rleri bar?	
Buwi'n degen ne? Woni'n' qanday tu'rleri bar?	
Qanday so'zlerdi wo't-kermelewge bolmaydi'?	

Tapsi'rma: Fonetika ha'm grafikadan wo'tilgenlerdi yesin'izge tu'sirip krossvordti' dawamlap, wo'zlerin'iz du'zin'.

g							
r							
a							
f	o	n	e	t	i	k	a
i							
k							
a							

86-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdegi so'zlerdi fonetikalı'q tallaw ta'rtibi menen tallan'.

1. Ustazli'q yetken jali'qpas.
2. Miyнет tu'bi — ra'ha't.
3. Adam adamg'a miyman, jan gewdege miyman.
4. Ilim iyne menen qudi'q qazg'anday.
5. Ali'm menen dos bolsan', jetersen' muratqa.
6. Sana, sanamay segiz deme.

FONETIKALI'Q TALLAW TA'RTIBI

1. Dawi'sli' ha'riptin' asti'n bir, dawi'ssi'z ha'riptin' asti'n yeki si'zi'n'.

2. Dawi'sli' bolsa:
 - a) so'ylew ag'zalari'ni'n' xi'zmetine ha'm ayti'li'wi'na qaray tu'ri (juwan, jun'ishke);
 - b) yerinnin' qatnasi'na qaray tu'ri (yerinlik, yeziwlik);
 - s) awi'zdi'n' ashi'li'wi'na qaray tu'ri (ashi'q, qi'si'q).
3. Dawi'ssi'z bolsa:
 - a) dawisti'n' qatnasi'na qaray tu'ri (u'nli, u'nsiz).
4. So'zdi buwi'ng'a bo'lin' ha'm buwi'n tu'rin (ashi'q, qamaw, tuyi'q buwi'n) ani'qlan'.

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiya — til bilimnin' bir tarawi'. Bul termin grekshe «lexikos» ha'm «logos» so'zlerinen kelip shi'g'i'p, so'zlik haqqi'nda ilim degendi an'latadi'. Demek, leksikologiya tildin' so'zlik qurami'n u'yrenetug'i'n ilim.

So'zlik quram — tildegi barli'q so'zlerdin' ji'ynag'i'.

Leksikologiya tiykarg'i' birligi si'pati'nda **so'zdi** u'yrenedi. Tildegi ha'rbir so'z belgili bir leksikali'q ma'nini bildiredi.

SO'ZDIN' MA'NISI

87-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi woqi'n'. Wolardi'n' jeke turg'anda neni an'latatug'i'ni'n ani'qlan'.

Taw, tas, mug'allim, woqi'w, ali'w, aq, qi'zi'l, sari', yerte, azanda, kewilli, joqari', biyik, won, won bes, men, sen, bizler, ah, u'h, kewil, sezim, menen, ha'm, da, si'yaqli', ka'tquda, bo'rik, tu'yime, gu'ltaj, u'zik.

So'zdin' neni an'lati'wi', yag'ni'y zatti', ha'reketti ya wolardi'n' belgilerin bildiriwi **so'zdin' ma'nisi** delinedi. Ko'pshilik so'zler zatti'n' ati'n, ha'reketti,

wolardi'n' belgilerin an'lati'p keledi: *bala, juwi'ri'w, shaqqan, qi'zi'l, tez, men, jeti t.b.*

Al geyparalari' tek g'ana so'zlerdi ga'p ishinde baylani'sti'ri'w ushi'n ko'mekshilik xi'zmet atqaradi'. Predmetti, ha'reketti, wolardi'n' belgilerin an'latpaydi', ma'nili so'zlerge qosi'li'p, qosi'msha ma'ni an'latadi'. Wolar — ko'mekshi so'zler. Mi'sali': *ha'm, menen, arqali', tuwrali', ya, yamasa, birese t.b.*

Asan menen Nazli' keldi. Ga'ptegi **Asan, Nazli'** — adamni'n' ati'n, **keldi** — ha'reketti an'latadi', **menen** so'zi Asan ha'm Nazli' so'zlerin baylani'sti'ri'p tur.

88-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Ma'nili so'zlerdin' asti'n bir, ko'mekshi so'zlerdin' asti'n yeki si'zi'n'.

1. A'bdibay menen Abat besinshi klasta woqi'ydi'. 2. Ku'n sayi'n dosli'g'i'mi'z bekkemlenip ati'r. 3. Ko'ldede u'yrek, g'az, qutan, qasqaldaq, bali'qlar ko'p.

4. Aq biydayi' turi'p sulii' sepkennen,
Taza salii' turi'p shigin yekkennen,
Jo'nsiz qi'rq ku'n qayg'i'-uwayi'm shekkennen,
Densawli'qta bir ku'n shadli'q jaqsi'raq.

(Berdaq)

Tapsi'rma. Woqi'n'. Ko'mekshi so'zlerdin' qanday xi'zmet atqari'p turg'anli'g'i'n tu'sindirin'.

BU'RKIT HA'M PI'SHI'Q

Pi'shi'q wo'zinin' balalari' menen awi'ldi'n' si'rti'nda woynap ju'r yedi. Ba'ha'rde ku'n qi'zdi'ri'p, wolar wo'zlerin ju'da' baxi'tli' sezdi. Ku'tilmegen jerde u'lken bir dala bu'rkiti payda boldi'. Wol joqari'dan ji'ldi'ri'mday bolii'p wo'zin to'men urdi' da, pi'shi'qti'n' bir balasi'na pa'nje saldi'.

Bu'rkit ko'terilemen degenshe, pi'shi'q bari'p jabi'sti'. Ji'rtqi'sh pi'shi'qti'n' balasi'n taslay berip, anasi' menen ali'sti'. Ya wo'lim, ya wo'mir dep talasti'.

Bu'rkit u'stem boldi'. Aqi'ri' woni'n' quwatli' qanatlari', wo'tkir ti'maqlari' bar g'oy. Wol pi'shi'qti'n' terisin ji'rti'p bir ko'zin de shi'g'ari'p qoydi', biraq pi'shi'q qaytpadi'.

Yendi pi'shi'q basi'm boldi'. Degen menen bu'rkitte yele ku'sh bar yedi. Pi'shi'q ta ha'lsiredi. Wol aqi'rg'i' ku'shin ji'ynap bir shapshi'di' da bu'rkitti tarpa basti'. Wol bu'rkitin' kegirdegin juli'p aldi'. Jarasi'n umi'ti'p, pi'shi'q wo'zinin' balasi'n jalawg'a kiristi.

Tapsi'rma: Berilgen sorawlar a'tirapi'nda gu'rrin'lesin'.

1. Tekst mazmuni'nan neni tu'sindin'iz?
2. Pi'shi'q sonshama ku'shti qayaqtan aldi' dep woylaysi'z?
3. Pi'shi'q ne ushi'n wo'zin woylamay jani'n qa'wipke qoydi'?

89-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli ko'mekshi so'zlerdi qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

1. Wo'zine kelgen ... sharshag'ani' ... bilindi. 2. Ishkendey heshna'rsen' joq ... ? — dep ko'zinin' asti' ... bir qaradi'. 3. Sho'llep qalg'an yekensen' ... bag'anadan berli nege aytpadi'n'? 4. Jiyemurat ku'ldirip kewlin ko'teriw ... aytti'. 6. ... shopanlar bir toqtang'a kelmedi.

Kerekli so'zler: son', da, pa, ushi'n, biraq, g'oy, menen.

90-shi'ni'g'i'w. Ko'mekshi so'zlerdi keltirip, ga'p quran'.

Ushi'n, tuwrali', yedi, g'ana, -aq, da, menen, biraq, sonday-aq, yamasa, tu'we, -wo's.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. So'z ma'nisi degenimiz ne? Mi'sallar keltirin'.

2. So'zler qanday ma'nilerde qollani'ladi'? Mi'sallar keltirin'.
3. Ko'mekshi so'zler qanday xi'zmet atqaradi'?

KO'P MA'NILI SO'ZLER

91-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' ma'nilerin bir-biri menen sali'sti'ri'n'.

1. **Bas** — adamni'n' yen' joqarg'i' mu'shesi.
2. Tawdi'n **basi'** appaq qar.
3. Bul iske sen **bas** bol.
4. Wol **ko'zin** qoli' menen basi'p turdi'.
5. Istin' **ko'zin** tawi'p islew kerek.
6. Ag'am a'ynektin' **ko'zin** saldi'.

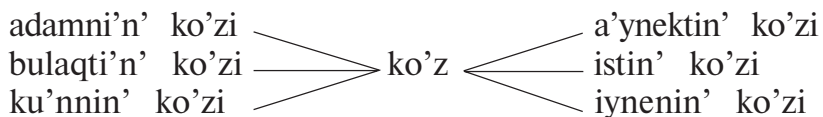
Yesletpe: **bas** so'zi birinshi ga'pte **adamni'n' bir mu'shesi**, yekinshi ga'pte **tawdi'n' joqari'si'**, u'shinshi ga'pte **basshi'li'q** degen ma'nilerdi an'lati'p tur. **Ko'z** so'zi birinshi ga'pte **adamni'n' bir mu'shesi**, yekinshisinde **a'disin, usi'li'n** degendi an'latadi'.

Qaraqalpaq tilinde ma'nili so'zler bir ma'nili ha'm ko'p ma'nili boli'p yekige bo'linedi:

1. Tek bir ma'nini an'latatug'i'n so'zler **bir ma'nili so'zler** delinedi. Mi'sali': *kitap, da'pter, jer, bag'man.*

2. Yeki yamasa birneshe ma'nilerdi bildiretug'i'n so'zler **ko'p ma'nili so'zler** delinedi.

Ko'p ma'nili so'zlerdin' ma'nileri bir-birine jaqi'n boli'p, bir so'z shaqabi'nan jasaladi'. Wolardi'n' qaysi' ma'nide yekenligin so'z dizbeginde yamasa ga'p ishinde kelgende g'ana an'lawg'a boladi'. Al jeke turg'anda bolsa, wol uluwma ma'nini bildiredi.

92-shi'ni'g'i'w. Ga'plerde *jol, ju'rek, bas* so'zlerinin' qanday ma'nilerde qollani'li'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Awi'ldi'n' arasi' tas jol. 2. Sharap ata wo'mir joli'n ayti'p berdi. 3. Anam ko'rpeshe quraqti' duri's qurawdi'n' joli'n u'yretti. 5. Wol ju'regin uslap kiyati'r. 6. Mashinani'n' ju'regi sog'i'p tur. 7. Bug'an ju'rek kerek. 8. Allaniyaz ata awi'li'mi'zdi'n' ju'regi yedi.

93-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. *Qosi'w, yetek* so'zlerinin' asti'n si'zi'p, wolardi'n' qollani'li'wi'na itibar berin'.

1. Ana — ta'biyati'mi'zdi' qorg'awg'a ha'rbir insan wo'z u'lesin qosi'w kerek. 2. Paraxat Jiyrendi ba'ygige qosi'w ushi'n bapladi'. 3. Kempir yetegine quyi'li'p aqqan ko'z jasi'n jen'i menen su'rtti. (K. S.) 4. Qaratawdi'n' yeteginde Xojako'l awi'li' jaylasqan.

94-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Ga'plerdegi *qulaq* so'zinin' ko'p ma'nililigin u'yrenin'.

1. Mi'lti'qti'n' qulag'i'n basi'p jibergende, pan'q yetken ses jan'lap ketti. 2. Suwshi' sag'ani'n' qulag'i'n muqi'yatlap bekkemledi. 3. Quwrag'an quw qobi'zdi'n', qulaqlari'n burayman. (Jiyen ji'raw) 4. Malaqayi'ni'n' qulag'i'n tu'sirip kiydi. 5. Qi'yardi'n' ko'gerip kiyati'rg'ani'n woni'n' shi'g'arg'an yeki qulag'i'nan bildim.

Tapsi'rma. Joqari'dag'i' u'lgi boyi'nsha *ayaq, bet, ju'z, qol, man'lay, awi'z, tumsi'q* so'zlerinin' ha'r qi'yli' ma'nilerin tabi'n'.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Ko'p ma'nili so'z degeni'miz ne?
2. Bir ha'm ko'p ma'nili so'zlerdi qalay ani'qlawg'a boladi'?
3. Bas so'zinin' tuwra ma'nisinen basqa qanday ma'nileri bar?

SO'ZLERDIN' T UWRA HA'M AWI'SPALI' MA'NISI

95-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

1. **Polat** worag'i' qoli'nda... (Ku'nxoja). 2. Som **polattan** jarati'lg'an bilegi. (A. D.) 3. **Alti'n** — qa'dirli metall. 4. Woqi'wshi'li'q **alti'n** da'wir qi'zi'qli' wo'tpekte. 5. Wol **ju'regi** sap adam yedi. 6. Mayli' awqat **ju'regime** tiydi.

Mi'sallardag'i' **polat, alti'n, ju'rek** so'zlerinin birinshisi tuwra (negizgi) ma'nide, al yekinshisi awi'sqan ma'nide qollani'li'p tur.

Tuwra ma'niler so'zdin' da'slepki ma'nisi boladi' da, awi'sqan ma'niler wolardi'n' turmi's talabi'na sa'ykes qosi'msha ma'nileri boli'p tabi'ladi'.

So'zlerdin' tiykarg'i' ma'nisi **tuwra ma'ni** delinedi. Mi'sali': *Alti'n alma, alg'i's al*.

So'zlerdin' da'slepki ma'nisinen awi'sqan ma'nisi **awi'spali' ma'ni** delinedi. Mi'sali': Woqi'wshi'li'q **alti'n** da'wirdin' qi'zi'g'i' wo'z aldi'na.

Awi'spali' ma'nili so'zler, ko'binese ko'rkem shi'g'armalarda bir na'rseni obrazli'li'q, wo'tkirlik penen su'wretlew ushi'n qollani'ladi'. Sonli'qtan wolar ko'rkem shi'g'armalarda ko'rkem su'wretlew qurali' si'pati'nda u'yreniledi.

Demek, **so'zdin' awi'spali' ma'nisi** zatlar, qubi'li'slar arasi'nda'g'i' uqsasli'q yaki baylani'sqa qaray da'slepki zatti'n' ati' menen yekinshi bir zatti' yaki qubi'li'sti' qayta ataw arqali' payda boladi' yeken.

96-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Awi'spali' ma'nide qollani'li'p turg'an so'zlerdin' asti'n si'zi'n' ha'm tu'sindirir'.

1. **Bu'rkrit** ha'zir siyrek ushi'rasadi'. 2. Tawdan ushqan **bu'rkrit** boldi'm (Berdaq). 3. Woni'n' **beti** suwi'qtan qi'zari'p ketti. 4. Tarti'nba, **betke** ayt.

97-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi tuwra ha'm awi'spali' ma'nilerde qollani'p ga'p qurap jazi'n'.

Sun'qar, tu'lki, qoyan, ari'slan.

U'lg'i: U'ydin' arqaw jiplerin ji'ynasti'rdi'. As — wo'mir arqawi'.

98-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerden awi'spali' ma'nide qollani'p ga'p qurap jazi'n'.

Palapan, juldi'z, alti'n, atlas, shapti', shu'mdi.

U'lg'i: Ari'slan — yen' ku'shli haywan. Bati'r ari'slan qaytpaydi'.

99-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazin'. Awi'spali' ha'm tuwra ma'nide qollani'li'p turg'an so'zlerdin' ma'nilerin tu'sindirin'.

1. Iynelik — aw toqi'wshi'lardi'n' jip woraytug'i'n zati'.
2. Miyasar iynelik tuti'wdi' jaqsi' ko'redi. 3. Bali'qshi' — qaraqalpaq jerinde jasag'an qusti'n' ati'. 4. Ayap Nazarxanov respublikami'zg'a belgili bali'qshi' yedi. 5. Dosti'n'a si'ri'n'di' aytpa, dosti'n'ni'n' da dosti' bar. 6. Si'rli' zerennin' si'ri' ketse de, si'ni' ketpes (naqi'l).

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. So'zdin' ko'p ma'nililigi degenimiz ne? Mi'sallar keltirin'.
2. So'zlerdin' tuwra ma'nisi degenimiz ne? Mi'sallar keltirin'.
3. Awi'spali' ma'nilerin qalay bilemiz? Mi'sallar keltirin'.

SINONIMLER

100-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

1. G'arri' aqli'g'i'n **qasi'na** shaqi'rdi'. Bala atasi'ni'n' **jani'na** kelip woti'rdi'. 2. Ari'slan — **qari'wli'**, Yernazar —

- ku'shli.** 3. Woni'n' paltosi' **suli'w**, ko'ylegi **shi'rayli'** yeken.
4. Asqardi'n' minezi **awi'r**, wo'zi **salmaqli'** ko'rinedi.

Sinonim grekshe so'z boli'p, bir atamali' degen ma'nini an'latadi'.

Seslik quri'li'si' ha'r tu'rli, ma'nileri bir-birine jaqi'n so'zlerge **sinonim so'zler** delinedi.

Ma'niles so'zler yekewden bir neshege shekem boli'wi' mu'mkin: *ko'p - mol - nobay, bati'r - yer ju'rek, qaysar - qaytpas, adam - insan, mug'allim - woqi'ti'wshi', u'lken - na'ha'n - taynapi'r.*

Tapsi'rma. Berilgen sinonimlik toparlardi' u'yrenin'. Ma'nilerin tu'sindirin'.

1. An'gime, gu'rrin', g'ap.
2. Yem, shi'pa, dawa.
3. Yer, bati'r, qaharman.
4. Muzlaw, qati'w, ton'i'w.
5. Tez, ji'ldam, shaqqan, da'rriw, shalt, zamat.

101-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdin' ishinen sinonimlerdi terip jazi'n', wolardi' ga'p ishinde keltirin'.

Son'i'nda, a'tirapta, aqi'ri', ja'rdem, xoshlasti', ko'mek, ma'n'gi, ra'ha't, ha'z, aybi'ndi', seskendi.

102-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Qara ha'rip penen berilgen so'zlerdin' sinonimlerin qawi'sti'n' ishinde ko'rsetin'.

1. Tu'sten berli jawg'an jawi'n yele **ti'ng'an** (...) joq.
2. Ti'ni'shli'q pa? **Biymezgil** (...) ne qi'li'p ju'rsen', qaydan kiyati'rsan', — dedi jan'a kelip jatqan Bektursi'n.
3. Biraq wol tez ju'rip kete almadi', jol **tayg'aq** (...) boldi'.
4. Qalg'ani' mag'an **qaran'g'i'** (...) boldi'.

103-shi'ni'g'i'w. Kestelerde berilgen sinonim so'zlerdi duri's tawi'p ko'shirip jazı'n'.

Xorli'q	kewil	a'dep
Adam	a'wel	ashi'w
Basqa	a'dewir	qos
Yer	joqari'	qa'bir
Di'qqat	qari'w	paqi'r
Da'slep	shi'pa	qaharman
Biyik	biyshara	ku'sh
Biraz	azap	birtalay
Ayi'ri'm	jup	bazi'bir
Abayla	bo'ten	insan
G'ayrat	kisi	itibar
Yem	bati'r	dawa
Yegiz	geybir	ba'lent
Juwas	qa'ha'r	an'la
Aybat	bayqa	wo'zge

Tapsi'rma. Berilgen so'zlerdin' sinonimlerin tabi'n' ha'm wolardi'n' qollani'li'w wo'zgesheligin ani'qlan'.

Adam, qasqi'r, qi'rg'awi'l, maqset, malaqay, jorta, buyri'q, mudami', adasi'w, abayla, a'ste, birigiw, tapaltas, ken'es, qi'zi'q.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Sinonim so'zler degenimiz ne?
2. Sinonim so'zler qanday a'hmiyetke iye?
3. Wolardi' qalay qollani'wg'a boladi'?

OMONIMLER

104-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdegi qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerge di'qqat awdari'n'. Wolardi'n' ma'nilerine itibar berin'.

1. Ju'regim **suw** yete qaldi', tap **suw** tu'bine ketkendey boldi'm (A'.Sh.).
2. Wol bir **woy** jerge bari'p, **woy** tu'bine shu'mdi.
3. **Qoy** qozi'lag'ansha woni' qorada **qoy**.
4. Bag'dan ko'k **almani' alma**.
5. Yeki **jas** bala dalada woynap ju'r.
6. Wol ko'zine **jas** aldi'.

Biz so'ylegenimizde ya jazg'ani'mi'zda seslik quri'li'si' boyi'nsha birdey, biraq an'lati'p turg'an ma'nisi jag'i'nan bir-birine heshqanday jaqi'nlaspaytug'i'n so'zlerden de paydalanami'z. Mi'sali': 1. Periyza suw serpkendey teren' *woyg'a* batti'. (K. S.) 2. *Woyg'a* wornalasqan bulardi'n' awi'li'ni'n' terekleri ga'na ko'rinedi. (A. A')

Bul mi'sallardi'n' yekewinde de *woyg'a* degen so'z ushi'rasadi'. Wolardi'n' seslik quri'li'si' birdey bolg'ani' menen, ma'nileri ha'r qi'yli'. Birinshi ga'pte *woyg'a*, *qi'yalg'a* degen ma'nini an'latsa, yeki'nshi ga'pte *pa'ske*, *woy jerge* degen ma'nide qollani'li'p tur.

Seslik quri'li'si' birdey, biraq ma'nileri ha'r qi'yli' so'zler **omonim** delinedi.

Omonim grek tilindegi «homos» ha'm «onypa» so'zlerinin' birikpesinen payda boli'p, bizin'she bir qi'yli' atama degen ma'nini an'latadi'.

Wolardi'n' ma'nilerinin' ha'r qi'yli' yekenligi so'z dizbegi ma'nisinin, wolar arqali' ayti'lajaq tiykarg'i' woy-pikirden ani'qlanadi'. Mi'sali': 1. Wol tag'i' da, suwi'q *tu's* bildirdi. 2. Sol ku'ni Qarajan qaysar arqayi'n shi'rt uyqi'da jati'p, bir jaman *tu's* ko'rdi («Alpami's» da'stani'). 3. Sen bolsan' «alma pis, awzi'ma *tu's*» dep jatasan'.

105-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Omonimlardin' ma'nilerin ani'qlan'.

1. **Baxi't** ani'q kelse, ya tu'ske yense,
Bir jasi'm won ji'lg'a tati'r ko'rindi

(Berdaq)

2. Biraq woni'n' art jag'i'nda,
Dosti' **Baxi't** woti'rdi' ayti'p

(J.D.)

3. Mi'na so'zdi yadtan **shi'g'arma** haslan,
Jasli'q sag'an beriledi bir ret

(I.Yu.)

4. Jigerlenip tag'i' moldan,
Shi'g'arma jaz xalqi'm ushi'n

(J.D.)

106-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Omonimlerde tu'sindirin'.

1. Tan'di' uyqi'si'z wo'tkerdi. 2. Azanda kerek zatlari'n arqalari'na tan'di' da jolg'a tu'sti. 3. Azang'i' asti' taslama, tu'ski tamaqqa qarama (naqi'l). 4. Qaraqalpaqti'n' bas kiyimi qara ren'li bolg'an. 5. Awi'ldi'n' wortasi'nan u'lken arna qazi'ldi'. 6. Sen bul niyetin'di anan'a arna. 7. Qas qondi'raman dep ko'z shi'g'ari'p alma. 8. A'ken' murap bolg'ansha, jerin' woy bolsi'n.

107-shi'ni'g'i'w. So'zlerdin' omonimlik si'n'arlari'n tawi'p, ga'p quran'. Ma'nilerin tu'sindirin'.

Jaz, terme, ayti's, tut, qarma, shi'q, tal, salma, u'y.

U'lgı: 1. Shan'qay tu's. 2. Sen to'menge tu's.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Omonimler degenimiz ne?
2. So'zlerdin' omonimlik ma'nilerin qalay bilemiz?

ANTONIMLER

108-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

1. **Uzaqtag'i'** ag'ayinnen **jaqi'ndag'i'** qon'si' jaqsi'. 2. **Jaqsi'ni'n'** jati' bolmas, **jamanni'n'** uyati' bolmas. 3. Wol ayti'lg'an jerge **bardi' da keldi.** 4. **Ashshi'** menen **dushshi'ni'** tatqan biler (naqi'l). 5. Mendey sorli' da'rti **ko'p,** baxti' **az.** (A'jiniyaz) 6. **Qi's** qaplap tur, **jaz** yemes.

Tilimizde ma'nisi jag'i'nan bir-birine qarama-qarsi' so'zler ushi'rasadi'.

Ma'nisi jag'i'nan bir-birine qarama-qarsi' so'zler **antonim so'zler** dep ataladi'. Mi'sali': *ko'p — az, jaqsi' — jaman, biyik — pa's, uzaqlaw — jaqi'nlaw, uzi'n — kelte, ari'q — semiz, quwraq — i'g'al, bati'r — qorqaq.*

Antonim grekshe «anti» ha'm «onyma» so'zlerinin birikpesinen payda boli'p, bizin'she qarsi' atama, yag'ni'y qarama-qarsi' ma'nidegi atama degendi an'latadi'.

Antonim ha'r qi'yli' ma'nilerde kele beredi. Mi'sali': jaqsi'-jaman (sapasi'n), aq-qara (tu'r-tu'sin), ku'n-tu'n (waqi'tti'), ji'lau-ku'liw (ha'reketti) t.b. ma'nilerdi an'latadi'.

Al tilimizdegi duzli', duzsi'z, kewilli, kewilsiz, arli', arsi'z so'zlerinde de qarama-qarsi' ma'ni seziledi. Wolarda tek qosi'mtalarg'a baylani'sli', sol belginin' bari' ya jog'i' g'ana an'lati'ladi', so'z tu'birinin' ma'nisi bir. Sonli'qtan bunday so'zler antonim bola almaydi'. Ma'nileri qarama-qarsi' so'zlerden jasalg'an jup so'zlerde de qarama-qarsi' ma'ni bar, biraq wolar da bir ug'i'mdi' bildirgenlikten bir so'z retinde qaraladi'. Mi'sali': *uzaq — jaqi'n, ushi'w — tu'siw, ji'lau — ku'liw, az — ko'p.*

109-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Antonim so'zlerdin' ma'nilerin an'lati'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Jigitleri gezer qi's penen jazdi',
Asti'nda a'rebi at, qoli'nda sazi'

(*A'jiniyaz*)

2. Birewler ash boldi', birew toq boldi',
Usi'lardi'n' ba'ri woysi'zdan bolar

(*Wo'tesh*)

3. Qon'i'ratqa aylani'p keldi qag'azi',
Dushpan ji'lup, doslar ku'le basladi'.

(*Ayapbergen*)

110-shi'ni'g'i'w. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' worni'na antonimlerden qollani'p, ga'pti wo'zgartip jazi'n'.

1. Bizin' awi'ldi'n' wortasi'nda **kishkene** bag' bar. 2. Wolar barg'an jerinen **qanaatlani'p** qaytti'. 3. Menin' da'pterim ju'da' **taza**. 4. Biz qatarda yekewden **woti'rди'q**.

U'lgі: Baxi't — ku'shli bala. Baxi't — a'zzi bala.

111-shi'ni'g'i'w. So'zlerdin' antonimlerin tawi'p jazi'n'.

Jaqi', jaman, dos, dushpan, qi'si', jazi', azli', ko'pli, aq, qara, yerte, kesh, bu'gin, yerten', ash, toq, joq.

Tapsi'rma: «A'debiyat» sabaqli'g'i'n'i'zdag'i' ko'rkem shi'g'armalardan antonim so'zlerge mi'sallar keltirip ko'shirip jazi'n'.

Berilgen soraw'ga awi'zsha juwap berin'.

1. Antonim so'zler degenimiz ne?
2. Qanday so'zler antonim boladi'? Mi'sallar keltirin'.
3. Antonim boli'w ushi'n qanday tu'birge iye boli'wi' kerek?

SO'ZLIKLER HA'M WOLARDI'N' DU'ZILISI

Bir tilde yamasa yeki ha'm wonnan da ko'p tillerde du'zilgen ha'r tu'rli so'zlik kitaplar ha'm kishkene so'zlikler boladi'. Wonda so'zler a'lipbe ta'rtibinde ta'rtiplenedi.

Qaraqalpaq til biliminde so'zliklerdi u'yrenetug'i'n arnawli' **leksikografiya** degen taraw bar. Wol tildegi barli'q so'zlerdi toplap, ji'ynasti'ri'p, belgili bir ta'rtipke sali'wshi' ilim tarawi'.

So'zliklerdin' bir neshe tu'ri bar:

Imla so'zlik. «Qaraqalpaq tilinin' imla so'zligi» 1997-ji'li' baspadan qayta shi'qti'. Imlasi', jazi'li'w qag'i'ydası' qi'yi'n so'zlerdi usi' so'zlikten paydalani'p jazami'z.

Orfoepiyali'q so'zlik. Bul so'zlikte so'zlerdin' duri's ayti'li'wi'na qaray normalarg'a sa'ykes qollani'li'wi' beriledi. Ma'selen, *awi'z* — *awuz*, *a'diwli* — *a'du'wli*, *a'jayi'p* — *a'ja'yi'p*, *a'ziz* — *a'ziyiz*.

Tu'sindirme so'zlik. «Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi» degen to'rt tomli'q so'zlikte so'zlerdin' ma'nileri ken'irek tu'sindirilip, si'patlama beriledi.

Biz ma'nisin tu'sinbegen so'zdi usi' so'zlikten izlep woni'n' ma'nilerin bilip alami'z.

Mi'sali': **Sho'girme** — alti' ayli'q yamasa bir ji'lli'q qozi' terisinen tigilgen do'n'gelek bas kiyim. **Juwas** — minezi jati'q, tik yemes, a'lpayim.

Awdarma so'zlik. Ha'zirgi waqi'tta «Russha — qaraqalpaqsha so'zlik», «Qaraqalpaqsha — russha so'zlik» ha'm mektep woqi'wshi'lari'na arnalg'an «Qi'sqasha russha — qaraqalpaqsha so'zlik» degen kitaplar bar. Ha'r birinde birneshe mi'n' so'z ha'm wolardi'n' yeki tildegi ma'nileri berilgen. Bul so'zliklerden, birinshiden, rus tilin u'yreniw ushi'n paydalanami'z.

! Leksikografiya grekshe «**lexikon**» ha'm «**grapho**» degen so'zlerden ali'ng'an boli'p, so'zlik jazaman degen ma'nini an'latadi'.

112-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. A'lipbe ta'rtibi menen berilgen so'zlerdin' so'zligin du'zin'.

Aral boyi'nda, Kavkaz tawi', «Yerkin Qaraqalpaqstan» gazetasi', A'jiniyaz mektebi, G'a'rezsizlik ko'shesi, Qi'zketken kanali', T.Qayi'pbergenovti'n' «Qaraqalpaq da'stani'» romani', Tashkent, O'zbekistan, Berdaq sazli' teatri'.

113-shi'ni'g'i'w. Orfografiyali'q so'zlikten paydalani'p, so'zlerdin' imlasi' boyi'nsha neni biliv kerekligin ani'qlan'.

Awiz, xali'q, ko'rk, qoyi'w, xatshi', klass, metall, taraq, tep, sep, boqjama, ka'tquda, qoljazba.

114-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi orfoepiyali'q so'zlikten paydalani'p, so'zlerdin' duri's ayti'li'wi' boyi'nsha jazi'n'.

Tu'lki, ku'lki, Dosjan, Sa'rsenbay, won bes, ushsa, aq i'laq, qazsa, muzsi'z, boz jer, wo'nbedi.

115-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdin' ayti'li'wi' ha'm jazi'li'wi'na itibar berin', ayi'rmashi'li'qlari'n yeste saqlan'.

Atawi'z — atawuz, a'lipbe — ali'ppe, bayi'wli' — bayuwlu, bo'lek — bo'lo'k, gu'rek — gu'ro'k, do'gerek — do'go'rek, yesnew — yesno'w, jag'i'w — jag'uw, zu'ra'a't — zu'ra'ha't, isenbew — isenbo'w.

116-shi'ni'g'i'w. Orfografiyali'q so'zlikten berilgen so'zlerdi duri's ayti'li'wi' boyi'nsha ko'shirip jazi'n'.

A'dewir — ..., a'diwli — ..., a'jag'a — ..., a'jepta'wir — ..., a'llekim — ..., a'psana — ..., a'to'shkir — ..., a'wlad — ..., a'ytewir — ...,

117-shi'ni'g'i'w. Mug'allimnin' ja'rdemi menen «Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi»nen berilgen so'zlerdin' ma'nisin ani'qlan'.

Ag'arg'an, aji'ri'q, Ayqulash, aylanba, alasha, antalaw, an'go'dek, aslam, atqulaq, atlas, a'tsho'k, ayaz, ayama'wiz.

118-shi'ni'g'i'w. «Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi»nde berilgen so'zlerdi ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' ma'nilerin u'yrenin'.

Aylana — qi'r do'gerek, a'tirap, ja'n-jaq, to'rt ta'rep; a'ljuwaz — ha'lsiz, ku'sh-quwatsi'z; beles — biyik, do'n', qi'r, do'n'es; qarami'q — shiye si'yaqli' tikenekli jabayi' wo'simlik; sabi'r — shi'dam, taqat, to'zim; taban — ayaqti'n' tobi'qtan to'mengi jerge tiyetug'i'n jalpaq beti; urpaq — tuqi'm, na'sil, a'wlad; hu'r — suliw qi'z, go'zzal.

119-shi'ni'g'i'w. «Qaraqalpaqsha — russha so'zlik»ten paydalani'p to'mende berilgen so'zlerdin' awdarmasi'n tabi'n'.

Sabaq kestesi, sabaqli'q, ko'rgizbeli qurallar, wo'tirik, haqi'yqat, bilim, ilim, bati'r, sawatli', quwani'w, wo'kiniw.

120-shi'ni'g'i'w. So'zliklerden paydalani'p berilgen so'zlerdin' russha, wo'zbekshe ha'm inglisshe awdarmasi'n tabi'n'.

Ata-ana, mektep, mug'allim, woqi'wshi', kitap, dos.

U'lgi:

qaraqalpaqsha	russha	wo'zbekshe	inglisshe
gu'l	цвeтoк	gul	flower

SO'Z JASALI'W HA'M IMLA

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami' so'z jasaw usi'llari' arqali' jasalg'an jan'a ma'nidegi so'zler arqali' da bayi'ydi'. Bul so'zler so'z jasali'w tarawi'nda u'yreniledi.

Tildegi so'z jasaw usi'llari' arqali' jasalg'an jan'a ma'nidegi so'zlerdi u'yrenetug'i'n til biliminin' bir tarawi' **so'z jasali'w** dep ataladi'.

Jan'a ma'nidegi so'zler yeki tu'rli usi'l menen jasaladi':

1. **So'z jasawshi' qosi'mtalardi'n' qosi'li'w usi'li'**. Bul usi'lda so'z tu'biri yaki so'z tiykari'na so'z jasawshi' qosi'mtalar qosi'li'p do'rendi so'zler jasaladi': *kitap-xana, aqi'l-li', waqi't-sha, san-a, tis-le, ten'-e* t.b.

2. **So'z qosi'li'w usi'li'**. Bul usi'lda so'zlerdin' bir-birine qosi'li'wi' arqali' qospa so'zler jasaladi': *bilezik, ku'ndiz, yesersoq, yel-xali'q, matematika pa'ni, medkolledj, mi'n'-mi'n', belbew, Moynaq, wo'mirbayan*.

121-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qosi'qlardag'i' jan'adan jasalg'an so'zlerdi tabi'n'. So'zlerdin' qalay jasalg'ani'na itibar berin'.

USTAZ HAQQI'NDA SO'Z

1. Ustaz dani'shpansan' misli payg'ambar,
Ustazg'a ten' ka'sip qa'ne, qayda bar?
Biyminnet woqi'ti'p yelim ul-qi'zi'n,
Biyg'a'rez jurti'm dep ju'rgen ustazlar.
2. Woqi'wshi'si' kewlin talay qabartar,
G'ayrati'n da sharshatadi' ta'ndegi,
Betin a'jim torlap, shashi'n ag'artar,
Bag' bolg'ang'a shekem tikken na'lleri.

TU'BIR SO'Z HA'M QOSI'MTALAR

122-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'p ko'shirip jazi'n'.

Xi'zmetker, si'yli'qlar, quwani'shtan, klastan, baslaw, aqi'lli', yetikshi, an'shi', tog'aydi'n', ka'rxana, qaran'g'i'dan, joldas, qami'sli'q, sabaqta, aytti', keldi, hu'jdan, qosi'qshi'.

So'zler ma'nili bo'leklerden turadi'. Wolar quri'li'si'na qaray tu'bir ha'm qosi'mtalardan turadi'. Ma'selen, Watani'm so'zi yeki ma'nili bo'lekten ibarat: **Watan** — so'zdin' tu'biri, **-i'm** — qosi'mtasi'.

So'zdin' da'slepki ma'nili bo'legi **tu'bir so'z** delinedi. Tu'bir so'zler basqa ma'nili bo'leklerge bo'linbeydi. Mi'sali': *mektep, ustaz, kitap, ana*.

Tu'bir ha'm tiykar yekewi yeki ha'rse. Mi'sali' balali'qtan, kitapshadan so'zlerinin' tu'biri — bala, kitap, tiykari' — balali'q, kitapsha.

Tu'bir yeki tiykar so'zden keyin jalg'anatug'i'n ma'nili bo'lek **qosi'mta** delinedi. Mi'sali': Suw — tiri-**shilik** arqaw-i'. Miynet-**tin'** tu'b-i — ra'ha't.

So'zdin' tiykar'g'i' ma'nili bo'legi **so'zdin' tiykari'** delinedi. Ma'selen, *aqi'lli'li'qti'n'* so'zinde tiykar'g'i' ma'nili bo'lek — *aqi'lli'li'q*. Demek, do'rendi so'zdin' jalg'awlarsi'z bo'legi so'zdin' tiykari' boladi'. Mi'sali': **balali'q**-tan, **miyirbanli'q**-ti', **kitapsha**-dan t.b.

123-shi'ni'g'i'w. So'zlerdin' bo'liwge bolmaytug'i'n ma'nili bo'legin qosi'mtalardan defis arqali' ayi'ri'p ko'shirip jazi'n'.

Qashiqli'q, birge, tog'ayda, qolayli', azang'i', quslar, namag'a, arali'q, adamday, qaptalda, woyla, shani'shqi', qoydi', ko'zge, tu'sti, joldas, gu'rek, sanan'.

124-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'p ko'shirip jazi'n'.

Aspang'a, sekirdi, jawg'an, si'qi'rlag'an, qami'sli'q, muzdi'n', qayi'qti', g'ayratli', qasqaldaqlar, shag'alalar, qaharmanli'q, Araldi'n', qaran'g'i'si', ja'rдемlesiw.

U'lgı: ten'iz-de, tolqi'n-da.

Tapsi'rma. «Watan menin' tu'sinigimde ...» degen temada tekst du'zin'. So'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtalarg'a aji'rati'n'.

QOSI'MTALARDI'N' XI'ZMETINE QARAY TU'RLERI

125-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'n'.

1. Aynaxan **wori'nli'qti'n'** qasi'na woti'rdi'. 2. **Wolardi' ata-analari'** ku'tip aldi'. 3. Joldaslari' **Yerpolatti'n'** aldi'nan shi'qti'. 4. Ko'p jillarg'a shekem **Su'wenli** ma'wjirep ag'i'p turdi'. 5. **Jamannan** qash, **jaqsi'g'a** jantas. 6. **Aqda'ryali'lar** bali'qti'n' bir qalashi'n da zayalamay zavodqa tapsi'ri'p, awi'lg'a qaytti'. 7. **Woqi'wshi'lardi'n'** **ko'pshiligi** ustazi'n qorshap aldi'.

Qosi'mtalar atqaratug'i'n xi'zmetine qaray so'z jasawshi' qosi'mtalar, so'z tu'rlewshi qosi'mtalar ha'm forma jasawshi' qosi'mtalar boli'p u'shke bo'linedi:

1. So'z jasawshi' qosi'mtalar jan'a ma'nili so'z jasaydi': *awi'l-li'q, kitap-xana-shi', pille-kesh, zeyin-li, ten'-e, qaraqalpaq-sha* t.b.

2. So'z tu'rlewshi qosi'mtalar so'zlerdi baylani's-ti'radi': *awi'l-i'm, du'kanshi'-ni'n', sali'kesh-ti, ten'ey-men, bar-maqshi'-man* t.b.

3. Forma jasawshi' qosi'mtalar so'zdin' tek formasi'n jasaydi'. Ma'selen, **kitaplar** so'zinde **-lar**, kitapti'n' ko'pligin, **kitapsha** so'zinde **-sha**, kitapti'n' kishkeneligin bildiredi. Mi'sali': *bel-she, quti'-sha, to'be-shik, adam-lar* t.b.

126-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli qosi'mtalardi' qoyi'p, ga'plardi ko'shirip jazi'n'. Qosi'mtalardi'n' asti'n si'zi'n'.

1. Bizler sharwa... penen shug'i'llanami'z. 2. Toqtasi'n mektep... yerte keldi. 3. Hawa-rayi' jaqsi' bol... 4. Aysa'nem qala... keldi. 5. Ilim... ko'p miynet yetti. 6. Bali'q... ko'lden woljali' woraldi'.

127-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi baylani'sti'ri'p ga'p quran'. Ha'rbir so'zdin' keynine tiyisli qosi'mtalardi' jalg'an'.

1. Terek, japi'raq, bu'rtik, shi'g'ar.
2. Men, ag'am, ja'ma'a't, xojali'g'i'nda, paxta.
3. Ilim, ilimiy, jumi's, isleydi.
4. Bizin' ja'ma'a't xojali'g'i'mi'z, qus, ferma, bar.
5. Mektep, woqi'w, qus, ferma, sayaxatta, boldi'.

SO'Z JASAWSHI' QOSI'MTALAR HA'M WOLARDI'N' TU'RLERI

128-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Wolardi' tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'n'. Da'slepki ha'm son'g'i' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

Joldas, sawi'nshi', suwli', shaqqanlat, qozg'a, tezles, pillekesh, xi'zmetker, boylas, yetikshi, bo'lme, kespe, sawi'nli'q, u'yrekli, yeginlik, wo'nerpaz, uqi'psi'z, bawla.

-shi', -shi, -la, -le, -let, -las, -li', -li, -si'z, -ma, -me, -pa, -pe, -li'q, -lik, -xana, -kesh, -paz, -ker, -sha, -she qosi'mtalari' so'z tu'birine qosi'li'p, yekinshi jan'a ma'nili so'zdi jasap tur: *yesap-shi', bas-la, bir-lik, as-xana, wo'ner-paz, yeski-she.*

Tu'bir so'zlerdin' keynine qosi'li'p jan'a ma'nili so'zler jasaytug'i'n qosi'mtalar **so'z jasawshi' qosi'mtalar** dep ataladi'.

So'z jasawshi' qosi'mtalar tu'bir so'zlerdin' keynine tikkeley jalg'anadi', son' so'z tu'rlewshi qosi'mtalar jalg'anadi'. Mi'sali': *bali'q* (*ne? zat*) — *bali'qshi'* (*kim? adam*), *bir* (*san*) — *birle* (*ne qi'l? ha'reket*), *uqi'p* (*ne?*) — *uqi'pli'* (*qanday? belgi*), *xi'zmet* (*ne? jumi's*) — *xi'zmetker* (*kim? adam*) t.b.

So'z jasawshi' qosi'mtalar qanday so'zlerdi jasawi'na qaray 4 ke bo'linedi:

1. Atli'q jasawshi' qosi'mtalar: *awi'l-li'q*, *yesap-shi'*, *jar-ma*, *da'ri-xana*, *saya-man*, *woy-maq* t.b.

2. Kelbetlik jasawshi' qosi'mtalar: *sawat-li'*, *maza-si'z*, *azan-g'i'*, *kewil-shək*, *si'n-shi'l*, *talap-shan'*, *ati'z-las*, *wo'ner-paz* t.b.

3. Feyil jasawshi' qosi'mtalar: *aw-la*, *ko'mek-les*, *tars-i'lda*, *qi's-ta*, *wo'rt-e*, *tu'n-er*, *bas-qar* t.b.

4. Ra'wish jasawshi' qosi'mtalar: *bu'gin-she*, *qurg'aq-lay*, *jaz-i'n*, *qi's-i'n*, *rus-sha* t.b.

So'z jasawshi' qosi'mtalar tu'bir so'zlerdin' keynine tikkeley jalg'anadi'. Mi'sali': *suw-shi'-lar-di'n'*, *sharwa-shi'li'q-ta*, *traktor-shi'-larmi'z* t.b.

129-shi'ni'g'i'w. So'zlerge tiyisli so'z jasawshi' qosi'mtalardi' qosi'p ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

Miyne, woqi'w, miywe, yegin, is, ko'p, xi'zmet, wo'ner, kitap, ju'rek, kes, wo'mir, wo't, qali'n', bali'q, suw, bilim, ruwx, kerek, yek, ser, kem, ana, Watan, awi'l.

130-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na kerekli so'z jasawshi' qosi'mtalari'n' qoyi'p ko'shirip jazi'n' ha'm ma'nilerin tu'sindirin'.

1. Awi'li'mi'zda usta... islep tur. 3. Anam aldi'ng'i' paxta... 4. Wol qaraqalpaq... jaqsi' so'yeydi. 5. Bizler bu'gin a'debiyattan shi'g'... jazdi'q. 6. Rayoni'mi'zda wo'nim... jerler

ko'p. 7. Ilim... Aral mashqalasi' menen ba'nt. 8. Bizde wo'ner... jaslar ko'p.

So'z jasawshi' qosi'mtalar so'z jasaw uqi'pli'li'g'i'na qaray wo'nimli ha'm wo'nimsiz qosi'mtalar boli'p yekige bo'linedi:

1. Jan'a so'zler ha'm formalar jasawg'a uqi'pli' qosi'mtalar **wo'nimli qosi'mtalar** delinedi. Ma'selen, atli'q jasawshi' **-shi'**, **-shi** qosi'mtasi' atli'q ha'm feyillerden ko'plep do'rendi atli'q so'zlerdi jasay aladi', sonli'qtan wo'nimli qosi'mta boladi': *moynaqshi'*, *su'wretshi*, *kitapxanashi'*, *yesapshi'*.

2. Jan'a ma'nidegi so'zlerdi az jasaytug'i'n qosi'mtalar **wo'nimsiz qosi'mtalar** delinedi. Ma'selen, atli'q jasawshi' **-stan** qosi'mtasi' tek atli'qtan az sanli' atli'q jasaydi': *Qaraqalpaqstan*, *Tu'rkmenstan*.

131-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'n'. Wo'nimli yaki wo'nimsiz qosi'mta yekenligin ani'qlan'.

Bir kisi Luqmani' Ha'kimnen:

— **A'deplilikti** kimnen u'yrengensiz? — dep sorapti'.

— A'deplilikti **a'depsizden** u'yrendim, — dep juwap beripty.

Wol kisi hayran boli'p ja'ne sorapti':

— Haw, **a'deplilikti** qalayi'nsha a'depsizden u'yreniwge boladi'? — depty.

— Ha'rdayi'm insanlardi'n' qi'lg'an islerine ha'm aytqan so'zlerine di'qqat penen qarap ju'rdim. Kimnen jaman so'z yesitsem, wol so'zdi hesh aytpadi'm. Kimnin' bir jaman isti islep ati'rg'ani'n ko'rsem, wol isti heshqashan islemedim ha'm **a'depli** boldi'm, — dep juwap beripty.

132-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Teksttegi so'z jasawshi' qosi'mta arqali' jasalg'an so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Qanday so'zler jasalg'ani'n ani'qlan'.

USTAZ HA'M SHA'KIRT

Ustazli'q ha'm sha'kirtlik qatnasi'qlari' bul — adamlardi'n' yen' joqarg'i' a'jayi'p pa'ziyiletlerinin' biri. Ha'kim Uli'qpan «Ustazdi' atan'nan a'ziz bil» dep biykar-g'a aytpag'an. Adam tuwi'ladi', ta'rbiyala-nadi', sawat ashadi', wo'ner u'yrenedi, ka'sip iyeleydi, ilimli boladi'. Buni'n ha'mmesin ustaz u'yreledi. Da'slepki ustazi'n' — mekteptegi baslawi'sh klasta sag'an birinshi ret qa'lem uslatqan, xat tani'tqan mug'allimin'. Wo'ner u'yretken insan da ustaz sanaladi'. «Ustazi' jaqsi'ni'n' ustami' jaqsi'» degendey insan ushi'n ustazi' qa'dirli sanaladi'.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. So'z jasawshi' qosi'mtalar degenimiz ne?
2. Qanday qosi'mtalar so'z jasaydi'? Mi'sallar keltirin'.
3. So'z jasawshi' qosi'mtalar so'z tu'birlerine qalay jalg'anadi'?

DO'RENDI SO'ZLER

133-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' tu'biri ha'm son'g'i' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

1. **Quri'li'sshi'lar** jay sali'p ati'r.
2. Menin' klasi'mni'n' **woqi'wshi'lari'** mektepte de, u'yde de taza ju'redi.
3. Bizin' mektebimizde **kitapxana** bar.
4. **Temirshi** wo'z jumi'si'n' qumbi'l boli'p islep ati'r.
5. Bizler **ustaxanag'a** bardi'q.
6. **Ustashi'li'q** — jaqsi' wo'ner.

Tu'bir so'zdin' keynine so'z jasawshi' qosi'mtalar qosi'li'p yekinshi ma'nili so'z payda boladi'.

So'z tu'birine yaki tiykari'na so'z jasawshi' qosi'mtalardi'n' qosi'li'wi'nan jasalg'an so'zler **do'rendi**

so'zler dep ataladi'. Mi'sali': *bo'l - bo'lme, ilim - ilimpaz. bali'q - bali'qshi', sali' - sali'kesh, bas - basla.*

-shi', -shi, -la, -le, -las, -les, -li'q, -lik,

-g'i', -gi, -ma, -me, -shi'li'q, -shilik qosi'mtalari so'z jasawshi' wo'nimli qosi'mtalar boli'p yesaplanadi'. Al **-xor, -paz, -kesh, -das, -ment** usag'an qosi'mtalar bolsa siyrek ushi'rasadi', ayi'ri'm so'zlerge g'ana qosi'li'p do'rendi so'zler jasaydi'. Mi'sali': *wo'ner-paz, jol-das, wo'ner-ment, miyzam-kesh, jala-xor t.b.*

134-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. So'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtalarg'a aji'rati'n'. Jan'a ma'nilerin tu'sindirir'n'.

Ayi'pker, bilimli, basqarma, miynetkesh, quri'li'sshi', g'amxorli'q, pikirles, jemxor, wo'nerpaz, jarg'i', su'rgi, kespe, wo'tkerme, joldas, sawatli', yetikshi, bayli'q.

U'lg'i: Bas-shi' -li'q.

Tapsi'rma: Tekstti woqi'n'. Mazmuni'n klass woqi'wshi'lari' menen birgelikte u'yrenip shi'g'i'n'. Do'rendi so'zlerdi tawi'p, tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'p taxtag'a jazi'n'. Qanday do'rendi so'z jasalg'ani'na itibar berin'.

HAQI'YQATLI'QQA AYLANG'AN A'PSANA

Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' paytaxti' No'kis qalasi'nda I.V.Savickiy ati'ndag'i' ma'mleketlik ko'rkem-wo'ner muzeyi bar. Bul muzey respublika-mi'zdag'i' tiykar'g'i' turistlik woraydi'n' biri boli'p, du'nya arenasi'nda wo'z statusi'n' bekkemledi.

2003-ji'li' 12-sentyabrde muzeydin' jan'a imarati' ashi'li'p, wog'an yelimiz Prezidenti I.A.Karimov qatnasti' ha'm muzeydi joqari'

bahaladi'. 2013-ji'li' muzeydin' yekinshi gezektegi kompleks quri'li'si' baslani'p 2015-ji'li' juwmaqlandi'. Wonda ko'rgizbe sarayi' ha'm muzeydin' yekinshi imarati' quri'ldi'.

Muzey rus avangardi' boyi'nsha Wortu Aziyada yekinshi wori'ndi' iyeleydi. Bul du'nya ju'zinde yen' jaqsi' ko'rkemwo'ner muzeyleri qatari'nda arnawli' worni' bar degeni. Muzeydi «sahradag'i' brilliant» dep te ataydi'. Wol boyi'nsha internet tarmag'i'nan ko'p g'ana mag'lummatlar ali'wg'a boladi'.

Muzey — qaraqalpaq xalqi'ni'n' u'lken maqtani'shi'.

135-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdı ko'shirip jazı'n'. Do'rendi so'zlerdi tabi'n'. Wolardı'n' qalay jasalı'p turg'anlı'g'i'n ayti'p berin'.

1. Mug'allım kelgende barlı'q woqi'wshi'lar worni'nan turdi'. 2. Bali'qshi'li'q xojalı'g'i'na bunnan bir saat won minuttay buri'n kelgen yedim. (S. S.) 4. Azanda u'shew ara kemesine minip, bali'qshi'lar qazasi'n qarawg'a ketti. (K. S.) 5. Ku'ndelikli ta'rtip boyi'nsha ha'r klasti'n' na'wbetshileri bekkem ta'rtipti saqlaydi'. (A'.T.) 6. Paxtani'n' zu'ra'a'tli sortlari' yegilip ati'r. 7. Jasli'g'i'na qaramay qi'lg'an xi'zmeti kewil tolarli'qtay. (J. S.) Tekseriwshiler ta'repinen bali'qshi'ni'n' usi'ni'si'na, qoyg'an talabi'na heshqanday qarsi'li'q bolg'an joq. (A. B.)

136-shi'ni'g'i'w. Berilgen tu'bir so'zlerdi do'rendi so'zlerge aylandi'ri'p ko'shirip jazı'n'.

Bas, jumi's, taza, is, qala, jaz, kitap, jar, woy, pille, suw, yegin, bag', ko'p, abadan, ma'kke, qami's, jol, at, bol, woqi', qorq, il, tas, jut, qaq.

U'lgı: Bas — basshi', basli'q — basqarma.

Tapsi'rma. Berilgen so'zlerden ga'p qurap jazı'n'. Wolardı'n' ma'nilerin wo'z so'zlerin'iz benen tu'sindirin'.

Sali' — sali'kesh, bil — bilim, fermer — fermerlik, diyqan — diyqanshi'li'q, xi'zmet — xi'zmetker, ta'jiriybe — ta'jiriybeli, bar — barlaw, as — asxana, dawi's — dawi'sla.

U'lg'i: Bizler sali' ati'zi'n araladi'q. Menin' ag'am — sali'kesh.

137-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Do'rendi so'zlerdi tawi'p jazi'n'.

Jas a'wladlar, qi'zi'm ha'm uli'm,
Go'nergen jollardan shi'g'i'n'lar,
Biraq, nandi' a'diwleytug'i'n,
Jasasi'n, sol wo'lmes ug'i'mlar

(T.Ma'tmuratov)

Tapsi'rma: «Nanni'n' usag'i' da — nan» degen temada tekst du'zin'. Ishinde qollang'an do'rendi so'zlerdi tu'sindirir'.

TU'BIRLES SO'ZLER

138-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'p, ma'nilerin tu'sindirir'.

1. Ayzadani'n' atasi' — **bag'man**. **Bag'i'nda** aq, qi'zi'l, sari' almalar bar. Wol **bag'shi'li'qti'** rawajlandi'ri'wg'a ja'rdem beredi. 2. Mektepte **ustaxana** bar. Bizler **ustashi'li'q** ka'sibin jaqsi' ko'remiz. 3. Xojali'g'i'mi'z **sali'** yegedi. Menin' ag'am **sali'kesh**.

Mi'sallarda bag'man bag'shi'li'q — bag'i'nda, usta — ustaxana — ustashi'li'q, sali' — sali'kesh — sali'gershilik, bas — basqarma — basli'q, bashi' — bashi'li'q — baslap so'zleri berilgen. Bul so'zlerde bag', sali', usta, bas — so'zlerdin' tu'birleri, al sol tu'birden do'regen so'zler

tu'birles so'zler. Sebebi, bir tu'bir so'zdin' keynine so'z jasawshi' qosi'mtalardi'n' jalg'ani'wi' menen wonnan birneshe jan'a ma'nili so'zler jasali'p tur.

Wortaq bir tu'birge iye so'zler **tu'birles so'zler** delinedi. Mi'sali': *Miyнет — miynetkesh — miynetkeshlik, toqi' — toqi'wshi' — toqi'ma — toqi'mashi'li'q.*

139-shi'ni'g'i'w. Tu'bir so'zlerden tu'birles so'zler do'retin'.

Suw, bali'q, wo'nim, is, miynet, talap, baxi't.

U'lgı: bil — bilim — bilimli — bilgish — bildir.

140-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdı ko'shirip jazi'n'. Tu'birles so'zlerdi tawi'p ma'nilerin tu'sindirin'.

1. Yegislik jerler suwg'ari'ldi'. 2. Suwshi'lar kanal boylap shel shawdi'. 3. Yelsiz jerdin' qa'diri bolmaydi'. 4. Woylanbag'anni'n' tu'bi wayran. 5. Dossi'z — basi'm, dussi'z — asi'm 6. Dosli'q — ulli' baxi't.

Tapsi'rma. Qosi'qti' ta'sirli yetip woqi'n'. Do'rendi so'zlerdin' qalay jasalg'ani'na itibar berin'. «Tuwi'lg'an jer — alti'n besik» degen temada kishigirim tekst do'retin'.

Ne qi'zi'qli' bala ku'ndey,
Zamani'mi'z lala gu'ldey,
Boli'p Titov, Gagarindey,
Is qi'lami'z Watan ushi'n.
Maqsetimiz dosli'q isler,
Ku'shke ku'shti qosti'q bizler,
Ja'ne ulli', zor jen'isler,
Do'retemiz Watan ushi'n.

(S. Nuri'mbetov)

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Tu'birles so'zler degenimiz ne?
2. Tu'birles so'zler qalay jasaladi'? Mi'sallar keltirin'.
3. Tu'birles so'z benen do'rendi so'zdin' parqi' qanday?

QOSPA SO'ZLER HA'M WOLARDI'N' JASALI'WI'

141-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' neshe so'zden quralg'ani'n ani'qlan'.

1. **A'miwda'ryani'n'** boyi'nda **Badaytog'ay** dep atalatu-g'i'n tog'ay bar. Wol qori'q jerge aylandi'. Tu'rli an'lar, quslar bar. Biraq wolardi' awlawg'a ruqsat yetilmeydi. 2. **Qi'zketken** kanali' **Taqi'yatastan** sag'a aladi'. **Su'wenli kanali'ni'n'** sag'asi' da **Taqi'yatasta**. 3. **A'miwda'ryada** u'lken ko'pir bar. Ko'pirden **avtomashinalar** wo'tedi. 4. No'kiste u'lken **temir jol** stanciyasi' ashi'ldi'. 5. **Qi'zketken Shag'alko'pirden** sa'l wo'rirekte Kegeyli kanali' ha'm **Quwani'shjarma** kanali' boli'p yekige bo'linedi.

Qaraqalpaq tilindegi so'zler **dizbeklesip** (jol qa'de, temir jol), **birigip** (tasbaqa, bilezik), **juplasi'p** (ata-ana, bes-alti') **qi'sqari'p** (AQSh, medkolledj) ha'm de **ta'kirarlani'p** (mi'n'-mi'n', pada-pada) jasaladi'. Bul so'zlerdin' barli'g'i' birneshe so'zlerden quralg'ani' menen qospali' bir ma'nini an'lata beredi. Bunday so'zler **qospa so'zler** dep ataladi'.

Qospa so'zler qaraqalpaq tilinde **so'z qosi'li'w usi'li'** arqali' jasaladi'. Woni'n' bes tu'ri bar: 1. Birikken so'z 2. Birikpegen so'z 3. Jup so'z 4. Qi'sqarg'an so'z 5. Ta'kirar so'z.

142-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Qospa so'zlerdi tawi'p asti'n si'zi'n'. Neshe so'zden quralg'ani'n tu'sindirin'.

1. Aynaxan poezddan tu'skende ku'tip turg'an adamlar qayta-qayta qaradi'. (L. S.) 2. Kempir-g'arri'lar asi'g'i'sli'q penen gu'rrin'nin' baslani'wi'n ku'tip woti'r. 3. Bir ku'ni Seydan g'arri' a'detten ti's yerte woyandi'. (I. Yu.) 4. Ne degen bayli'q. Jaylawi' u'yir-u'yir mal. Maqpal ko'lleri — qus bazari'. (K. S.) 5. Usi' waqi'tqa shekem A'miw-da'ryani'n' to'mengi jag'asi' — O'zbekistanni'n' Xorezm wa'layati', Qaraqalpaqstan, Tu'rkmenstanni'n' arqa rayonlari' Taqi'yatas GRES inin' elektr quwati'nan paydalani'p keledi.

143-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Jazi'li'wi' birdey so'zlerdi toparlarga aji'rati'p ko'shirip jazi'n'.

Qi'sqa ku'n, Ana — Watan, Baxi'tjan, «Jetkinshek» gazetasi', Berdaq shayi'r, uzi'n boyli', qara jorg'a, qaraqulaq, aq alti'n, bas kiyim, bala-shag'a, xoshhawaz, Qi'zketken kanali', pedinstitut, so'yley-so'yley.

Sorawlar:

1. Qospa so'zler degenimiz ne?
2. Qospa so'zler neshege bo'linedi?
3. Qospa so'zler qalay jazi'ladi'?

Tapsi'rma: Teksti woqi'p shi'g'i'p, tu'singenin'iz boyi'nsha do'retiwshilik bayan jazi'n'. Wonda qospa so'zlerden paydalani'wg'a di'qqat awdari'n'.

SAZ SU'YGEN XALI'Q

Qaraqalpaq xalqi' saz su'ygish, kewil du'nyasi' muzi'kag'a umti'li'wshi' xali'q. Wolardi'n' ha'rbir shan'arag'i' milliy yaki basqa da saz a'sbabi'n shertiwdi bileli.

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' maqtani'shi' A'jiniyaz da ha'm shayi'r, ha'm sa'zende bolg'an. Wol «Bozataw» poemasi'n jazg'an

ha'm wog'an baylani'sli' «Bozataw» namasi'n da jazadi'. Usi' «Bozataw» namasi' ko'zine tiygen yel basshi'si' Allayar Dosnazarov ta, ha'tte Moskvag'a barg'anda da ba'rha duwtari'n ali'p ju'rgen sa'zende desedi.

QOSPA SO'ZLERDIN' TU'RLERI

BIRIKKEN QOSPA SO'ZLER

144-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' jazi'li'wi'na di'qqat awdari'n'. Ma'nilerin tu'sindirir'n'.

1. Men **Sabi'rbaydi'** jaqsi' bilemen, sebebi balali'q da'wirdi birge wo'tkerdim. (N. D.) 2. Wolardi'n' ka'sibi Qazali' menen **Taxtako'pir** arali'g'i'ndag'i' sharwashi'li'qqa ken' wo'risli jaylawdi' suwlandi'ri'w yedi. (K. S.) 3. **Qaraqumni'n'** u'stinde ku'n yen'terilip turg'anday. Ba'ha'rdin' taza samali' yesedi. (S. S.) 4. Ha'zir bizin' **Qaraqalpaqstan** gu'llengen respublikalardi'n' birine aynaldi'. (J. S.)

Yeki yamasa birneshe so'zlerdin' birigip, bir ma'nini an'lati'p keliwinen jasalg'an so'zler **birikken so'zler** dep ataladi'. Birikken so'zler birikken tu'rinde qosi'li'p jazi'ladi'. Mi'sali': *Kegeyli (kegey-eli), videokamera (videokamera), jani'war (jani' bar), qolg'ap (qol qap).*

145-shi'ni'g'i'w. Birikken qospa so'zlerdi ga'ptin' ishinde keltirip jazi'n'. Qalay jazi'li'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

Qarataw, Qon'i'rat, bi'yi'l, Jampi'qqala, shashbaw, qati'qulaq, ashko'z, qaraqus, ayg'abag'ar, qarabaraq.

145-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi woqi'n'. Birikken so'zlerdi tabi'n'.

Bag', miywe, pali'z, palawqabaq, g'arbi'z, shi'mshi'q, jawshi'mshi'q, qus, qaraqus, baqa, qurbaqa, tawi'q, suw,

da'ri, keneda'ri, alma, suwqabaq, ju'weri, boy ju'weri, qon'i'r, qara qon'i'r, qi'zi'l qon'i'r, qara, qarabaraq, tori', qara tori', boyshan', uzi'n boyli', tabaq-qasi'q, qati'q, asqati'q, taqta, astaqta, woy, woyli'-shuqi'r.

146-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Birikken qospa so'zlerdi terip jazi'n'. Wolardi'n' qanday so'zlerden birikkenligin ani'qlan'.

1. A'miwda'rya Qaratawdi'n' qolti'g'i'nan qasha shi'qqanday Taqi'yatasti'n' qolti'g'i'na qaray zi'tqi'ydi'. Taqi'yatasti'n' tumsi'g'i'n jaypag'an tolqi'nli' Qi'zketkennin' qaq man'layi'n jalap wo'tedi. (J.A.) 2. Aqda'ryani'n' jag'asi' si'g'asqan keme. Da'ryadan su'wen awlaw ma'wsimi. Miyzan ayi'ni'n' tami'lji'g'an i'ssi' ku'ni. (K.S.)

147-shi'ni'g'i'w. Birikken qospa so'zlerdi toparlarg'a aji'rati'p ko'shirip jazi'n'. Neni bildiretug'i'nli'g'i'n ayti'p berin'.

Qasqaldaq, qolg'anat, suwshigin, aqbas, Qarajar, da'wseben, ayg'abag'ar, asqabaq, Sari'qami's, Aybu'yir, Qi'zi'lqum, Qazanketken, tu'yetawi'q, shaymiy, bilego're.

Tapsi'rma. So'zlerdi ga'p ishinde keltirip ko'shirip jazi'n'.

Yellikqala, Qon'i'rat, Uzi'nqayi'r, Jambasqala.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Qospa so'zler degenimiz ne?
2. Wolar neshege bo'linedi?
3. Birikken qospa so'zler degenimiz ne? Qalay jazi'ladi'?

BIRIKPEGEN QOSPA SO'ZLER

148-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi woqi'n'. Ma'nilerin ani'qlan'.

Azat ata, bag'shi'li'q xojali'g'i', A'jiniyaz mektebi, ji'lli' ju'zli, qi'zi'l shi'rayli', won bes, payda boli'w, ta'rbiya worayi', «Qaraqalpaq qi'zi'» romani', Berdaq shayi'r, miywe bag'i', saltanatli' keshe, saratan i'ssi', qaqaman suwi'q, basi'n iydi, si'mbati' kelisken, boz torg'ay, Jas ta'biyatti' qorg'awshi'lar worayi', usi' ji'li', kesh piser, ko'k ala.

Yeki yamasa wannan da ko'p so'zlerdin' dizbek-lesip, bir ma'ni an'lati'p keliwinen jasalg'an so'zler **birikpegen so'zler** dep ataladi'.

Birikpegen so'zler bir-birinen bo'lek jazi'ladi', biraq barli'g'i' bir ma'nini an'lata beredi. Mi'sali': *yeki mi'n' O'zbekistan Qaharmani', qaraqalpaq tili, sabaq kestesi, Yerkinbay Quti'baev, ja'ha'n chempioni', temir yol stanciyasi', «Jetkinshek» gazetasi', biyday ren'*.

! Birikpegen so'z ilimde sostavli' so'z, qurama so'z, quramli' so'z dep te qollani'ladi'.

149-shi'ni'g'i'w. Birikpegen qospa so'zlerge ga'p qurap jazi'n'.

Mektep bag'i', pa'n ayli'gi', woqi'wshi'lar sarayi'.

150-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na birikpegen qospa so'zlerdin' tiyislinin qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

1. Bizler ... jasaymi'z. 2. ... Qaraqalpaqstan bir bo'limi. 3. ... bali'qti'n' ka'ni yedi. 4. Bizler ... woqi'ymi'z. 5. Woqi'wshi'lar ... qatnasadi'. 6. Bizin' klasta ... woqi'wshi' bar. 7. Wo'risten ... baspag'i'mdi' ali'p keldim. 8. Menin' ag'am ... 9. ... menen gu'rrin'lestik.

Kerekli so'zler: Seydan ata, Worayli'q Aziyani'n', Aral ten'izi, sport do'geregine, woti'z alti', sari' ala, a'debiy kitaplar, uri's qatnasi'wshi'si', Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Birikpegen qospa so'zler degenimiz ne?
2. Wolar qalay jazi'ladi'?
3. Qanday ma'nilerdi bildiredi?
4. Birikpegen qospa so'zlerge yadtan mi'sallar keltirin'.

JUP SO'ZLER

151-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' ma'nisi ha'm jazi'li'wi'na di'qqat awdari'n'.

1. Wol **ata-anadan, u'y-u'skeneden, du'nya-maldan,** birge wo'sken **jora-joldaslari'nan, qurbi'-qurdaslari'nan,** yen' qi'mbatli' zaman **da'wiri-da'wranlardan** ayri'lg'an yedi. (J. A.) 2. Birese qalag'a ketedi, birese mektepke **kerek-jaraqlar** ushi'n No'kiske ketip qaladi'. 3. Yeger perzent aqi'lli' bolsa, ata-anani'n' mehir-muhabbati' ushi'n hesh na'rseden bas tartpaydi'. («*Qabusnama*»)

Yeki so'zdin' juplasi'wi'nan jasalg'an so'zler **jup so'zler** dep ataladi'. Jup so'zler uluwmalasti'ri'w ma'nisinde qollani'ladi'. Mi'sali': *yel-xali'q, qazan-tabaq, ko'rpe-to'sek, ku'ni-tu'ni.*

Jup so'zler defis arqali' jazi'ladi'. Wolar to'mendegishe jasaladi':

1) yeki bo'legi de ma'nige iye jup so'zler: *qazan-tabaq, aqi'l-woy, ga'p-so'z, bastan-ayaq, ko'z-qulaq, keli-kelsap, dos-dushpan, woyaq-buyaq;*

2) bir bo'legi ma'nige iye bolmag'an jup so'zler: *qon'si'-qoba, jo'n-josaq, was-wayran;*

3) yeki bo'legi de ma'nige iye bolmag'an jup so'zler: *ara-tura, men'-zen', la'm-lim, pi't-shi't;*

Jup so'zler geyde u'sh so'zdin' juplasi'wi'nan da jasaladi': *bir-yeki-u'sh, gelle-bas-si'yraq.*

Jup so'zler qosi'mtalar menen kelse, qosi'mtalari'n saqlap qollani'ladi': *irip-shirip, ishpege-jemege, wo'ytip-bu'ytip, woyli'-ba'lentli, arjaq-berjaq.*

152-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. So'zlerdin' qalay juplasi'p turg'ani'n ayti'p berin'.

Qi'z-jigitler, azi'q-awqat, ku'ni-tu'ni, yerteli-kesh, janta'ni, ku'yip-pisip, azi'-kem, a'ri-beri, u'sti-basi', qazantabaq, joq-juqa, tumli'-tusqa, biren'-saran', qoy-qozi'lar, hayal-qi'zlar, a'ne-mine, anaw-mi'naw, a'ste-aqi'ri'n, izbeiz, dos-dushpan, gidir-budi'r, sa'l-pa'l, qol-ayaq.

Tapsi'rma. Ko'rkem shi'garmalardan jup so'zleri bar qatardi' tawi'p ko'shirip jazi'n'.

U'lgı: O A'miwim, sen hasi'l suwsan!
Yeger menin' adamlarg'a degen,
Mayda-shu'yde wo'kpe-giyne bolsa,
Ayag'i'n'a i'g'i'zi'p ket.

(I. Yu)

153-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi woqi'n'. Jup so'zlerdin' qalay jasali'p turg'anli'g'i'n bilip ali'n'.

Yel-jurt, bala-shag'a, ata-ana, to'rt-bes, sho'p-shar, shaypay, jaqsi'-jaman, dos-yar, qon'si'-qoba, qurt-qumi'ri'sqa, qi'si'-jazi', qi'yi'n-qi'staw, shan'-tozan', wo'kpe-giyne, ji'yi'n-terim, shala-pala, shan'-pan'.

Tapsi'rma. Yeki jag'i' ma'nili, bir jag'i' ma'nili, yeki jag'i' da ma'ni an'latpaytug'i'n 5 jup so'zden tawi'p jazi'n'.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Jup so'zler degenimiz ne?
2. Jup so'zler qanday ma'nilerdi an'latadi'?
3. Jup so'zler qalay jasaladi'?

QI'SQARG'AN QOSPA SO'ZLER

154-shi'ni'g'i'w. To'mendegi so'zlerdin' ayti'li'wi' ha'm jazil'wi'n bilip ali'n'. Wolardi' toli'q atamasi' menen jazil'n'.

BMSh, ATS, TashPI, KamAZ, MTS.

U'lgı: BMSh — Birlesken milletler sho'lkemi.

Bir ma'ni an'lati'wshi' so'zler dizbeginin' qi'sqari'p keliwinen jasalg'an so'zler **qi'sqarg'an qospa so'zler** delinedi.

Qi'sqarg'an qospa so'zler to'mendegishe jasaladi':

1. **So'zlerdin' birinshi ha'ripleri g'ana qi'sqaradi', wolar bas ha'ripler menen birigip jaziladi'.** Mi'sali: *NMPI (No'kis ma'mleketlik pedagogikali'q instituti)*, *QMU (Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti)*, *QR (Qaraqalpaqstan Respublikasi)*, *VKK (vrachli'q konsultaciya komissiyasi)*.

2. **Birinshi so'zdin' birinshi buwi'ni', keyingi so'zlerdin' birinshi ha'riplerinin' qi'sqari'p birigiwinen jasaladi'.** Mi'sali: *O'zR (O'zbekistan Respublikasi)*, *TashMI (Tashkent medicinali'q instituti)*.

Bunday so'zlerde buwi'nini' birinshi ha'ribi menen keyingi qi'sqarg'an so'zlerdin' birinshi ha'ripleri bas ha'rip penen jaziladi'.

3. **So'zlerdin' da'slepki buwi'nleri' qi'sqari'p birigedi.** Mi'sali: *pedfak (pedagogikali'q fakultet)*.

4. **Birinshi so'zdin' birinshi buwi'ni'ni'n' qi'sqari'p, keyingi so'zlerdin' qi'sqarmay birigiwinen jasaladi'.** Mi'sali: *pedinstitut (pedagogikali'q institut)*, *multfilm (multiplikaciyalı'q film)*.

Bul qi'sqarg'an so'zler kishi ha'rip penen jaziladi'.

5. **Birinshi so'z qi'sqarmay, keyingi so'zdin' birinshi buwi'ni'ni'n' qi'sqari'p birigiwinen jasaladi'.** Mi'sali': *ma'kankom (ma'kan komiteti).*

Qaraqalpaq tilinde tek atli'q so'zler qi'sqaradi'.

155-shi'ni'g'i'w. Berilgen kestedegi so'zlerdin' jasali'wi'na itibar berin', wo'zghesheliklerin tu'sindirin'.

Qi'sqarg'an so'zler	Ayti'li'wi'	Tarqati'li'p jazi'li'wi'
MPJ	em-pi'-ji'	Ma'kan puqaralar ji'yi'ni'
KWK	kwo'k	ka'sip-wo'ner kolledji
O'zLiDeP	O'z-liy-dep	O'zbekistan liberal demokratiyalı'q partiyasi'
MTS	em-t-es	Mobil telefon stanciyasi'
ShB	shi'-bi'	Shirketler birlespesi

Tapsi'rma. Wo'zlerin'iz qi'sqarg'an atli'qlardi'n' ha'rbir tu'rine 5 so'zden tawi'p jazi'n'. Qalay qi'sqari'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

156-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdin' jasali'w jollari'n ani'qlan' ha'm tu'sindirin'.

MAI, O'z TV, VAZ, bioxim, MPJ, DFX, yurfak, GRES, XDP, APJ, MTP, ekonomfak, XBB.

U'lgi: ATS — Avtomatlasqan telefon stanciyasi'

157-shi'ni'g'i'w. Qi'sqarg'an so'zlerdi keltirip ga'p quran'. Wolardi' tarqati'p duri's jazi'p berin'. Jasali'wi'n tu'sindirin'.

U'lgi: 1. Menin' ag'am ZIL mashinasi'n aydaydi'.

ZIL — Lixachev ati'ndag'i' zavodtan shi'qqan avtomobil markasi'.

2. Bi'yi'l ko'shemizdin' basi'na qon'si' won u'y birigip GRP quri'p aldi'q. GRP — gazdi' regulirovkalaw punkti.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Qi'sqarg'an so'zler degenimiz ne?
2. Wolar ne sebep qi'sqarti'li'p ayti'ladi' ha'm jazi'ladi'?
3. So'zler qalay qi'sqarti'ladi' ha'm jazi'ladi'?
4. Qi'sqarg'an so'zlerge qosi'mtalar qosi'lg'anda qalay jazi'ladi'?

TA'KIRAR SO'ZLER

158-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdegi ta'kirar so'zlerdi tawi'p, wolardi'n' jasali'wi'na itibar berin'.

1. Ko're-ko're ko'sem bolarsan', so'yley-so'yley sheshen bolarsan' (naqi'l). 2. Beles-beles tawlarda, bel mayri'lg'an sol jaman («Ne jaman» termesinen). 3. Ha'r jerde topar-topar adamlar. (G. I.)

4. To'rt bo'linip won-wonnan,
Jaw boli'p bag'qa kiredi. («Qi'rq qi'z» da'stani')

Ta'kirarlani'w arqali' jasalg'an so'zler **ta'kirar so'zler** delinedi. Ta'kirar so'zler barli'q ma'nili so'z shaqap-lari'nan, yeliklewish ha'm tan'laqlardan da jasala beredi. Mi'sali': *taw-taw, suli'w-suli'w, mi'n'-mi'n'lap, wo'zli-wo'zi, tarti'ni'p-tarti'ni'p, to'te-to'te.*

Ta'kirar so'zler to'mendegishe jasaladi':

1) **bo'lekleri birdey ta'kirar so'zler:** *qalta-qalta, duwayi'-duwayi', taw-taw, ju'z-ju'z, tez-tez.*

2) **bo'lekleri birdey yemes ta'kirar so'zler:** *ko'zbe-ko'z, bostan-bosqa, bolar-bolmas, u'yime-u'y, u'sti-u'stine, wori'nli'-wori'nsi'z.*

159-shi'ni'g'i'w. Berilgen ta'kirar so'zlerge ga'p qurap jazi'n'.

Pada-pada, qi'zi'q-qi'zi'q, yeki-yekiden, neshe-neshe, a'sten-a'sten, ko'p-ko'p, ku'nde-ku'nde, u'sti-u'stine, ku'le-ku'le, birme-bir, jalt-jalt, dir-dir, bay-bay.

160-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ta'kirar so'zlerdin' qalay jasali'p turg'anli'g'i'n bilip ali'n'.

Ju're-ju're, bara-bara, sap-sari', u'yme-u'y, ko're-ko're, birme-bir, tum-tustan, ayta-ayta, bere-bere, si'bi'r-si'bi'r, biliner-bilinbes, du'bir-du'bir, son'-son', shi'j-pi'j, sup-suli'w, tuppa-tuwri'.

Tapsi'rma. Woqi'n'. Ta'kirar so'zlerdin' jasali'wi'n tu'sindirin'. Wo'z betinshe ko'rkem shi'g'armalardan mi'sallar tawi'p u'yrenin'.

1. Juldi'zlardi'n' yen' jaqti'si'n,
Terip-terip alag'oyg'an.

(I.Yu.)

2. Alti'n jag'i's jag'asi'nda,
Sayranlayi'q gu'l-gu'l do'nip.

(T.Q.)

3. Xalqi'm dana desem bolar,
Naqi'l yetken bile-bile,
So'yley-soyley sheshen bolar,
Ko'sem bolar ko're-ko're.

(I.Yusupov)

4. Beles-beles tawlarda,
Bel mayri'lg'an sol jaman.

(Terme-tolg'aw)

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Ta'kirar so'zler degenimiz ne?
2. Ta'kirar so'zler qalay jasaladi'?

161-shi'ni'g'i'w. Interaktiv shi'ni'g'i'wi'mi'z «Yekinshi bo'legin tabi'n'» dep ataladi'. Qospa so'zlerdin' yekinshi bo'legin tawi'p, ga'p ishinde keltirip jazi'n'.

Apaq ..., Aw ..., At ..., Ayaz ..., As ..., Azi'q ..., Ash ..., Ashi'w ...

U'lg: Aq — aqbasqur, aq-qara, aqquba, aq quw, aq boz, aq wotaw, aq pa'tiya, aqsag'i'm, aqsawlaq, aqsawi't, aq su't, aqtan'laq.

SO'Z TU'RLEWSHI QOSI'MTALAR HA'M WOLARDI'N' TU'RLERI

162-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'p ko'shirip jazi'n'.

To'resh **ka'tinin'** u'stinde woti'ri'p ko'p woylandi'. Qoy-ni'ndag'i' **nandi'** qalay **apasi'na** apari'p beriwdin' joli'n izledi. Qalay apari'p beriwdin' **yesabi'n** tabi'w qi'yi'n boldi'. **Nandi'** uslap turi'p tag'i' woylandi'. Aq su't bergen **anan'** qanday qa'dirli! Nan To'reshdin' **tamag'i'nan** wo'tpedi. Qaytadan **qoyni'na** iyterip qoyi'p, qoli'n tez tarti'p aldi'. Ayag'i'n g'az-g'az basi'p yesikke keldi. **Yesikten** si'g'alap da'rwazag'a qaradi'. Da'rwaza qawsi'ri'wli'. Da'rwazani'n' kishkene **qapi'si'ni'n'** aldi'nda birew ko'rindi. Wo'tip barati'rg'an bir jolawshi' yeken.

Yesikke shi'g'atug'i'n kisidey, da'rwazag'a kelip, qapi'si'nan basi'n shi'g'ari'p qaradi'. Heshkim ko'rinbedi. **Da'rwazadan** shi'g'a juwi'rди'. Bir qoli' menen qoyni'ndag'i' **nandi'** si'rti'nan basi'p kiyati'r.

Jaman **tang'a** juwi'ri'p bari'p kirgenshe, birew ko'rip qalar-aw dep To'resh tin' za'rresi qalmadi'.

To'resh tin' man'layi'nan aqqan teri betine sorg'alap, yesikten kirip keldi. Azi'raq turi'p, suwi'q **demin** aldi'.

Azdan son' **nandi'** apasi'na berip, qayti'p keldi.

— Qayda **bardi'n'**? — dedi Sapar. Heshqayda barg'ani'm joq, dalag'a **shi'qti'm**, — dedi. (N. D.)

Tapsi'rma: Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin', talqi'lan'.

1. To'resh te ne ushi'n bunshelli qorqi'ni'sh bar yedi?
2. Nandi' wo'zi jep qoysa da bolmas pa yedi?
3. Siz To'resh tin' worni'nda bolg'ani'n'i'zda ne qi'lar yedin'iz?

So'z tu'rlewshi qosi'mtalar jan'a ma'nili so'z jasamaydi'. Wolar ga'ptegi so'zlerdi bir-biri menen baylani'sti'radi'. Mi'sali': *Men qalag'a bardi'm*. Bunda **qalag'a** degen so'zdin' **qala** — tu'biri, **-g'a** — qosi'mta, bardi'm degen so'zde **bar** — tu'biri, **-di'm** — qosi'mta. So'z tu'rlewshi qosi'mtalar *qalag'a bardi'm* degen yeki so'zdi baylani'sti'ri'p tur.

So'z tu'rlewshi qosi'mtalar so'z jasawshi' qosi'mtalardan son' jalg'anadi'. Mi'sali': *Paxtakeshler paxta terip ju'r. Bali'qshi'ni'n' kemesi toli' ko'rinedi*.

So'z tu'rlewshi qosi'mtalardi' **jalg'awlar** dep ataymi'z. Jalg'awlar 4 tu'rli boladi': ko'plik jalg'aw, tarti'm jalg'aw, betlik jalg'aw, seplik jalg'aw.

163-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli qosi'mtalari'n qoyi'p jazi'n'. Wolardi'n' atqari'p turg'an xi'zmetin tu'sindirin'.

1. Men... ag'am zavod... isleydi.
2. Woqi'wshi'... mektep... kel...
3. Azat... xat jaz...
4. Biz... sayaxat... bar...
5. Turdi'murat... Tashken... ko'r...
6. Biz... qus... uya du'zettik.
7. Sa'nem gu'l... suw quydi'.
8. Wo'mirbek qala...

kel... 9. Marat ustaxana... jumi's isle... 10. Bizler mektep...
ishin taza...

164-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi baylani'sti'ri'p ga'p quran'.

1. Men, mektep, kesh, kel. 2. Biz, jaz, lager, bar. 3. Woqi'w, soraw, duri's, juwap, ber. 4. Men, bala, su'wret, tu'sir. 5. Biz, klass, woqi'wshi', ja'miyet, jumi's, belsene, qatnasadi'. 6. Gu'lzar, bes, klass, woqi'. 7. Kitapxana, qi'zi'qli', kitap, al. 8. Bu'gin, ku'n, rayi', buzi'l, tur.

Tapsi'rma. Qosi'qti' ko'rkemlep woqi'n'. Woni'n' ha'rbir qatari'ndag'i' so'zlerdin' wo'z ara baylani'si'wi'na di'qqat awdari'n'.

Wo'tirikti i'ras yetip aytpag'an,
Tuwri' joldan bas ketse de qaytpag'an,
Na'ma'hra'mdi hasla joldas tutpag'an,
Ati' qaraqalpaq yellerim bardı'.

Yadi'ma tu'skende kewlim wo'sken,
Ko'zim ko'rmegenshe ko'keyim kesken,
Ji'li'na miywelep u'sh ret pisen,
Ati' su'tilmektey jemisim bardı'.

(A'jiniyaz)

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. So'z tu'rlewshi qosi'mtalar degenimiz ne?
2. Wolar ga'pte qanday xi'zmet atqaradi'? Mi'sallar keltirin'.
3. So'z tu'rlewshi qosi'mtalardi' ne dep ataymi'z?
5. So'z tu'rlewshi qosi'mtalar qanday tu'rlerge bo'linedi?

KO'PLIK JALG'AW

165-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ma'nilerin sali'sti'rmali' tu'sindirin'.

Palapan - palapanlar, sho'je - sho'jeler, biz - bizler, wol - wolar, kitap - kitaplar, taw - tawlar, bul - bular, qi'z - qi'zlar, gu'l - gu'ller, tog'ay - tog'aylar, jol - jollar, kewil - kewiller.

Ko'plik jalg'awi' — so'z tu'rlewshi qosi'mtalardi'n' bir tu'ri. Wolar **-lar, -ler** tu'rinde qollani'ladi'.

-lar, -ler jalg'awi' almasi'qlarg'a jalg'ansa so'z tu'rlewshi xi'zmetinde qollani'ladi'. Mi'sali': Bizler, sizler, wolar. Yeger betlik almasi'g'i' menen dizbeklesip kelgen so'zlerge jalg'ansa, ko'binese ga'pte baslawi'sh penen bayanlawi'shti' baylani'sti'ri'p keledi. Mi'sali': Wolar — woqi'wshi'lar. Sizler — ustazlarsi'z.

Ko'plik jalg'awlar tu'bir so'zlerge tikkeley jalg'ana beredi. So'zdin' keyingi buwi'ni' juwan bolsa juwan, jin'ishke bolsa, jin'ishke tu'ri jalg'anadi'. Al basqa so'z tu'rlewshi qosi'mtalar ko'plik jalg'awi'nan son' jalg'anadi': *yegin-**ler**-di, woqi'w-shi'-'**lar**-i'mi'z.*

166-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na ko'plik jalg'awlari'n jalg'ap, ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Ma'nilerin tu'sindirir'.

1. Si'z... qanday pikirdesiz? 2. ... bolg'an waqi'yani'n' ha'mmesin birim-birim ayti'p berdi. 3. Siz... qori'qpan'lar. Menin' ka'ramatli' duwtari'm bar (yertekten). 4. Biz... — Watan qorg'awshi'lari'mi'z. 5. Biz... lagerge bardiq, ... barmadi'. 6. ... — keleshek a'wla'dlari'mi'z.

167-shi'ni'g'i'w. So'zlerge -lar, -ler jalg'awlari'n jalg'ap, ga'p qurap jazi'n'. Ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

Bul, wol, siz, usi', sol.

U'lgi: Wolar qaran'g'i'da adasqan. Adasqanlar keldi.

Tapsi'rma. Woqi'g'an yertek kitaplari'n'i'zdan ko'plik jalg'awi' bar so'zlerdi tawi'p jazi'n'.

168-shi'ni'g'i'w. Qosi'qtan ko'plik jalg'awli' so'zlerdi tabi'n'.

Wolarg'a ha'r ku'ni joli'qsan' payda,
Wolar ko'p, ushi'rassan' kewlin' pitedi,
Jumi'sta ya jolda, quwani'sh—qayg'i'da,
Mu'shkil islerin'di an'sat yetedi.

Wolar hesh waqi'tta seni satpaydi',
Woti'ri'spada wori'n ali'p yadlaydi',
Tolqi'nda qayi'g'i'n' suwg'a batpaydi',
Jaqsi' adamlarg'a joli'qqan ku'ni.

(I. Yusupov)

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Ko'plik jalg'awlari' degenimiz ne?
2. Wolar qanday xi'zmet atqaradi'?
3. Ko'plik jalg'awlari' qanday so'zlerge jalg'anadi'?

TARTI'M JALG'AW

169-shi'ni'g'i'w. Sali'sti'ri'n'. Qanday wo'zgeristi an'laysi'z?

Da'pter, da'pterim, da'pterin', da'pteri, qa'lemeler, qa'lemelerimiz, qa'lemelerin'iz, qa'lemeleri, bala, balam, balan'i'z, balasi', kitap, kitaplari'm, kitaplari'n', kitaplari'.

Tarti'm jalg'awlari' -m, -n', -si', -si, -i'm, -im, -m, -i'n', -in' -i', -i, -i'mi'z, -imiz, -i'n'i'z, -in'iz, -lari', -leri tu'rinde qollani'ladi'. Wolar so'zlerge jalg'ani'p zatti'n' kimga yamasa nege tiyisli yekenligin bildiredi. Bunday qosi'mtalardi' **tarti'm jalg'aw** deymiz. Mi'sali': *kitabi'm* (kitap — meniki yamasa kitap mag'an tiyisli), *kitabi'n'* (kitap — seniki yamasa sag'an tiyisli), *kitabi'* (kitap — woni'ki yamasa wog'an tiyisli).

Tarti'm jalg'awi' tu'bir so'zlerdin' keynine tikkeley jalg'ana beredi: *mektebim, qa'lemin', da'pteri, qusi'mi'z, u'yregin'iz, sho'jesi.*

Tarti'm jalg'awi' u'sh bette, birlik ha'm ko'plik sanlarda qollani'ladi'.

Tarti'm jalg'awlari' ko'plik jalg'awi'nan keyin jalg'anadi'. Mi'sali': *balalari'm, balalari'n', balalari'.*

Birlik san

Ko'plik san

1-bet. Perzentim, qi'zi'm perzentlerimiz, qi'zlari'mi'z

2-bet. Perzentin', qi'zi'n' perzentlerin'iz, qi'zlari'n'i'z

3-bet. Perzenti, qi'zi' perzentleri, qi'zlari'

170-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Tarti'm jalg'awlari'n si'zi'qsha arqali' aji'rati'p jazi'n', ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

Woramali'm, ko'ylegin', yetigim, dosti'n', joldasi', yeginimiz, kepterin'iz, partan', ag'asi', skripkan', klasi'mi'z, mug'allimleri, jetekshin'iz, basshi'si', shashi'm.

171-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerge birlik ha'm ko'plik sanlarda tarti'm jalg'awi'n jalg'an'.

Wo'mir, shi'ra, maqset, miynet, awi'l, rayon.

Birlik

Ko'plik

U'lg'i: I bet qoli'm I bet da'pterlerim

II bet ko'zin' II bet kitaplari'n'

III bet beti III bet doslari'

172-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Tarti'm jalg'awli' so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Neshinshi bet, qaysi' sanda turg'ani'n ayti'p berin'.

1. Bulardi'n' so'zi meni de woti'rg'an warni'mnan turg'i'zdi'. 2. Qoydi'n' son'i'nda tayag'i'n beline qi'sti'ri'p shopani' kiyati'r. 3. Menin' qoli'mda belim boldi'. 4. Tani'si'n'i'z. Bul menin' dosti'm Sapar Ka'rimov boladi'.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Tarti'm jalg'awi' degenimiz ne?
2. Tarti'm jalg'awli' so'zler qanday ma'nilerdi bildiredi?
3. Tarti'm jalg'awlari' so'zlerge qalay qosi'ladi'?

SEPLIK JALG'AW

173-shi'ni'g'i'w. Miynet so'zine qanday jalg'awlar qosi'lg'ani'n ani'qlan'. Wolardi'n' grammatikali'q xi'zmetine di'qqat awdari'n'.

1. Miynet baxi't keltiredi.
2. Miynettin' tu'bi — ra'ha't.
3. Miynetke i'qlasi'n' ketedi.
4. Miynetti jaqsi' ko'remen.
5. Wol miynetten hesh zerikpeydi.
6. Ha'mme na'rsenin' si'ri' — miynette.
7. Balalar, miynetin'izden kamal tabi'n'lar!

Seplik jalg'awlari' ga'ptegi so'zlerdi bir-biri menen baylani'sti'radi', tu'rli grammatikali'q ma'nilerdi an'lati'p keledi. Mi'sali': Men *qaladan* keldim. Wolar *mektepk*e ketti. *Azatti'n'* kitabi' bar.

Tilimizde alti' seplik bar:

Ataw: jalg'awi' joq.

Iyelik: -ni'n', -nin', -di'n', -din', -ti'n', -tin'.

Bari's: -g'a, -ge, -qa, -ke.

Tabi's: -ni', -ni, -di', -di, -ti', -ti.

Shi'g'i's: -dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen.

Wori'n: -da, -de, -ta, -te.

Seplik jalg'awi'ndag'i' so'zler birlik ha'm ko'plik sanlarda qollani'la beredi. Mi'sali':

birlik**ko'plik**

A. Mektep, bala	mektepler, balalar
I. Mekteptin', balani'n'	mekteplerdin', balalardi'n'
B. Mektepke, balag'a	mekteplerge, balalarg'a
T. Mektepti, balani'	mekteplerdi, balalardi'
Sh. Mektepten, baladan,	mekteplerden, balalardan
Wo. Mektepte, balada	mekteplerde, balalarda

174-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. So'zlerdin' qaysi' seplikte turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

Ten'izde, Raziya, samolyottan, mashinani'n', woqi'w-shi'lar, Mehribannan, mug'allimdi, Rayani'n', jetekshige, to'rtten, jetige, sabaqi', sabaq kestesinen.

175-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi joqari'da berilgen kestege qarap birlik ha'm ko'plik sanlarda seplen'.

Kitap, bes, dos, biz, awi'li'm, yeliw.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Seplik jalg'awlari' degenimiz ne?
2. Wolar qanday xi'zmet atqaradi'?
3. Seplikler neshew?

BETLIK JALG'AW

176-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zler qaysi' bette, qanday sanda qollani'li'p turg'ani'n ani'qlan'.

Bilip ali'p, u'yrenip,
Shi'ni'g'aman, wo'semen

(X. Turi'mbetov)

Kitaplar **woqi'di'q**,
Qol bos waqti'nda

(T. Qabulov)

A'y ana, bilemen **tilegimdesen'**,
Sen mudami' menin' **ju'regimdesen'**,
Bo'bek **boldi'm**, **bala boldi'm**, **yerjettim**,
Adam yetip senin' wo'zin' **do'rettin'**.

(T. Jumamuratov)

Betlik jalg'awlari' zatti'n' kim, ne yekenligin, isha'rekettin' kim ta'repinen islengenligin ya islenetug'i'nli'g'i'n bildiredi.

Betlik jalg'awlari': **-man, -men, -san', -sen', -mi'z, -miz, -si'z, -siz, -di', -di.**

Betlik jalg'awlari' feyil so'zlerge jalg'anadi'. Mi'sali': *Men bardi'm. Sen woqi'di'n'. Wolar jazdi'.*

Betlik jalg'awlari' atli'q, kelbetlik, sanli'q so'zlerge jalg'ansa, wonda wol bayanlawi'sh xi'zmetinde qollani'ladi'. Mi'sali': *Men woqi'wshi'man. Sen jaqsi'san'. Wolar — ziyrekler.*

Betlik jalg'awlari' u'sh bette, birlik ha'm ko'plik sanlarda qollani'ladi':

birlik

ko'plik

I bet. Balaman, woqi'di'm balalarmi'z, woqi'di'q
II bet. Balasan', woqi'di'n' balalarsi'z, woqi'di'n'i'z
III bet. Bala, woqi'di' balalar, woqi'di'.

177-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi woqi'n'. Betlik jalg'awlari'n tabi'n'.

Jazaman, woqi'ysan', yekti, aqli'gi'man, bag'mansan', sharwa, aytadi', woynadi'q, woylasti', u'yrendin'iz, yektim, so'yledin', jazdi', a'wladi'mi'z, keleshegisiz, su'yenishi.

178-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli betlik jalg'awlari'n qoyi'p ga'plardi ko'shirip jazi'n'.

1. Men bahali' zatlar menen si'yli'qlan... 2. Bizler awi'lda jasay... 3. Sizler paxtadan mol zu'ra'a't jetistiriw ushi'n pida'kerlik penen miynet yettin'... 4. Jumaniyaz futbol do'geregine ag'za bol... 5. Men balali'q da'wirimdi usi' jerde wo'tker... 6. Mug'allimnin' aytqani'n ti'n'lap woti'r... 7. Bizler kinog'a bar... 8. Sizler koncertke bard'i'...

179-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi birlik ha'm ko'plik sanlarda betlen'.

Jas, woqi', baxi'tli', won u'sh, woyna, kel, jaqsi'.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Betlik jalg'awlar degenimiz ne? Wolar qanday?
2. Betlik jalg'awlari' qanday so'zlerge jalg'anadi'?
3. Betlik jalg'awlari' qanday sanlarda qollani'ladi'?

Tapsi'rma. Tekstti ko'shirip jazi'n'. Betlik jalg'awli' so'zlerdi tawi'p qalay betlengenin ani'qlan'. Siz de tekst mazmuni'na sa'ykes bir ku'nin'izdin' ta'rtibin jazi'n'. Wonda betlik jalg'awlari'ni'n' barli'g'i'n qollani'n'.

MENIN' BIR KU'NIM

Men ha'r ku'ni azanda saat 7 de turaman. Dene shi'ni'qti'ri'wshi' shi'ni'gi'wlari'n isleymen. Juwi'naman. Awqatlanaman. **Son'** kiyinip mektepke woqi'wg'a ketemen.

Sabaqtan **son'** u'yge qaytaman. **Tu'slik** awqati'mdi' **jep** boli'p, u'y jumi'slari'n isleymen: tawi'qlari'ma **da'n** salaman, qoy-yeshkilerime **jem ha'm suw** beremen, iytimdi awqatlandi'raman.

Ha'ptenin' **taq** ku'nlerinde muzi'ka mektebine **duwtar saz** a'sbabi'n shertiwdi' u'yreniw ushi'n baraman. Al, **jup**

ku'nlerinde **sport** mektebine sportti'n' **milliy** gu'res tu'rin u'yreniw ushi'n tayarli'qqa baraman. Barli'q jumi'slari'mdi' boli'p sabaq tayarlayman.

Men keleshekke yel-xalqi'mni'n' ko'zine tiygendey perzent boli'wg'a ha'reket yetemen.

Balalar, sizler de wo'z **ku'n** ta'rtibin'izdi belgilep ali'n'i'z.

FORMA JASAWSHI' QOSI'MTALAR

180-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an forma jasawshi' qosi'mtalari' menen kelgen so'zlerdi terip jazi'n' ha'm tu'sindirin'.

QARAQALPAQSTANDAG'I' TARIYXI'Y WORINLAR

Qaraqalpaqstan tariyxi'y **wori'nlarg'a** bay u'lke. Bul aymaqta yerte **da'wir-lerdi yesletetug'i'n** arxitekturali'q **quri-li'slar** bar: Qoyqi'ri'lg'an qala, Topi'raqqala, To'kqala, Ku'yikqala, Jampi'qqala, Gu'ldirsin, Ga'wirqala, Haywanqala, Ayazqala ha'm t.b.

Qoyqi'ri'lg'an qala du'nyada siyrek **ushi'rasatug'i'n** do'n'gelek quri'li's. Wol astronomiyali'q **baqlawlar** worni' **bolg'an degen boljawlar** bar. Qala ha'zirgi To'rtku'l rayoni' a'tirapi'nda **jaylasqan**.

Topi'raqqala to'rt mu'yesh formasi'ndag'i' u'lken **gerbishlerden wo'rilgen**. Qorg'anni'n' arqa bo'liminde patsha sarayi', wotqa si'yi'ni'w ha'm **bazar maydanshasi'** bar.

Ku'yikqala Qusxana tawdi'n' yeteginde **jaylasqan**, xalqi' wo'nerment, diyqan ha'm bali'qshi' **bolg'an**.

To'kqala ha'm Haywanqala ha'zirgi No'kis rayoni'nda, Ga'wirqala Xojeli qalasi'nda, Jampi'qqala Beruniy rayoni'nda **jaylasqan**.

Forma jasawshi' qosi'mtalar jan'a ma'nili so'z jasamaydi', wolar tek so'zdin' formasi'n jasaydi'. Ma'selen, **gilemshe** so'zindegi **-she** qosi'mtasi' arqali' kishireytiwshi ma'ni, **qoshantay** so'zindegi **-tay** qosi'mtasi' arqali' yerkeletiwshi ma'ni, **ag'ajan** so'zindegi **-jan** qosi'mtasi' arqali' hu'rmet, si'yilasi'q ma'nileri an'lati'ladi'.

Qaraqalpaq tilinde ayi'ri'm qosi'mtalar birde so'z tu'rlewshi, birde forma jasawshi' qosi'mta bola aladi'. Ma'selen, **-lar, -ler ko'plik jalg'awi'** baslawi'sh penen bayanlawi'shti' baylani'sti'ri'p qollani'ladi': *Wolar — woqi'wshi'lar*. Bunda so'z tu'rlewshi qosi'mta xi'zmetinde kelgen. Al, *men kitaplar aldi'm* degen ga'pte kitaplar so'zi ko'plik ma'nini bildirip forma jasaydi'.

Demek, -lar, -ler qosi'mtasi' almasi'qlarg'a jalg'ansa so'z tu'rlewshi qosi'mta boladi'.

181-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. -lar, -ler qosi'mtasi'ni'n' qanday xi'zmette qollani'li'p turg'ani'n ani'qlan'.

1. Ko'ide bizler u'lken ha'm kishkene u'yreklerdi ko'rdik. Wolar bizlerden qorqi'p ushi'p ketti. Bizler ja'ne qurbaqalardi' da ko'rdik. (M.Kar.)

2. Qoy-yeshkiler awi'l arasi'nda sayali' jerlerdi iyelep alg'an. A'dette, wolar jaylawg'a ku'n awg'annan son' shi'g'adi'. (G'.S.)

3. Bali'q bazari' jan'a qi'za baslag'an waqi't. Bazardi'n' bergi shetindegi qarabaraqlardi'n' ishinde quwi'rdaqshi'lar bar. Wolar qazanlari'n juwi'p, woshaqlari'n shi'g'ari'p, bali'q quwi'ri'wg'a tayarlani'p woti'r. (N.D.)

Tapsi'rma. Ko'rkem shi'g'armalardan -lar, -ler qosi'mtasi'ni'n' so'z tu'rlewshi' qosi'mta xi'zmetinde keliwine 5 ga'p, forma jasawshi' qosi'mta boli'p qollani'li'wi'na 5 ga'p jazi'n'. Xi'zmetin tu'sindirir'.

Forma jasawshi' qosi'mtalar derlik ko'plegen so'z shaqaplari'nda bar. Wolar so'zdin' leksikali'q ma'nisine qosi'msha tu'r beredi.

Forma jasawshi' qosi'mtalar to'mendegishe:

1) atli'qti'n' kishireytiwshi ma'ni bildiriwshi **-sha, -she, -shi'q, -shik, -shaq, -shek, -alaq, -laq** qosi'mtalari', yerkeletiwshi ma'ni bildiriwshi **-tay** qosi'mtasi', hu'rmet ma'nisin bildiriwshi **-jan** qosi'mtalari' kiredi: *kitap-sha, wo'giz-she, to'be-shik, tayi'n-shaq, qi'z-alaq, tay-laq, bo'ke-tay, ag'a-y, ag'a-jan* t.b.

2) kelbetliktin' ha'm ra'wishtin' da'reje qosi'mtalari' bolg'an **-g'i'sh, -gish, -ildir, -law, -lew, -is, -g'i'lt, -g'i'lti'm** qosi'mtalari' kiredi: *qi'z-g'i'sh, ko'g-ildir, aq-law, ko'g-is, sur-g'i'lt, qara-lti'm, tez-lew, qara-law* t.b.

3) sanli'qti'n' **-i'nshi', -inshi, -lanshi', -lenshi, -aw, -ew, -lag'an, -legen, -lap, -lep** qosi'mtalari' kiredi: *bes-inshi, jigirma-lanshi', bes-ew, won-lag'an, woti'z-lap* t.b.

4) feyildin' **-ma, -me** boli'msi'z formasi', meyil, da'reje, kelbetlik feyil, hal feyil ha'm ha'reket ati' formalari' kiredi: *bar-ma, bar-ayi'q, ko'r-set, sora-n-di', kel-is-ti, kiy-in-dir, ayt-qi'z, wo't-ker, ayt-ayi'n, bar-g'ay, ayt-paqshi', woqi'-g'an, ayt-ajaq, bar-i'wg'a, ayt-i'p, bar-g'ansha, ayt-qanda* t.b.

5) yeliklewishtin' **-i'r, -g'i'r, -gir** qosi'mtalari' kiredi: *taq-taq — taqi'r-taqi'r* t.b.

182-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerge forma jasawshi' qosi'mtalardi' jalg'ap ko'shirip jazin'. Wo'zgesheligin tu'sindirin'.

Sal, alti', mi'n', ko'k, ashshi', a'ste, bota, u'ke, quda, jen'ge, woqi', bala, kel, tu'tik, mazali', bes, qal.

183-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na forma jasawshi' qosi'mtalardi' qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Wo'zgesheligin tu'sindirir'.

1. Ju'rin', qi'z... , suw boyi'na bar... .
2. Qapta qal... , tapta qal... .
3. A'wlad... a'diw... ju'rek to'rinde.
4. Jas tayi'n... shawi'p woynap.
5. Ag'ash yek... sayasi'nda jat... .
6. Alarmang'a alti'... az.
7. Aqi'l ko'pke jet... , wo'ner ko'kke jet... .
8. Wozi'p kelgen ko'k... , bermeysen' be bayrag'i'n.
9. Ko'p oyna... bir ji'la... .
10. Baqi'ldi'n' bag'i' ko'ger... , ko'ger... de miywe ber...

Tapsi'rma. A'debiyat sabaqli'g'i'n'i'zdan ha'rbir forma jasawshi' qosi'mtalarg'a mi'sallar tabi'n'.

TA'KIRARLAW

184-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'p ko'shirip jazi'n'. Jalg'awlardi'n' qaysi' so'zge qalay jalg'ani'p turg'anli'g'i'n' ani'qlan'.

1. Qorg'andag'i'lardi'n' barli'g'i' da Isaevti'n' u'yine ji'ynaldi'. 2. Kempir-g'arri'lar asi'g'i'sli'q penen gu'rrin'nin' baslani'wi'n ku'tip woti'rdi'. 3. Wolardi'n' ka'sibi, Qazali' menen Taxtakopir arali'g'i'ndag'i' sharwashi'li'qqa ken' wo'risli jerlerdi suwlandi'ri'w yedi. (K. S.) 4. Jaqsi'ni'n' kegi jipek woramal kepkenshe, jamanni'n' kegi basi' go'rge kirgenshe.
5. Atalar so'zi — aqi'l. (naqi'l)

185-shi'ni'g'i'w. To'mendegi so'zlerdi kestege tu'sirin'.

Sharwashi'li'qta, yerlik, si'zi'qlar, to'rtinshiden, jipekshilikke, ustaxanani'n', mektebimiz, wo'nimdi, ta'rtiliplimen, miynetkeshleri, miynetlerimizdin', kewillesen'.

U'lg'i:

Tu'bir	Qosi'mta		
	so'z jasawshi'	forma jasawshi'	so'z tu'rlewshi
ustaz	-li'q		-ti'n'
bar		-a	-man, -di'

186-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli jalg'awlari'n qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

1. Sharwa... bizin' respublikami'zda ken' rawajlanbaqta.
2. Paxta... bi'yi'l mol tabi'slardi' qolg'a kirgizdi. 3. Bali'q... ten'izge jo'nep ketti. 4. Traktor... su'rimge puqta tayarlani'p ati'r. 5. Kitap... a'debiy kitaplar ko'p.

Tapsi'rma. -shi' (-shi), -li'q (-lik), -ma (-me), -pa (-pe), -ba (-be), -g'i' (-gi), -qi' (-ki), -i'm (-im), -xana, -kesh, -shi'q (-shik) qosi'mtalari' qosi'lg'an birneshe so'zler woylap tabi'n'. Wolardi'n' da'slepki ha'm son'g'i' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

U'lg'i: Yetik - yetikshi, jas - jasli'q, bo'l - bo'lme t.b.

187-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Forma jasawshi' qosi'mtalardi'n' qalay jalg'ani'p turg'anli'g'i'n' tu'sindirin'.

Ji'llar wo'tken sayi'n ken'eyer jollar,
Yeller tu'sinisip, jibiser ton'lar,
Ko'n'il qabarmasi'n, qa'dirdanlari'm,
Imaratlar quri'p qabarsi'n qollar.

(T. Ma'tmuratov)

188-shi'ni'g'i'w. Tarti'm jalg'awli' so'zlerdin' ma'nilerin ani'qlan'.

1. Wol qa'lemin qatti' qi'si'p usladi', biraq ko'zin ayi'ra almadi'. (K. P.) 2. Menin' tuwi'lg'an ku'nim yedi, balalari'm

ji'ynaldi'. 3. Meni qosti'n' to'rine i'laqti'ri'p urdi'. Balasi' mag'an kelip, iyiskelep, ha'r jerimnen tislep, tarti'p, woynay basladi'. Jolbari's balasi'n yeki-u'sh jaladi' da, mag'an qarap i'ri'ldap qoydi'.

189-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli qosi'mtalardi' qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Qaysi' seplikte turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Kino... ko'p qi'zi'q waqi'yalar ko'rdim. 2. Qami's... tu'rli gezmeler, spirt ha'm basqa da zatlar islenedi. 3. S. Nuri'mbetov... qanday shi'g'armalari' bar? 4. G'arri'... jasi' ju'z... asi'p ketti. 5. Bilegi ku'shli bir... ji'g'adi', bilimi ku'shli mi'n'... ji'g'adi' (naqi'l). 6. Jaqsi' so'z pal... tatli'. 7. Wo'neri joq kisi... mazasi' joq isi... (naqi'l).

190-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi birlik ha'm ko'plik sanlarda betlen'.

Woqi', xali'q, bar, joldas, woti'r.

191-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi so'z quri'li'si' boyi'nsha tallaw ta'rtibine sali'p tallan'.

1. Xali'q so'zi — ten'iz tolqi'ni'. 2. Watansi'z adam — baxi'tsi'z bu'lbu'l. 3. Bag'man miywesi menen maqtanadi'. 4. Bali'qshi'ni'n' u'yine barsan' qarma jeysen', diyqanni'n' u'yine barsan' jarma ishesen'. 5. Aqi'lli' so'zdi si'ylaydi', aqmaq ku'shti si'ylaydi'.

SO'Z QURI'LI'SI' BOYI'NSHA TALLAW TA'RTIBI

1. So'zdi tan'lap ali'n'.
2. Tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'n'.
3. Qosi'mtani'n' xi'zmetine qaray tu'rin ani'qlan':
 - 1) so'z jasawshi' qosi'mta;

- 2) soʻz tuʻrlewshi qoʻsiʻmta;
- 3) forma jasawshiʻ qosiʻmta.
4. Tuʻbirles soʻzlerdi tabiʻnʻ.
5. Doʻrendi soʻz bolsa, qaysiʻ soʻz shaqabiʻnan qaysiʻ soʻz shaqabiʻniʻnʻ jasalgʻaniʻnʻ aniʻqlanʻ.
6. Qospa soʻz bolsa, woniʻnʻ qaysiʻ tuʻrine kiretugʻiʻniʻnʻ aniʻqlanʻ.

Sorawlargʻa awiʻzsha juwap berinʻ.

1. Soʻzler qanday boʻleklerden turadiʻ?
2. Tiykargʻiʻ maʻni soʻzdinʻ qaysiʻ boʻlegindeʻ?
3. Qosiʻmta qanday xiʻzmet atqaradiʻ? Miʻsallar keltirinʻ.

MORFOLOGIYA

! Morfologiya — soʻz shaqaplariʻ, wolardiʻnʻ belgilerin uʻyretetugʻiʻn til bilimininʻ bir tarawiʻ.

Morfologiya menen sintaksis — grammatikaniʻnʻ tarawlarinʻ. Morfologiya grek tilinen aliʻngʻan soʻz boliʻp, «morfo» — **forma**, «logos» — **ilim** degen maʻnilerdi bildiredi. Bul tarawda uʻyreniletugʻiʻn til birligi — soʻz. **Morfologiya** soʻz quriʻliʻsiʻ haʻm soʻz shaqaplariʻn uʻyrenedi.

192-shiʻniʻgʻiʻw. Woqiʻnʻ. Haʻrbir soʻzdinʻ qanday maʻni anʻlatiʻp turgʻanliʻgʻiʻn aniʻqlanʻ.

Aydana mingen samolyot Moskva doʻgeregini bir aylaniʻp toʻmen qarap ushtiʻ. Toʻmende koʻk maysagʻa boʻlengen jerler, suliwʻ joylar, biyik qaragʻaylar koʻrinedi.

193-shiʻniʻgʻiʻw. Berilgen soʻzlerdi maʻnilerine qaray toparlargʻa ajiʻratiʻnʻ.

Aral, buriʻn, won yeki, keshe, suw, koʻk, men, menen, ushiʻn, wolar, mektep, kitap, suliwʻ, wotiʻz bes, qiʻz,

da, de, -g'oy, haw, jazdi', woqi'di', azanda, keshte, sari', pay, ma, me, ayg'abag'ar, g'az, tu'we, wolaq.

U'lg'i:

Zatti'n' ati'n bildiretug'i'n so'zler — jol, taw, tas, parta.
Zatti'n' is-ha'reketin bildiretug'i'n so'zler — keldi, bardı'.

SO'Z SHAQAPLARI' HAQQI'NDA TU'SINIK

So'zler ma'nisine qaray birneshe toparlarg'a bo'linedi:
— Abat, kitap, jer, suw, terek — **zatti'n' ati'n**;
— qi'zi'l, sari', suli'w, aq — **zatti'n' tu'r-tu'sin**;
— bes, won, woti'z bes, wonnan bir — **zatti'n' sani'n**;
— keldi, aytti', woti'rdi', aldi' — **is-ha'reketti**;
— tez, ji'ldam, buri'n, bu'gin — **is-ha'rekettin' jag'dayi'n**;

— menen, da, de, ma, me, g'oy, aw — **wo'z aldi'na bo'lek turg'anda ma'nige iye yemes so'zler**;

— pah, way, hay-hay, wo'ybey, yapir'may — **adamni'n ha'r qi'yli' sezimlerin bildiredi**.

Ayi'ri'm so'zler topari' bir-birinen quri'li'si', qosi'mtalardi' qabi'l yetiw uqi'pli'li'g'i' menen de wo'zgeshelikke iye boladi'. Ma'selen, zatti' an'latatug'i'n **adam, terek** so'zleri **adamlar, adamlardi', terekler, terekti** t.b. tu'rinde ko'plik, seplik jalg'awlari'n qabi'l yetedi. Al, is-ha'reketti bildiretug'i'n **al, ber** usag'an so'zlerge **aldi', berdi, ali'w, beriw** tu'rinde qosi'mtalardi' qosi'wg'a boladi'.

Baylani'sli' so'ylewde so'zler ga'ptegi sintaksislik xi'zmeti menen pari'q qi'ladi'.

Uluwma birgelki belgilerge iye bolg'an so'zler **leksikali'q-grammatikali'q so'z shaqaplari'** dep ataladi'.

Qaraqalpaq tilinde 12 so'z shaqabi' bar: Atli'q. Sanli'q. Kelbetlik. Almasi'q. Ra'wish. Feyil. Da'neker. Tirkewish. Janapay. Modal so'z. Tan'laq so'z. Yelikewish so'zler.

194-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' ta'sirli yetip woqi'p shi'g'i'n'. So'zlerdi so'z shaqabi'na tallan'.

Ag'asi' turi'p azanda,
Di'qqatladi' Ni'zamg'a,
Ali'p kel dep bir zatti',
Jiberdi tani's adamg'a.

(S. Abbazov)

Tapsi'rma. Tekstti ko'shirip jazi'n'. So'zlerdin' to'besine sorawleri'n jazi'p, qaysi' so'z shaqabi' bolatug'i'ni'n ani'qlan'. Duwtar namasi'na sali'natug'i'n bir qosi'qti' tawi'p jazi'n'. Woni' da so'z shaqaplari'na tallan'.

BAQSI'LAR SULTANI'

Muwsa Turi'm uli' wog'ada jas waqi't-lari'nan baslap saz shertiwge, qosi'q ayti'wg'a qi'zi'qqan. Wol ustazi' Aqi'mbetten barli'q da'stanlardi' jazi'p ali'p, ku'n-tu'n yadlap wo'zlestirgen. Da'stanlarda ayti'li'p ju'rgen mi'n'lag'an namalardi' u'yrenip, wolardi'n' ko'pshiligin qayta islegen ha'm jan'a namalar do'retken. Baqsi'g'a arnap Berdaq shayi'r da qosi'q jazg'an.

Muwsa baqsi' jarqi'n talantqa, wo'zgeshe jolg'a, wo'zinshe usi'lg'a, ayri'qsha atqari'w stiline iye insan bolg'an. Woni'n' «Qara jorg'a», «Muxalles», «Ken'es namasi'», «Muwsa namasi'», «Nazli'», «Dembermes», «G'ulpaq», «Xoja bala», «Alaqayi's», «Qi'lqali'» ha'm t.b. jazg'an namalari'n ha'zirgi waqi'tta xalqi'mi'z su'yip ti'n'laydi'.

SO'Z SHAQAPLARI'NI'N' LEKSIKA-GRAMMATIKALI'Q BELGILERI, WOLARDI'N BO'LINIWI

195-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Teksttegi ma'nili so'zlerdi tawi'p tiyisli sorawlari'n qoyi'n'.

Ha'zirgi jaslar ju'da' yerkin wo'sken, wolarg'a barli'q mu'mkinshilikler bar. Texnika rawajlang'an. Ha'mme xabarlaridi' woqi'may-aq solar arqali' bilip woti'radi'. Yele de miynet yetiwge, wo'z betinshe kitap woqi'wg'a u'yretiw kerek. Paydali' istin' qasi'nda bolg'ani' abzal. Bilim beriw menen birge ata-babami'zdi'n' basi'p wo'tken tariyxii' menen tani'sti'ri'w, dini, u'rp-a'detin u'yretiw lazi'm.

(I. Yu.)

So'z shaqaplari' ma'nisi ha'm ga'ptegi xi'zmeti jag'i'nan bes toparg'a bo'linedi: **ma'nili so'z shaqaplari'**, **ko'mekshi so'zler**, **modal so'zler**, **tan'laq so'zler**, **yeliklewish so'zler**.

1. **Ma'nili so'z shaqaplari'** wo'z aldi'na bo'lek turg'anda ma'ni an'latadi', bir sorawg'a juwap beredi, ga'p ag'zasi' bola aladi'. Usi' si'patlari'na qaray atli'q, kelbetlik, sanli'q, almasi'q, feyil, ra'wish so'z shaqaplari'n ma'nili so'z shaqaplari' dep u'yrenemiz. Mi'sali': *Azat* (kim?) *woqi'di'* (ne qi'ldi'?). *Azat* — baslawi'sh, *woqi'di'* — bayanlawi'sh.

2. **Ko'mekshi so'zler** bo'lek turg'anda ma'ni an'latpaydi', belgili bir sorawg'a juwap bermeydi, ga'p ag'zasi' bola almaydi' (*menen, ushi'n, da, de, ba, be, yedi, g'oy, -aq, -aw, t. b.*). Wolar so'z benen so'zdi, ga'p penen ga'pti baylani'sti'radi', ha'r qi'yli' qosi'msha ma'ni beredi. Ko'mekshi so'zlerge **da'neker, tirkewish** ha'm **janapay** kiredi.

3. Modal so'zler.
4. Tan'laq so'zler.
5. **Yeliklewish so'zler.**

196-shi'ni'g'i'w. Ga'plardi ko'shirip jazi'n'. So'z shaqaplari'na aji'rati'n'. Ma'nilerin ani'qlan'.

Dilbar besinshi klasta woqi'ydi'. Ja'miyla jazg'an bayani'n woqi'di'. Rustem qi'zi'l, sari' boyawlar menen wo'zinin' su'wretlerin boyadi'. Mug'allimimiz ta'rbiya saati' waqti'nda «Watan topi'rag'i'» qosi'g'i'ni'n' tariyxi' haqqi'nda ayti'p berdi. Mansur skripkasi' menen nama shertip berdi.

197-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Ga'p ag'zalari'na tallan'. Qaysi' so'z shaqabi'nan yekenligin ani'qlan'.

1. Basli'q bir ha'pte yegis basi'nda boldi'. 2. Jani'm-dag'i'lar u'ndemey woti'rdi'. (D. F.) 3. Wol ku'nler a'lleqashan wo'tip ketti. (N. D.) 4. Wol buzawdi' anasi'na ko'rsetpey saqladi'. 5. Qubla jaqtan jag'i'mli' samal yesip tur. (A. B.) 6. Hawa rayi' wo'zgerip ketti. Uyi'tqi'g'an samal yendi ayazg'a aylandi'. Qi'sti'n' borani' baslandi'.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. So'z shaqaplari' neshe toparg'a bo'linedi? Ne ushi'n? Wo'zgesheligi qanday? Mi'sallar arqali' tu'sindirin'.
2. Ma'nili so'z shaqaplari' qaysi'lar?
3. Ko'mekshi so'z shaqaplari' qaysi'?
4. Basqa qanday so'z shaqaplari' bar?

ATLI'Q

198-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Kim?, ne? sorawlari'na juwap beretug'i'n so'zlerdi terip jazi'n'.

YERNAZAR — XALI'Q BATI'RI'

Maman biy, Aydos biy, Yernazar alako'z — qaraqalpaq xalqi'ni'n' g'a'rezsizligi ushi'n gu'resken xali'q qaharmalari'.

Yernazar alako'z sonday tu'r-tu'si kelisken, palwan adam bolg'an. An'i'zlarda ko'rsetiliwinshe woni'n' na'zerinen, aybatinanan patsha da qorqatug'i'n bolg'an.

Yernazar — ismi, al alako'z — woni'n' laqabi'. Alako'z dep ko'zinin' jani'p turi'wi' ha'm woni'n' wo'tkirligi ushi'n ayti'lg'an.

Zatti'n' ati'n bildirip kim?, ne? sorawları'na juwap beretug'i'n so'z shaqabi'na **atli'q** delinedi.

Kim? sorawi' adamlarg'a, al adamlardan basqa zatlarg'a **ne?** sorawları' qoyi'ladi'. Mi'sali': Dilfuza, Rasul, Miyasar, Mansur — **kim?**

Moynaq, A'miwda'rya, Qanli'ko'l, suw — **ne?**

Atli'q so'zler ha'r qi'yli' jalg'awlardi' qabi'llaydi': **ko'plik** (*bala-lar, gu'l-ler*); **seplik** (*jol, jol-di'n', jol-da*); **tarti'm** (*watan-i'm, ini-n' bala-si'*); **betlik** (*shayi'r-man, woqi'wshi'-san*).

Atli'q leksika-grammatikali'q wo'zgesheligine qaray yekige bo'linedi: menshikli ha'm g'alabali'q atli'qlar.

199-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdin' ko'plik, seplik, betlik qosi'mtalari'n tabi'n'. Qalay jalg'ang'ani'n ayti'p berin'.

Ustazlar, sayaxatqa, a'kesi, kitapti', yeginleri, No'kisim, ma'mleketimizge, ka'rxanalar, A'miwda'ryani', Aralg'a, anam, Shomanayda, qoylardi', Watani'mi'z, jaslar.

200-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Atli'q so'zlerdi tabi'n'.

1. Quyash, hawa, suw — ha'mmesi tirishiliktin' tiykari'.
2. «Jetkinshek» — balalar gazetasi'.
3. Ibrayi'm Yusupov — O'zbekistan Qaharmani'.
4. Asaka qalasi'nan «Neksiya», «Matiz», «Damas» mashinalari' shi'gari'ladi'.
5. Shi'rayli' gu'ller paytaxti'mi'zdi' bezep tur.

MENSHIKLI HA'M G'ALABALI'Q ATLI'QLAR HA'M WOLARDI'N' JAZI'LI'WI'

201-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Adam, qala, jer-suw atlari'n bildiretug'i'n so'zlerdi ani'qlan'.

1. Ja'miyla menen Jumabay No'kisten asi'g'i'p qayti'p, rayon worayi'nan Sapardi'n' kelgen xabari'n yesitti.
2. Sibirdin' tek g'ana qayi'n' tog'aylari' — Franciya, Belgiya, Italiya ma'mleketlerinin' birgeliktegi jer maydani'nan ko'p.
3. Wolardi'n' ka'sibi Qazali' menen Taxtako'pir arali'g'i'ndag'i' sharwashi'li'qqa ken' wo'risli jaylawdi' suwlandi'ri'w yedi.
4. Yeki dos Tu'rkstang'a da qayi'ri'lmay tuwri' Yedil boyi'ndag'i' Samarag'a kelip tu'sti. (A'. T.)

202-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Atli'q so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Tiyisli sorawlari'n qoyi'n'.

Qi's keldi ha'm ku'n suwi'tti'. Qar jawdi'. A'tirapti' appaq qar qapladi'. Suwlarg'a muz qati'p, balalar si'rg'anaq tepti, shana aydadi'. Ha'mmenin' u'stinde palto, kurtka, basi'nda malaqay, toppi', qoli'nda qolg'ap, ayag'i'nda yetik. A'dil si'rg'anaq tewip ju'r. Qi'zlar qar baba islep ati'r. Ta'biyat adamlardi' su'ysindirdi.

Atli'q so'zler ma'nisine qaray menshikli ha'm g'alabali'q atli'q boli'p yekige bo'linedi:

Basqalardan aji'rati'w ushi'n jeke birewge yamasa ayi'ri'm zatlar menen ha'diyselerge arnap qoyi'lg'an sha'rtli atamalardi' **menshikli atli'q** dep ataymi'z.

Menshikli atli'qlar barli'q jerde bas ha'rip penen jazi'ladi'. Mi'sali': *Shortanbay sorti*, *Qi'zketken kanali*, «*Jetkinshek*» gazetasi', «*Matiz*» markali' jen'il avtomobil, *Aral ten'izi*, *A'miwda'rya*, *No'kis qalasi*', *I.Yusupov ko'shesi t.b.*

Birgelkili zat, qubi'li's, waqi'ya, tu'siniklerdin' uluwmalasqan atlari'n bildiretug'i'n so'zler **g'alabali'q atli'q** dep ataladi'.

G'alabali'q atli'qlar ga'ptin' basi'nda kelse, bas ha'rip penen, al basqa jerlerde kishi ha'rip penen jazi'ladi'. Mi'sali': *Mektep ali'stan ko'rinip tur. Usi' mektepte bizler woqi'ymi'z.*

203-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Menshikli atli'qlarg'a di'qqat awdari'n'. Ayi'rmashi'li'qlari'n tu'si'ndirin'.

1. Men «Alpami's» da'stani'n woqi'p shi'qti'm. 2. Bizler klasi'mi'z benen «Jetkinshek» gazetasi'na jazi'ldi'q. 3. A'jiniyaz shayi'r ha'zirgi Moynaq rayoni'ni'n' a'tirapi'nda tuwi'lg'an. 4. Murat A'. Shamuratovti'n' «Biz jaslar» qosi'g'i'n yadatan ayti'p berdi. 5. Bizin' ko'shege O'zbekistan Qaharmani' To'lepbergen Qayi'pbergenovti'n' ati' berildi.

204-shi'ni'g'i'w. «So'z - jumbaq». Berilgen so'zden neshe g'alabali'q atli'q shi'g'ari'wga bolatug'i'ni'n ani'qlan'. Kim ko'p atli'q so'z tabadi'?

Qaraqalpaqstan

Dawam yetin': qar, qal, qalpaq...

Tapsi'rma. Teksti ko'rkemlep woqi'n'. Mazmuni'n u'yrenin'. Menshikli atlardi' bildiretug'i'n atli'q so'zlerdi taxtag'a jazi'n'. Wolardi'n' jazi'li'wi'n tu'sindirin'.

TEATR — MILLET MAQTANI'SHI'

Berdaq ati'ndag'i' Qaraqalpaq ma'mleketlik sazli' teatri' respublikami'zdi'n' paytaxti' No'kiste jaylasqan. Teatr 1926-

ji'li «Tan' nuri» qaraqalpaq milliy truppasi' boli'p ashi'lg'an, 2016-ji'li' 90 jasqa toladi'.

Teatrdi' ta'jiriybeli ustaz Na'jimatdin An'satbayev basqari'p kelmekte. Wol «Yeki bayg'a bir malay», «Qa'yinyene», «Berdaq», «Otello», «Tiklengen tuw», «G'a'rip ashi'q», «Abu Rayxan Beruniy», «Maman biy», «A'ke ta'g'diri» spektakllerinde basli' rollerdi atqarg'an ha'm yel su'ygen aktyor da'rejesine jetisti. Sonday-aq, wol birinshi qaraqalpaq operasi' bolg'an «A'jiniyaz» operasi'nda A'jiniyazdi'n' partiyasi'n atqardi'. Ustazdi'n' bashli'g'i'nda N.Muxammeddinov jazg'an «A'jiniyaz» operasi' birinshi opera si'pati'nda teatr saxnasi'nda qoyi'ldi'.

Milliy teatri'mi'z jan'adan zamanago'y tu'rde qayta remonttan shi'gi'p, ha'zirgi waqi'tta da bay repertuarg'a iye ha'm xali'q xi'zmetinde.

Teatr — xali'qti'n' wo'miri, tili, da'stu'ri, sonli'qtan wol millet maqtani'shi'.

Kitaplardi'n', gazeta-jurnallardi'n', a'debiy shi'g'ar-malardi'n' menshikli atlari'n bildiretug'i'n so'zler ti'maqshag'a ali'ni'p, bas ha'rip penen jazi'ladi'. Mi'sali': «Bali'qshi'ni'n' qi'zi» romani', «Yeki dos» yertegi, «Jetkinshek» gazetasi', «A'miwda'rya» jurnal'.

Tariyxi'y waqi'yalar, belgili bayramlardi'n' atlari', su'renler, shaqi'ri'qlardi'n' birinshi so'zi bas ha'rip penen jazi'ladi'. Mi'sali': *Bilimler ku'ni*, *Nawri'z bayrami'*, *Balalardi' qorg'aw ku'ni ha'm t.b.*

205-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Menshikli atli'qlardi'n' asti'n si'zi'n'. Tiyisli sorawlari'n qoyi'n'.

1. Aynazar menen Jumanazar ko'pke shekem gu'rrin'-lesip woti'rdi'. (B. B.) 2. Mine, bizler Su'wenlinin' jag'asi'nda turi'ppi'z. (N. D.) 3. Wol wo'z woyi'nsha Alpami's mingen

Bayshubardan da tez ju'rip kiyati'rg'an taqi'lette. 4. Ku'n batqannan keyin elektr nuri' U'stu'rtti birden jaqti'g'a bo'lep jiberdi. (J. S.) 5. Serimbet «Sho'gir ko'l»ge sa'skede keldi. (T. Q.)

Tapsi'rma. Beri'lgan tapsi'rmalardi' wori'nlap boli'p, g'alabali'q atli'qlardi'n' asti'n bir, menshikli atli'qlardi'n' asti'n yeki si'zi'n'.

1. Wo'zin'izdin' jasaytug'i'n jerin'izdegi 5 jer-suw atamalari'n ga'p ishinde keltirin'.

2. Jazi'wshi'-shayi'rlardi'n' atlari'n keltirip 3 ga'p du'zin'.

ATLI'QTI'N' BETLENIWI

206-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi woqi'n'. Wonda atli'qlardi'n' qaysi' betke tiyisli yekenligin ani'qlan', qosi'mtalari'na di'qqat awdari'n'.

1. Woqi'wshi'man, studentsiz, balalarmi'z, wo'spirimsiz, Raxatsi'z, traktorshi'san', shofyormi'z, fermermiz.

2. Bag'manman, bag'mansan', bag'man, bag'manlarmi'z, bag'manlarsi'z, bag'manlar.

Atli'q so'zler betlenedi. Betlik jalg'awi' qosi'li'wi' arqali' wolar zatti'n' kim ya ne yekenligin an'latadi'. Mi'sali': Bizler injenermiz, wolar woqi'wshi', sen shayi'rsan'.

Atli'q so'zler u'sh bette qollani'ladi'. Birlik ha'm ko'plik sanlarda sa'ykes betlik jalg'awleri'n qabi'l yetedi. Betlik ma'ni an'lati'wshi' qosi'mtani'n' tu'rleri ko'p:

	Birlik	Ko'plik	Birlik	Ko'plik
I bet	-man, -men	-mi'z, -miz	Balaman	balalarmi'z
II bet	-san', -sen'	-si'z, -siz	Balasan'	balalarsi'z
III bet	Jalg'awi' joq		Bala	balalar

207-shi'ni'g'i'w. Gu'rrin'di woqi'n'. Betlik jalg'awli' atli'q so'zlerdi tabi'n'. Qaysi' bette turg'anli'g'i'n ani'qlan'.

— Balalari'm, sizler qaydan kiyati'rsi'z?

— Bizler — woqi'wshi'larmi'z. Ten'iz boylap sayaxatqa barati'rmi'z.

— Atlari'n'i'z kim?

— Men Azatpan, bul dosti'm — Amangeldi.

— Bizler — bali'qshi'mi'z. Anaw — Aral. Sizler — baxi'tli' jaslarsi'z. Ta'biyatti' u'yrenin', woni' saqlan'!

208-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi birlik ha'm ko'plik sanlarda betlep ko'shirip jazi'n'.

Sharwa, qaharman, shi'paker, Murat, Roza, ustaz.

Tapsi'rma. Betlik jalg'awlari'ni'n' qalay jalg'ang'ani'n ayti'n'.

1. — Sizin' ati'n'i'z kim?

— Ati'm Murat, — dep ku'le shi'ray berip betine qaradi'.

(M. D.)

2. Kimsen'? — dedim. Hayal basi'n ko'terip, ushi'p turi'p jalt qaradi':

— Men wotqa tu'sken ko'zsiz gu'belekpen! — dedi.

3. Qapaqalpaqpan A'miw boyi'n jag'alag'an...

Shayi'ri'man No'kis degen qalani'n'... (I. Yu)

209-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' womi'na betlik jalg'awlari'ni'n' tiyislinin qoyi'p jazi'n'.

1. Bizler pa'n olimpiadasi'na tayarlani'p ati'rg'an woqi'wshi'lar... 2. Men — To'lepbergen.... 3. Sizler yel saqshi'si' a'sker.... 4. Biz O'zbekistan Respublikasi'ni'n' keleshegi bolg'an jaslar... 5. Sen qa'dirdan ana tilim... 6. Sen yerten'gi ku'ngi ilimpaz....

7. Qus joli'nda nurli' galaktikani'n',

Bir jaqti' juldi'zi' — qaraqalpaq... (I. Yu.)

Kerekli jalg'awlar: -mi'z, -pan, -siz, -men, -san' -mi'z, -sen'.

210-shi'ni'g'i'w. To'mendegi so'zlerdi birlik ha'm ko'plik sanlarda betlen' ha'm ga'p qurap jazi'n'.

Diyqan, Ziywar, xi'zmetker, Yesen, yetikshi.

Betlik jalg'awli' atli'q so'z boli'mli' ma'nide de, boli'msi'z ma'nide de qollani'ladi'. Atli'q so'zde boli'msi'z ma'ni **yemes** so'zinin' qollani'wi' arqali' bildiriledi. Mi'sali': Woqi'wshi' (woqi'wshi' yemes). Bunday jag'dayda betlik jalg'awi' yemes so'zinen keyin jalg'anadi': *yemessiz, yemespiz — bala yemespen, bala yemessiz* t.b.

Tapsi'rma. Berilgen atli'q so'zlerdi boli'mli' ha'm boli'msi'z ma'nide birlik sanda betlen'.

Tigiwshi, yesapshi', quri'li'sshi'.

ATLI'QTI'N' BIRLIK HA'M KO'PLIK SANDA QOLLANI'LI'WI'

211-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an atli'q so'zlerdin' birlik ha'm ko'plik sanlarda qollani'li'wi'na itibar berin'.

QARLI'G'ASHLAR

Jaqi'n aralarda ku'nnin' suwi'tatug'i'ni'n sezgen **qarli'g'ashlar** ushi'p ketken yedi. Wolardi'n' tamni'n' pa'tigine salg'an bos turg'an uyasi'n gu'zdin' **ku'nleri** balani'n' buzi'p taslag'i'si' keldi.

— Uyg'a tiyme,— dedi balani'n' a'kesi. — Ba'ha'rde qarli'g'ashlar tag'i' qayti'p kelgen waqi'tta, wo'zlerinin' u'yrenisken uyasi'n tawi'p ali'w wolarg'a da qolayli' boladi', aqi'ri'. Bala a'kesinin' aytqani'n ti'n'ladi'. Uyg'a tiymedi.

Qi's wo'tti. **Aprel** ayi'ni'n' aqi'ri'na taman **qanatlari'** qi'yqashlang'an, sup-suli'w, kewilli ha'm sayrag'i'sh bir jup **qarli'g'ash** kelip, wo'tken ji'lg'i' uyasi'ni'n' a'tirapi'nda pa'rmana boli'p usha basladi'. Qarli'g'ashlar jaqi'n jerdegi **jap-salmalardan** tumsi'g'i' menen saz i'lay tasi'p, jumi'sti' janlandi'ri'p jiberdi...

Aradan birneshe ku'nler wo'tkennen keyin, bala uyadan tek bir **qarli'g'ashti'n'** ushi'p ketip, al qalg'an birewinin' ti'rp yetpey jati'rg'ani'n' an'ladi'.

«Shamasi', wol yendi ma'yek tuwi'p, quri'q basi'p ati'rg'an qusaydi'», — dep woyladi' **bala**.

Aytqani'nday u'sh **ha'pteden** keyin uyadan qi'zi'l shaqa kishkene **palapanlardi'n'** baslari' ko'rindi.

Bala uyani' buzbag'ani'na qatti' **quwandi'**. (K. U.)

Tapsi'rma: To'mende berilgen sorawlar boyi'nsha sa'wbetlesin'.

1. Qarli'g'ashlardi'n' adamlar menen dosli'g'i' qanday?
2. Bala a'kesinin' ma'sla'ha'tine qulaq sali'p duri's qi'ldi' ma'?
3. Balani'n' wormi'nda siz bolg'ani'n'i'zda ne qi'lar yedin'iz?

Atli'q so'zler birlik ha'm ko'plik sanlarda qollani'ladi'. Atli'q birlik sanda qollani'lg'anda zatti'n' birew yekenligin bildiredi. Mi'sali': *Abat, kitap, taw, terek*.

Atli'qti'n' ko'plik tu'ri **-lar, -ler** qosi'mtalari'ni'n' jalg'ani'wi' arqali' jasaladi'. Mi'sali': *bala-lar, gu'l-ler, woqi'wshi'-lar*.

Atli'q so'zlerdin' keyingi buwi'ni' juwan bolsa **-lar**, yeger jin'ishke bolsa **-ler** jalg'anadi': *kitap-lar, yetik-ler*.

Bazi'bir atli'q so'zler ko'plik qosi'mtalarsi'z-aq ko'plik ma'nide qollani'ladi': *tari' yektim, biyday aldi'm*. Usi'lay qollani'w tilimizde qa'liplesken: *tari'lar yektim, biydaylar aldi'm* demeymiz. Solay bolsa da, geyde so'ylew usi'li'ni'n' talabi'na qaray bunday atli'q so'zlerdin' de

-lar, -ler qosi'mtalari'n qabi'l yetetug'i'n wori'nlar'i bar: *biydaylar i'rg'ali'p tur, tari'lar dizege keldi.*

Yeger sanaq sanlar atli'q so'zlerdi ani'qlap, bir so'z dizbeginde kelse, atli'qlardi'n' ko'plik ma'nisi sanaq san arqali' an'lati'ladi' da, ko'plik jalg'awi' qosi'lmaydi': *bes yeshki, mi'n' adam, yeki i'laq.*

Sonday-aq, ko'plik ma'nige iye birqansha, ko'p, sonsha, birneshe, bi'jnag'an, i'zg'i'g'an usag'an so'zler dizbeklesken atli'q so'zlerdin' de ko'plik ma'nisi, a'dette, sol ko'plik ma'nige iye so'zler arqali' an'lati'ladi', solay da wolar so'ylew talabi'na qaray birde ko'plik jalg'awli', birde ko'plik jalg'awsiz qollani'la beredi.

Tapsi'rma. To'mendegi ga'plerde atli'q so'zlerdin' qalay ko'plik ma'ni an'lati'p turg'ani'n ani'qlan'.

1. Bilimliler bellesiwine segiz ju'z tog'i'z woqi'wshi' qatnasti'. 2. Saray tolg'an adam. 3. Mektep sarayi'na ko'p adam si'yadi'. 4. Woqi'wshi'lar mektep qaptali'na geshir yekken yedi. 5. Wonnan a'dewir geshir ji'ynap aldi'. 6. Bali'qshi'lar bali'q awlawg'a shi'qti'. 7. Da'ryada tu'rli bali'q bar, wolar woynap aspang'a sekiredi.

Tapsi'rma. «Ma'nzilge kim birinshi jetedi?» woyi'ni'n sho'lkemlestirin'. Bul ushi'n woqi'wshi'lardi' yeki toparg'a bo'lip, klass taxtasi'na ha'rbir topardan bir adam shaqi'ri'n'. Wolar birlik ha'm ko'plik sandag'i' atli'q so'zleri bar yeki ga'p du'zsi'n. Kim birinshi boli'p tapsi'rmani' duri's wori'nlasa, sol jen'impaz boladi'.

1-topar

2-topar

212-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na ko'plik jalg'awlari'n qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

1. Woti'rg'an miyman... Sa'liymag'a su'ysinip qaradi'. 2. Quwrag'an dala... jasardi'. Ko'p ji'l... Su'wenli ma'wjirep ag'i'p turdi'. 3. Na'siyatshi' jigit kempir-g'arri'... menen

ko'p waqi't gu'rrin'lesip woti'rdi'. (K. S.) 4. Wol ku'n... a'lleqashan wo'tip ketti. (N. D.) 5. No'kis qalasi'ni'n' worni' buri'n u'lken tog'ayli'q bolg'an.

ATLI'QTI'N' TARTI'MLANI'WI'

213-shi'ni'g'i'w. Woqi'n', ma'nilerin sali'sti'ri'p ko'rin'.

1. Balam, balan', balasi'.
2. Balalari'm, balalari'n', balalari'.
3. Balami'z, balan'i'z, balasi'.
4. Balalari'mi'z, balalari'n'i'z, balalari'.

Birlik ha'm ko'plik sanlarda bala so'zine **-m, -n', -si', -mi'z, -n'i'z, -i'mi'z (-imiz), -si', (-si), -i' (-i)** jalg'awlari' qosi'li'wi' menen balani'n' kimga tiyisli, yag'ni'y kimdiki yekenligi an'lati'li'p tur.

1-bette **-m** jalg'awi' arqali' balani'n' 1-betke (menin' balam), **-n'** jalg'awi' arqali' 2-betke (senin' balan'), **-si'** jalg'awi' arqali' 3-betke (woni'n' balasi') tiyisli yekenligi bildiriledi.

Al 2-bette **-lar** ko'plik jalg'awi'nan son' jalg'ang'an **-i'm (-im) -i'n', -i'** jalg'awlari' birneshe balani'n' meniki, seniki, woni'ki yekenligin bildiredi.

3-bette **-i'mi'z (-imiz), -i'n'i'z (-in'iz)** jalg'awi'ni'n' ja'rdemi menen balani'n' bizler, sizler, wolar ushi'n da tiyisli yekenligin an'latadi'.

Al **-lar** jalg'awi'nan keyin jalg'ang'an **-i'mi'z (-imiz), -i'n'i'z (-in'iz), -si' (si)** jalg'awlari' arqali' balalardi'n' ush betke tiyisligin bildiredi.

Tapsi'rma. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerge itibar berin'. Wolarda qosi'mtalardi'n' ma'nilik xi'zmetin tu'sindirin'.

1. — **Qaraqalari'm**, nege g'arg'i'p minip almaysi'zlar? — dedi balalardi'n' aldi'nan shi'qqan bir kisi ayani'shli' so'ylep.

— Ha', **inim**, aldi'ng'i' bala! Toqtap tur, bir awi'z so'ylesip qalayin! — dep dawi'sladi'.

— Kimnin' **balasi'san'... ati'n'** kim?

— **Ati'm** Bekman, a'kennin' ati' — Ta'ji, — dedi de bala yeshegine g'arg'i'p mindi de zi'tti'. (Y. M.)

214-shi'ni'g'i'w. So'zlerdin' baylani'si'na qaray ko'p noqatti'n' womi'na tiyisli qosi'mtalardi' jalg'ap ga'plardi' ko'shirip jazi'n'.

1. Menin' ag'a... shi'paker boli'p isleydi. 2. Bala... jaqsi' woqi'ydi'. 3. U'ke... u'shinshi klasta woqi'ydi'. 4. Ini... yele jas. 5. Dosti'... sabaqqa keldi me?

Atli'q so'zlerdin' tarti'm jalg'awi' menen wo'zgeriwi **atli'qti'n' tarti'mlani'wi'** dep ataladi'.

Tarti'm jalg'awlari' atli'q so'zlerge u'sh bette, birlik ha'm ko'plik sanlarda jalg'anadi'.

Atli'q so'zdin' aqi'ri' juwan yamasa jin'ishke buwi'ng'a yamasa dawi'ssi'z seske (dawi'sli') pitse u'nleslik ni'zami'na sa'ykes tarti'm jalg'awlari'ni'n' kereklixi jalg'anadi'.

Dawi'sli' seske pitken so'zden son			Dawi'ssi'z seske pitken so'zden son'	
Betler	Birlik sanda	ko'plik sanda	Birlik sanda	ko'plik sanda
I	-m	-mi'z, -miz	-i'm, -im, -m	-i'mi'z, -imiz
II	-n'	-n'i'z, n'iz	-i'n', -in', -n'	-i'n'i'z, -in'iz
III	-si', -si	-lari', -leri	-i', -i	-lari', -leri

215-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Tarti'm jalg'awlari'ni'n' asti'n si'zi'n'. Wolardi'n' qaysi' betke tiyisli yekenligin tu'sindirin'.

1. Geyde qulag'i'ma Abatti'n' dawi'si' yesitilgendey boladi'.
2. Kempir apamni'n' usi' a'n'gimesi yesime tu'sti. 3.

Baspadan menin' yeki kitabi'm, qosi'qlar toplami'm basi'li'p shi'qti'. (J. A.)

216-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Tartim' jalg'awli' atli'q so'zlerdi tabi'n'.

1. Menin' inim u'shinshi klasta woqi'ydi'. 2. Woni'n' salg'an su'wretleri ko'pshiligimizge unaydi'. 3. Senin' aytqan qosi'g'i'n' ku'ta' jag'i'mli'. 4. Bizlerdin' yekken na'lshelelerimiz ko'gerip shi'g'i'p ati'r. 5. Kepterleri ko'kke ko'terilip ushi'p ju'r. 6. Quslar adamlardi'n' dosti'si'.

217-shi'ni'g'i'w. Atli'q so'zlerge birlik ha'm ko'plik sanlarda tartim' jalg'awlari'n' jalg'an'. Wolardi' ga'p ishinde keltirin'.

Yeshki, qoy, si'yi'r.

Tartim' jalg'awlari' atli'q so'zlerge jalg'ani'p zatti'n' kimge, nege, kimlerge, nelerge tiyisli yekenligin bildiredi.

I bet -i'm, -im, -m, -i'mi'z, -imiz, -mi'z, -miz
II bet -i'n, -in', -n', -i'n'i'z, -in'iz, -n'i'z, -n'iz
III bet -si', -si, -i', -i -lari', -leri

Tartim' jalg'awlari' to'mendegi jag'daylarda jalg'anadi':

1. Zat ta, woni'n' iyesi de birlik tu'rinde keledi:

I. Menin' qa'lemim a'japam
II. Senin' qa'lemin' a'japan'
III. Wonin' qa'lemi a'japasi'

2. Zat birlik sanda, iyesi ko'plik sanda keledi:

I. Bizlerdin' Watani'mi'z a'kemiz
II. Sizlerdin' Watani'n'i'z a'ken'iz
III. Wolardi'n' Watani' a'kesi

3. Zat ko'plik sanda, al iyesi birlik sanda keledi:

- I. Menin' kitaplari'm u'kelerim
- II. Senin' kitaplari'n' u'kelerin'
- III. Wonin' kitaplari' u'keleri

4. Zat ta, iyesi de ko'plik sanda keledi:

- I. Bizlerdin' da'pterlerimiz ag'alari'mi'z
- II. Sizlerdin' da'pterlerin'iz ag'alari'n'i'z
- III. Wolardi'n' da'pterleri ag'alari'

218-shi'ni'g'i'w. Zaman, u'lke atli'q so'zlerin birlik ha'm ko'plik sanda tarti'mlap ko'shirip jazi'n'.

219-shi'ni'g'i'w. Tarti'm jalg'awli' atli'q so'zlerdi tabi'n'. Tu'bir menen qosi'mtag'a aji'rati'n'.

1. Menin' apam fermer xojali'g'i'nda isleydi. 2. Senin' kitabi'n' bar ma? 3. Wolardi'n' bo'limi alg'a shi'qti'. 4. Bizlerdin' klasi'mi'z pa'n olimpiadasi'na jaqsi' tayarli'qlar ko'rip ati'r. 5. Sizlerdin' mektebin'iz jolg'a jaqi'n jaylasqan. 6. Wolardi'n' u'yrekleri qolg'a u'yrenip ketti. 7. Sizin' xojali'g'i'n'i'z yegisti yerte tamamladi'. 8. Mektebimiz olimpiadadan respublika boyi'nsha birinshi turadi'.

Tu'biri **p, q, k** seslerine pitken atli'q so'zlerge tarti'm jalg'awlari' jalg'ang'anda **p-b, q-g, k-g** boli'p jazi'ladi'. Mi'sali': *mektep - mektebi, qosi'q - qosi'g'i', yetik - yetigi, terek - teregi.*

220-shi'ni'g'i'w. Tiyisli tarti'm jalg'awlari'n jalg'ap ko'shirip jazi'n'. Qalay jalg'ani'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Ja'ma'a't... ji'lli'q wo'nim tapsi'ri'w jobasi'n arti'g'i'na wori'nlap shi'qti'. 2. Gu'layi'mni'n' ana... aldi'n'g'i' fermerler qatari'nda tilge aldi'. 3. Wol menin' ana... menen birge tan'lawg'a qatnasti'. 4. Bizin' klas... bayramni'n' jaqsi'

wo'tiwine wo'z u'lesin qosti'. 5. Ustazlardi'n' xi'zmet... salmaqli' boldi'.

221-shi'ni'g'i'w. To'mendegi so'zlerge tarti'm jalg'awlari'n ha'r qi'yli' jag'daylarda jalg'ap tarti'mlan'.

Kitap, yertek, yerik, xali'q, shadli'q, ka'sip.

ATLI'QTI'N' SEPLENIWI

222-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' jalg'awlari'n tu'sindirip berin'.

BA'HA'R

Ana — ta'biyati'mi'z go'zzalli'q ma'w-simi **ba'ha'rdin'** keliwi menen shi'ray ashadi'. Tirishilik du'nyasi' woyanadi'. **Tallar** bu'rtik jari'p, a'tirapti' ko'k maysalar bezeydi. Ta'biyat suli'w tu'ske yenedi.

Quslar wo'z **Ana — Watani'na** kelgen insan si'yaqli' quwana-quwana ushi'p keledi. Basqa jan-jani'warlar da uyqi'-si'nan woyani'p, wo'zlerinin' tirishilik **du'nyasi'ndag'i'** wo'mirin dawam yettiredi.

Baba diyqanlari'mi'z bolsa **yegiske** tayarlanadi'. Sepken **tuqi'mlari'ni'n'** gu'zde mi'n' boli'p, mol wo'ni'm beriwin tileydi. Jerge ha'm tikken yeginine jaqsi' islew beredi.

Demek, **ba'ha'r** woyani'w pasi'li' yeken.

Atli'q so'zler ayti'lajaq woy-pikirdin' ma'nisine qaray ga'p ishinde basqa so'zler menen grammatikali'q baylani'sqa tu'sip, sa'ykes jalg'awlardi' qabi'l yetedi. Buni' **atli'qti'n' sepleniwi** deymiz. Mi'sali': *Mektepke bardi'. Asan awi'lda isleydi. Wol No'kisten keldi.*

Atli'q so'zler alti' seplikte seplenedi:

Seplikler	Sorawlar	Jalg'awlari'	Sepleniwdin' tu'rleri	
			Jay sepleniw	Tarti'mli' sepleniw
Ataw	Kim?, ne?, kimler?, neler?	jalg'awi' joq	Mektep, bala	Mektebi, balasi'
Iyelik	Kimnin'?, nenin'?, kimlerdin'?	-ni'n', -nin', -di'n', -din', -ti'n', -tin'	Mekteptin' balani'n'	Mektebinin', balasi'ni'n'
Bari's	Kimge?, nege?, qayda?, qayaqqa?	-g'a, -ge', -qa, -ke, -na, -ne, -a, -e	Mektepke balag'a	Mektebine, balasi'na
Tabi's	Kimdi?, neni?	-di', -di, -ti', -ti, -ni', -ni,	Mektepti balani'	Mektebin, balasi'n
Shi'g'i's	Kimnen?, neden?, qaydan?, qayaqtan?	-dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen	Mektepten baladan	Mektebinen, balasi'nan
Wori'n	Kimde?, nede?, qayaqta?, qayda?, qayerde?	-da, -de, -ta, -te, -nda, -nde	Mektepte balada	Mektebinde, balasi'nda

223-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli jalg'awlari'n qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Jalg'ang'an jalg'awlardi'n' xi'zmetin tu'sindirin'.

1. Palman jag'a... kelip, Qi'zi'ljar... keteyin dep woti'rg'an kemeshi menen so'ylesti. Kemedede taqat yetip woti'ra almadi'. Jag'a... shi'g'i'p saldaw tartti'. Yerten'ine ku'n awa Palman awi'li'... tusi'... tu'sip qaldi'. 2. Ka'rwani ko'she aylanbasi'nan ko'rinbey ketti. Qala... ko'sheleri bos yedi.

Tapsi'rma. No'kis, dayi', sho'je so'zlerin kestege qarap alti' seplikte seplen'. Tiyisli sorawlari'n qoyi'n'.

ATAW SEPLIGI

224-shi'ni'g'i'w. Woqin'. Ataw sepligindegi so'zlerdi tabi'n'. Sorawlarin' qoyi'n'. Qaysi' so'zge qatnasli' yekenligin ani'qlan'.

1. Zayi'rov adamlar menen ishke kirdi. U'lken teris a'ywan. Asti' yekige bo'lingen si'pa. Bir jag'i'na gilemler, woni'n' u'stine ko'rpesheler to'selgen, tap-taza. 2. Sabaq dawam yetti. Yerten'ine Ja'miyla sabaqqa keshlew keldi. (W.X.) 3. Men No'kiske kelgende geolog Sha'den Shapatov ken'sesinde joq yeken. (J. S.)

Ataw sepligindegi atli'q so'zler zatti' atap ko'rsetedi, **kim? ne? kimler? neler?** degen sorawlarg'a juwap beredi ha'm to'mendegishe ga'p ag'zalari' xi'zmetinde qollani'ladi':

1. Ga'pte is-ha'rekettin' iyesin bildirip, **kim?, ne?, kimler?, neler?** degen sorawlarg'a juwap berip, ko'binese baslawi'sh xi'zmetinde keledi. Mi'sali': *Abat* (kim?) mektepte woqi'ydi'. *Gu'l* (ne?) ashi'ldi'.

2. Ataw sepligindegi atli'q so'zler kim?, ne? sorawlarina juwap berip, ga'ptin' aqi'ri'nda kelse, bayanlawi'sh xi'zmetinde keledi. Mi'sali': Bul — *mektep* (ne?). Berdaq — *shayi'r* (kim?).

3. Yeki atli'q so'z qatar kelip, birinshisi qanday?, qaysi'? sorawlarina juwap berip, yekinshi atli'q so'zdin' si'n-si'mbatin', tu'r-tu'sin bildirip ani'qlawi'sh xi'zmetinde qollani'ladi'. Mi'sali': *Alti'n* (qanday?) saat si'yli'qqa berildi. *Polat* (qanday?) worag'i' qoli'nda (Ku'nxoja).

4. Ataw sepligindegi atli'q so'zler qaratpa so'z xi'zmetinde keledi. Mi'sali': *Woqi'wshi'lar!* Atalar wa'siyati'na sadi'q boli'n'i'z!

225-shi'ni'g'i'w. Ataw sepligindegi atli'q so'zlerdin' sorawlarin' qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Qanday ga'p ag'zasi' xi'zmetinde qollani'li'p turg'anli'g'in ani'qlan'.

1. Ayzada mektepke yerte keldi. 2. Bizler Yernazardi'n' ati'zi'na ko'mekke bardi'q. 3. Wolar — intali' woqi'wshi'lar. 4. O'zbekistan Respublikasi' g'a'rezsizliginin' jigirma ji'lli'g'ina wo'z u'lesimizdi qosayi'q. 5. Awi'li'mi'z qaladan ali'sta jaylasqan. 6. No'kisim — go'zzal qalam.

226-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Ataw sepligindagi atli'q so'zlerdi tawi'p, qaysi' ga'p ag'zasi' xi'zmetinde kelgenin ani'qlan'.

1. Berdaq — sahra bu'lbu'li. 2. Kitap — bilim bulag'i'.
3. Yerkin alti'n medal aldi'. 4. Watani'm — jani'm anam.
5. Teatr — ma'deniyat woshag'i'.
6. Ana tilim, sen — basqadan ayi'rman,
Sen turg'anda men de a'dewir shayi'rman.

(I. Yu.)

IYELIK SEPLIGI

227-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Iyelik sepligindagi atli'q so'zlerdi tabi'n'. Ashi'q ha'm jasi'ri'n jalg'awlari'n ani'qlan'.

1. Men mug'allimnin' ga'pine itibar berip woti'rdi'm.
2. Klass woqi'wshi'lari' qi'zi'qli' sorawlar berdi. 3. Wol atami'zdi'n' wa'siyatlari'n yeslerimizge tu'sirdi. 4. Son' basshi'mi'zdi'n' usi'ni'si'n qabi'lladi'q. 5. Bizlerge Berdaq shi'g'armalari'n woqi'wdi' tapsi'rdi'.

Iyelik sepligindagi atli'q so'z zatti'n' kimga tiyisli yekenin bildirip, **kimnin'?**, **nenin'?** sorawlari'na juwap beredi. Mi'sali': Men'limuratti'n' (kimnin'?) kitabi'. Bu'lbu'ldin' (nenin'?) sayrawi'.

Iyelik sepligindagi atli'q so'zler ga'pte ani'qlawi'sh xi'zmetinde qollani'ladi'. Mi'sali': Bizler A'miw-da'ryani'n' suwi'n ishemiz.

Bunda A'miwda'ryani'n', ko'ldin' so'zleri nenin'? degen sorawg'a juwap berip, ani'qlawish ag'za boli'p tur. Iyelik sepligindegi atli'q so'z tarti'm jalg'awli' so'z benen dizbeklesip kelgende, iyelik sepliginin' jalg'awi' ashi'q ha'm jasi'ri'n tu'rinde jalg'anadi'. Mi'sali': Xojali'qti'n' jeri — xojali'q jeri, Berdaqti'n' shi'g'armasi' — Berdaq shi'g'armasi', mekteptin' jayi' — mektep jayi'.

228-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Iyelik sepliginde turg'an so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Jalg'awlardi'n' qalay jalg'ani'p turg'ani'n tu'sindirin'.

1. Atalar so'zi — aqi'ldi'n' ko'zi. 2. Yel qa'dirin yer biler, zer qa'dirin zerger biler. 3. Adam ko'rki — miynet, bala ko'rki — ziyinet. 4. Bayli'qti'n' anasi' — jer, atasi' — miynet. 5. Miynet tu'bi — ra'ha't. 6. Yerinshektin' yeki dosti' bar: biri — uyqi', biri — ku'lki.

229-shi'ni'g'i'w. Berilgen ko'p noqatti'n' worni'na iyelik sepligi jalg'awi'ni'n' qoyi'li'w yaki qoyi'lmaw kerekligin ani'qlan'.

1. Miynet... nani' mazali', miynetsiz pal da i'zali'. 2. Miynet... ziyneti qasi'nda. 3. Miynet... joli' qatti', nani' tatli'. 4. Yer... dan'qi'n yen'bek shi'g'aradi'. 5. Ko'p... tilegi qabi'l. 6. Sali'... arqasi'nda, shigin suw ishedu. 7. Muzi'ka mektebi — balalar... ko'rkem-wo'ner mektebi.

BARIS SEPLIGI

230-shi'ni'g'i'w. Kimg'e?, nege?, qayda? sorawlari'na juwap beretug'i'n so'zlerdi tabi'n'. Jalg'awlari'na itibar berin'.

1. Jigit G'aniy palwang'a sa'lem berip, qoli'nan aldi'. (J. A.) 2. Dosti'ma ishki si'ri'mdi', bolg'an waqi'yani' aytpadi'm. (A. B.) 3. Abatqa ketpeytug'i'nli'g'i'n bildirdi. (X. S.) 4. Atag'a qarap ul wo'ser, anag'a qarap qi'z wo'ser. 5. Dosqa wopadarli'q jaqsi' qa'siyet.

Bari's sepligindegi atli'q so'zler zatti'n', is-ha'rekettin' bag'darlang'an jerin (adamdi', wori'ndi', zatti') bildiredi. Bari's sepligindegi atli'q so'zler **kimge?, nege?** sorawlarina juwap berip, ga'pte toli'qlawi'sh xi'zmetinde keledi. Mi'sali': Mug'allim *woqi'wshi'g'a* (kimge?) tu'sindirdi.

Sonday-aq, bari's sepligindegi atli'qlar **qayda?, qayaqqa?** degen sorawlarg'a juwap berip, pi'si'qlawi'sh xi'zmetinde de keledi. Mi'sali': Bizler *qalag'a* (qayda?) bardiq. Wolar awi'lg'a (qayaqqa?) ketti.

231-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na bari's sepliginin' tiyisli qosi'mtalari'n qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

1. Nargiza kitapxana... bardiq'. 2. Wol ko'birek di'qqa-ti'n kerekli kitaplari'... qaratti'. 3. Kitabi'n dosti'si'... berip turdi'. 4. Wol ko'binese Jupar... woqi'g'an kitaplari' haqqi'nda ayti'p beredi. 5. Qaharmanlardi'n ta'g'dir... ju'da' qi'zi'g'adi'.

232-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Bari's sepligindegi atli'q so'zlerdi tawi'p asti'n si'zi'n'. Qaysi' ag'za xi'zmetin atqari'p turg'ani'n tu'sindirin'.

1. Yernazar «Gu'lbag'»qa ketti. 2. Wol «Gu'lbag'»ta kewilli dem aladi'. 3. Suli'w ta'biyatti' tamashaladi'. 4. Doslari'na wo'z mektebi tuwrali' ayti'p berdi. 5. Bizler xojali'q fermasi'na ja'rdemge baramiz. 6. Ata-analari'mi'zg'a ko'mek beremiz. 7. Wolar ten'izge sayaxatqa shi'g'adi'. 8. Yerinshekke is buyi'rsan', wo'zin'e aqi'l u'yretedi.

Tapsi'rma. T. Jumamuratovti'n' «Kiyiktin' yeki i'lag'i'» poemasi'nan mi'sallar ali'p asti'n si'zi'n'. Sorawlarin' qoyi'n'. Qaysi' ag'za xi'zmetinde yekenligin tu'sindirin'.

TABI'S SEPLIGI

233-shi'ni'g'i'w. Kimdi?, neni? sorawlarina juwap beretug'i'n atli'q so'zlerdi tabi'n'. Jalg'awlarin' ani'qlan'.

1. Ken'senin' qarawi'li' Palmandi' shaqi'ri'p ketti. (N. D.)
2. Murap ati'n qatti' aydap keldi de, qazi'lg'an salmani' ko'rip, asi'qpay Pirnazardi' so'z benen to'beledi. (B. B.)
3. Men Sabi'r'di' jaqsi' bilemen, sebebi balali'q da'wirdi birge wo'tkerdik. (N. D.)

Tabi's sepligindegi atli'q so'zler ga'pte feyil so'zler menen kelip, is-ha'reketin' tikkeley obyektin bildiredi. **Kimdi?, neni?** sorawlari'na juwap beredi, ga'pte toli'qlawi'sh wazi'y-pasi'n atqaradi'. Mi'sali': Wolar *Gu'lsarani'* (kimdi?) izledi. *Qoydi'* (neni?) baqti'. Bul *su'wretti* men saldi'm.

Yeger zat so'ylewshige de, ti'n'lawshi'g'a da ani'q bolsa, sol zatti' an'lati'wshi' tabi's sepliginin' jalg'awi' atli'q so'zlerge jalg'anadi'. Mi'sali': Sen wol *kitapti'* mag'an ber. Qi'yi'n *yesapti'* sen shi'g'ardi'n'.

Yeger zat so'ylewshige de, ti'n'lawshi'g'a da ani'q bolmay uluwma ayti'lsa, wonda tabi's sepliginin' jalg'awi' jasi'ri'n jalg'anadi'. Mi'sali': Gu'l (gu'ldi) terdim. Yertek (yertekti) ti'n'ladi'm.

234-shi'ni'g'i'w. So'zlerge ga'p ishinde tabi's sepliginin' jalg'awlari'n ashi'q ha'm jasi'ri'n tu'rde jalg'ap ga'p quran' ha'm sorawlari'n qoyi'n'.

Gazeta, adamzat, besik, bu'rkit, jipek, xali'q, da'stu'r.

U'lgı: Bizler haywanat bag'i'nda barli'q haywanlardi' (nelerdi?) ko'rdik. Men pil (neni?) ko'rdim.

235-shi'ni'g'i'w. Tabi's sepliginin' tiyisli jalg'awlari'n qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

1. Bu'gingi is... yerten'ge qoyma. 2. Jaman joldas... jamanlar. 3. Ko'plegen qonaq... atqaradi'. 4. Jigit... maydan

da si'na. 5. Qoyan... qami's wo'ltirer, yer... nami's wo'ltirer. 6. Ko'pti jamanlag'an ko'miwsiz qaladi'.

Tapsi'rma. «Men su'ygen yertek qaharmani» degen temada tekst du'zin'. Tabi's sepligindegi so'zlerdin' asti'n si'zi'n'.

SHI'G'I'S SEPLIGI

236-shi'ni'g'i'w. Woqi'p shi'g'i'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an atli'q so'zlerge sorawları'n qoyi'n'.

1. Ayg'abag'ar gu'lindey sarg'ayi'p, quyash shi'g'a bergen gezinde wolar **Kegeyliden** wo'tti. (T. Q.) 2. Aynaxan **poezddan** tu'skende ku'tip turg'an adamlar qayta-qayta qaradi'. (X. S.) 3. Ja'lmen **qaltasi'nan** qol woramali'n ali'p, wol kishkene murni'n qayta-qayta si'pi'rdi'. 4. Dosti'n'nan jani'n'di' ayama. (J. A.) 5. **Qubla jaqtan** i'ssi' jel yesip tur. (A. B.)

Shi'g'i's sepligindegi atli'q so'zler **kimnen?, neden?, qaydan?** degen sorawlar'ga juwap beredi, zatti'n', is-ha'rekettin' shi'g'i'si'n bildiredi. Ga'pte toli'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali': *Azattan* (kimnen?) yesitkenlerimdi ayti'p woti'rman. *Ag'ashtan* (neden?) islengen zatlar ko'p.

Yeger shi'g'i's sepligindegi atli'q so'zler is-ha'rekettin' shi'g'i'si'n bildirip, **qaydan?** degen sorawg'a juwap berse, ga'pte pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali': Men *qaladan* (qaydan?) keldim. Nargiz izlegen kitaplari'n *kitapxanadan* tapti'.

237-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli shi'g'i's sepliginin' jalg'awları'n qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Sorawları'n qoyi'n'.

1. Sara mektep... yerte keldi. 2. Men bul kitapti' Aygu'l... aldi'm. 3. Wol anasi'... bu'gingi jumi'slari'n bilip aldi'. 4. Kitap... u'yg'e berilgen tapsi'rmalari'n jazdi'. 5.

Bu'gin elektron pochta... dosti'mni'n' xati'n izledim. 6.
Insan ko'p na'rseni ustazi'... u'yrenedi.

Tapsi'rma. Ko'shirip jazi'n'. Shi'g'i's sepliginde turg'an atli'q so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Tiyisli sorawlari'n qoyi'n'. Qaysi' ag'zani'n' xi'zmetin atqari'p turg'ani'n tu'sindirin'.

1. Wo'shin'di al dushpani'n'nan,
Ku'shin'di ji'yina jasi'n'nan.
2. Atan'nan pa'ndi na'siyat,
Ha'mmeden de usi' zi'yat. (Berdaq)

WORIN SEPLIGI

238-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Kimde?, nede?, qayda? degen sorawlarg'a juwap beretug'i'n so'zlerdi tabi'n'. Ma'nilerin ani'qlan'.

1. Ko'ldin' ultani'nan pishen aralas uri'q tabi'li'p yedi. Toyi'na g'oysi'n dep yedim.
2. Ati'zda miynet qaynadi'.
3. Arqashta da'stelewli jatqan pishen bar yedi, — dedi Axmet. (K. E.)
4. Ko'zinde, bet-a'lpetinde quwani'shti'n' nuri' jaynadi'. (M. D.)

Wori'n sepligindegi atli'q so'zler **kimde?, nede?, qayda?, qay jerde?** degen sorawlarg'a juwap beredi. Ma'nisi boyi'nsha zatti'n', is-ha'rekettin' worni'n bildiredi. Mi'sali': U'yde (qayda?) kitap woqi'di'm. *Ayparshada* (kimde?) shi'rayli' su'wret ko'rdim.

Wori'n sepligindegi atli'q so'zler **kimde?, nede?** sorawlari'na juwap berip, toli'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali': *Sarada* (kimde?) qi'zi'qli' kitaplar bar. *Almada* (nede?) qurt joq.

Yeger wori'n sepligindegi atli'q so'zler **qayda?, qay jerde?** degen sorawlari'na juwap berip kelse, pi'si'qlawi'sh xi'zmetinde qollani'ladi'. Mi'sali': Bizler *sayaxatta* (qayda?) boldi'q. Wolar *awi'lda* (qay jerde?) jasadidi'.

239-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Kimde?, nede?, qayda?, qay jerde? degen sorawlarg'a juwap beretug'i'n so'zlerdi tabi'n'. Qaysi' ga'p ag'zasi' yekenligin ani'qlan'.

1. Mektebimizde dosli'q sarayi' bar. 2. Mektep qapta-li'nda ha'r tu'rli terekler, miywe ag'ashlari' wo'sip tur. 3. Biz quslarga g'amxorli'q yetemiz. 4. Uyada da'n salatug'i'n wori'n aji'rati'lg'an.

240-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Seplik jalg'awli' so'zlerdi tawi'p sorawlari'n qoyi'n'.

1. Sarayda adamlar toli'q ji'ynalg'an yedi. 2. Cextan jumi'sshi'lar shi'g'i'p kiyati'r. 3. Joldasovti'n' xojali'g'i' qalada jasaydi'. 4. Bayramda jalawlar qi'sti'ri'ladi'. 5. Worni'nda bar won'alar.

241-shi'ni'g'i'w. Ha'rbir ga'pte u'sh so'zden bar. Yeger tiyisli so'zlerdi worni'-worni'na qoysan'i'z naqi'l-maqallar payda boladi'. Seplik jalg'awli' so'zlerdin' asti'n si'zi'p tu'sindirin'.

Jaqsi'ni'n'	nur	mazali'.
Talapli'g'a	so'zi	jawar.
Jaqsi'li'q	ra'ha't	ju'zedi.
Til	bazarda	u'ndeme.
Aqi'l	jerde	qalmas.
Wo'nerli	wo'rge	sati'lmaydi'.
Miynetsiz	bilmesen'	keskir.
Di'm	qi'li'shtan	joq.

242-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi birlik ha'm ko'plik sanlarda seplen'.

Isbilermen, ilimpaz, saray, dos, shi'g'arma.

ATLI'QTI'N' JAY HA'M TARTI'MLI' SEPLENIWI

243-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' ta'sirli yetip woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' qalay seplenip turg'ani'n tu'sindirin'.

WATAN TOPI'RAG'I'

Ta'g'dir inam yetken seni **babama**,
A'wladi'n'ni'n' payi' Watan topi'rag'i'.
 Sennen demin alg'an Adam Atag'a,
Ju'regimnin' qani' Watan topi'rag'i'.
 Maman **biyin'** senin' ushi'n saldi' jar,
Jani'n berdi bati'r tuwg'an Yernazar,
 «**Bozataw»di'** uran yetip Allayar,
 Senin' ushi'n gu'resti **Watan topi'rag'i'**.

(I. Yu.)

Atli'qlardi'n' so'z dizbeginde yamasa ga'p ishinde seplik jalg'awlari' arqali' wo'zgeriwi **sepleniw** delinedi.

Atli'q so'zler jay ha'm tarti'mli' tu'rde seplenedi. Misali: *Isenimdi — isenimimdi* aqla.

Yeger seplik jalg'awlari' tu'bir so'zge tikkeley jalg'ansa **jay seplew** dep ataladi'. Mi'sali': *qala-ni'n'*, *qala-g'a*, *qala-ni'*, *qala-da*.

Seplik jalg'awlari' tarti'm jalg'awli' so'zlerge jalg'ani'p seplense **tarti'mli' seplew** delinedi. Mi'sali': *ag'am-ni'n'*, *ag'am-a*, *ag'am-di'*, *ag'am-da*.

Seplikler	jay sepleniw		tarti'mli' sepleniw	
	Birlik	Ko'plik	Birlik	Ko'plik
Ataw	kitap, dos	kitaplar, doslar	Awi'l-i'n'	awi'l-lar-i', awi'l-i'mi'z
Iyelik	kitapti'n', dosti'n'	kitaplardi'n', doslardi'n'	Awi'l-i'n'-ni'n'	awi'l-lar-i'n'-ni'n', awi'l-i'mi'z-di'n'
Bari's	kitapqa, dosqa'	kitaplarg'a, doslarg'a	Awi'l-i'n'-a	awi'l-lar-i'-n'a, awi'l-lar-i'mi'z-g'a
Tabi's	kitapti', dosti'	kitaplardi', doslardi'	Awi'l-i'n'-di'	awi'l-lar-i'n'-di', awi'l-lar-i'mi'z-di'
Shi'g'i's	kitaptan, dostan	kitaplardan, doslardan	Awi'l-i'n'-nan	awi'l-lar-i'-nan, awi'l-i'mi'z-dan
Wori'n	kitapta, dosta	kitaplarda, doslarda	Awi'l-i'n'-da	awi'l-lar-i'-n'da, awi'l-i'mi'z-da

244-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi jay ha'm tarti'mli' tu'rde birlik ha'm ko'plik sanlarda seplen'.

Perzent, sharwa, miynet, da'pter, ziynet, u'mit.

245-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdin' ma'nisine qaray ko'p noqatti'n' womi'na tiyisli jalg'awlar jalg'ap ko'shirip jazi'n'. Tu'sindirin'.

1. Jalqaw... is buyi'rsan', wo'zi... aqi'l u'yreledi. 2. Jaqsi'... so'zi tatli', jaman... so'zi qatti'. 3. Ko'l... suw... ko'rgensiz qi'zg'anadi'. 4. Jaman jegen... aytar, jaqsi' bilgen... aytar. 5. Jaman adam is... wolaq, wo'z u'yi... wo'zi qonaq. 6. Qi'z..., sag'an aytaman, kelin..., sen ti'n'la. 7. Aqi'l... bolsa aqi'lg'a yer, aqi'l... bolmasa naqi'l... yer. 8. U'ydegi sawda... bazardag'i' ni'rq buzar.

246-shi'ni'g'i'w. Joqari'da berilgen kestege qarap so'zlerdi jay ha'm tarti'mli' seplen'.

Bala, woqi'wshi'lar, bali'q, paxta, dosli'q.

247-shi'ni'g'i'w. Seplik jalg'awli' atli'q so'zlerdi tabi'n'. Seplik jalg'awlari'n si'zi'qsha menen bo'lek jazi'n'. Sorawlari'n qoyi'n'.

1. Bizler mektepke yerte keldik. 2. Woqi'wshi'lar mug'allimdi ku'tip turg'an yeken. 3. Gu'lsarani' klasqa tazali'q yetip sayladi'. 4. Ko'rgenlerimizdi da'pterge jazi'p ju'riwdi tapsi'rdi'. 5. Keyingi sabaqta jazg'anlari'mi'zdi' soradi'. 6. Alg'an ta'sirlerimizdi aytti'q.

248-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi jay ha'm tarti'mli' tu'rde birlik ha'm ko'plik sanlarda seplen'.

Sabaqli'q, awi'li'm, cexi', elektron pochtan', gu'l.

249-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Seplik ha'm tarti'm jalg'awli' atli'q so'zlerdi tabi'n'. Qanday jalg'aw yekenin tu'sindirin'.

— Awa, qi'zi'm, shi'pakermen. Qay jerin' awi'radi'? Qa'ne, bermani'raq kelip, mi'na gu'rsige woti'r!

— Menin' hesh jerim awi'rmaydi', ag'a! Jan'araqta mi'na «Gu'mis» imnin' ayag'i'n iyt tislep, soni' a'keldim! — dedi Ziynep bawi'ri'na qi'si'p, u'stin woramal menen jawi'p kelgen qoyani'n ko'rsetip. (A. B.)

Tapsi'rma. U'yin'izde «Ha'kke qayda?» yamasa «Tu'lkishek» qosi'g'i'n jazi'n'. Wondag'i' seplik jalg'awli' so'zlerdin' asti'n si'zi'n'.

ATLI'Q SO'ZLERDIN' SINTAKSISLIK XI'ZMETI

ATLI'QTI'N' GA'PTE BAS AG'ZA XI'ZMETINDE KELIWI

250-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Atli'qlardi' tabi'n'.

2008-ji'li' 17 — 20-may ku'nleri paytaxti'mi'z No'kiste «Na'wqi'ran a'wlad — 2008» sport woyi'nleri' boli'p wo'tti. Paytaxt xalqi', na'wqi'ran jaslar bul ku'nlerdi u'lken ko'terin'ki ruwxta wo'tkizdi. Bul woyi'nlarda sportti'n' 12 tu'rinen jari'slar boldi'. Respublikami'zdi'n' jas sportshi'lari' komandali'q yesapta birinshi wori'ndi' iyeledi. Wolar «Na'wqi'ran a'wlad — 2008» sport woyi'nleri'ni'n' chempioni' dep tabi'li'p, alti'n medaldi' jen'ip aldi'. Sportshi'lari'mi'zdi'n' bul jen'isi ha'mmemizge sheksiz quwani'sh bag'i'shladi'.

Keleshekte men de sportshi' boli'p, yelimdi du'nyani'n' tani'wi'na wo'z u'lesimdi qosaman.

Atli'q so'zler **kim?**, **ne?** sorawlari'na juwap berip, ga'ptin' basi'nda ha'm wortasi'nda kelse **baslawi'sh**, al ga'p aqi'ri'nda kelse **bayanlawi'sh** xi'zmetinde qollani'ladi'. Mi'sali': Mansur (kim?) — bilgir woqi'wshi'. Barli'q sabaqlardan bes bahasi'n alg'an Rasul (kim?) ustazi'ni'n' alg'i'si'n aldi'.

Atli'q so'zler baslawi'sh xi'zmetinde kelgende is-ha'rekettin' iyesin bildiredi. Yeger ga'ptin' keyninde is-ha'reketti, bayanlawi'sh yamasa baslawi'shti'n' kim yamasa ne yekenligin bildirse, bayanlawi'sh xi'zmetinde qollang'an atli'q so'zlerdin' aldi'na si'zi'qsha qoyiladi'. Mi'sali': Ma'deniyat aynasi' — til (ne?). Insanni'n' asqar tawi' — ata-anasi' (kim?).

251-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' wormi'na tiyisli so'zlerdi qoyi'p jazi'n'. Atli'qti'n' qaysi' ga'p ag'zasi' xi'zmetinde kelgenin ani'qlan'.

1. ... maydanschag'a tu'sti. (A. B) 2. ... arti'na jalt qaradi'. (Q. A.) 3. A'miwda'rya menen ... alti'n bayli'g'i' menen ati' shi'g'i'p kiyati'r. (K. S.) 4. Densawli'q — teren' ... (naqi'l). 5. Du'nyada yen' ku'shli —

Kerekli so'zler: ilim, Aral ten'izi, bayli'q, Biybixan, samolyot.

252-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Baslawi'shti'n' asti'n bir, bayanlawi'shti'n' asti'n yeki si'zi'n' ha'm sorawlari'n qoyi'n'.

1. Murat besinshi klasta woqi'ydi'. Wol woqi'wshi'. Ji'ynali's ku'ni si'yli'qqa kitap berildi. Qari'ndasi' — u'shinshi klasta. Wolar birge sabaq tayarlaydi', qosi'q aytadi'. A'kesi — mug'allim, al anasi' — shi'paker.

2. Qublası' — Xalqabad, arqasi' — Taxta,
Yekkeni aq alti'n, tergeni paxta,
Watan qay iske shaqi'rg'an waqta,
Ba'rhamı buwi'wli' beli Shi'mbaydi'n'.

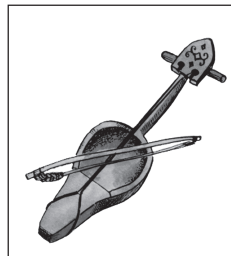
(I. Yu.)

ATLI'QTI'N' GA'PTE YEKINSHI DA'REJELI AG'ZA XI'ZMETINDE KELIWI

253-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' ta'sirli yetip woqi'n'. Atli'qlardi' tawi'p, qaysi' ga'p ag'zalari' xi'zmetinde kelgenin' tu'sindirin'.

QOBI'Z

Jan'la qobi'z — a'sirlerdin' gu'wasi',
Qaraqalpaq sazlarini'n' sag'asi',
Qaytqan g'azday g'an'qi'ldag'an u'nin'e,
Shadli'q quyg'an jan'a zaman du'nyasi'.
Ma'ngi baxi't wornap tuwg'an yelinde,
Taza lapi'z aldi' senin' u'nin' de,
Shadli'q ji'ri'n tolg'ap Qi'yas, Qurbanbay,
Jan'a turmi's saxnasi'nda ko'rindi.

(I. Yu.)

Atli'q so'zler **kimdi?**, **neni?**, **kimge?**, **nege?**, **kimnen?**, **neden?**, **kimde?**, **nede?** sorawlarina juwap berse, toli'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali': Mag'an *Tumaristen* (kimnen?) xat keldi.

Atli'q so'zler ga'ptin' bir ag'zasi'n ani'qlap, ani'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Wol wo'zi ani'qlaytug'in ag'zani'n' aldi'nda turadi': *Apamni'n'* (kimnin'?) su'wreti iliwli tur. *Aq* quwdi'n' palapani' ju'da' suliw.

Bul mi'sallarda aq quwdi'n', apamni'n' so'zleri nenin'?, kimnin'? degen sorawlarg'a juwap berip, ga'plerde ani'qlawi'sh xi'zmetinde qollani'li'p tur.

Atli'q so'zler **qayda?**, **qaydan?**, **qay jerde?** degen sorawlarina juwap berip, pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali': Wolar *ati'zda* (qayda?) isleydi. Ag'am *awi'ldan* (qaydan?) keldi.

Bul ga'plerde ati'zda, awi'ldan atli'q so'zleri ga'pte is-ha'rekettin' worni'n an'lati'p, pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi'.

254-shi'ni'g'i'w. To'mendegi tapsi'rmalardi' wori'nlan':

1. Mektebin'izdegi sport do'geregi haqqi'nda tekst du'zin'.
2. Sportti'n' qanday tu'rleri bar yekenligin jazi'n'.

3. «Milliy woyi'nlarni» temasi'nda gu'rrin' jazin'.
4. Siz qizig'atug'in sport tu'ri haqqi'nda jazin'.

255-shi'ni'g'i'w. Kestede berilgen so'zlerdi worni'-worni'na duri's qoyi'p jazsani'z, naqil-maqallar payda boladi'.

Dos	ga'p	qi'li'g'i'	qoyma
Atalar	bayli'g'i'	wot	basadi'
Jamannan	kelse	deninin'	jantas
Ten'i	shaqi'nan	zi'yankes	tilinen
Qizim	qash	tegin	yemes
Bu'gingi	u'yde	yerten'ge	du'zde
Ko'p	buzaw	aqi'ldi'n'	ko'zi
Jarli'ni'n'	dosqa	jaqsi'g'a	sawli'g'i'
Woynaqlag'an	so'zi	adam	ber
Mal	isti	qulaqqa	jaqqas

TA'KIRARLAW

256-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Atli'q so'zlerdi tabi'n'. Qalay qollani'lg'ani'n tu'sindirin'.

BIZ HA'M INTERNET

Yeki tarmaqti' baylani'sti'ri'w menen u'lken tarmaqlar payda boladi'. Woni' internet dep ju'rgizemiz. Internet so'zi inglil tilinen ali'ng'an. Tar ma'nide bul so'z yeki yamasa wonnan da ko'p wo'z ara baylani'sqan tarmaqlardan ibarat tarmaqti' an'latadi'.

Ha'zirgi waqit'ta du'nya ju'zinde mi'n'lag'an u'lken ha'm kishi tarmaqlar bar. Wolardi'n' ko'pshiligi bir-biri menen bir tarmaqqa tutasti'ri'lg'an.

Internet arqali' heshqanday mashqalasi'z du'nya boylap jag'i'mli' sayaxatqa shi'g'ami'z, basqa mam'leketlerdegi doslari'mi'z penen pikir ali'sami'z, du'nya jan'ali'qlari'nan xabardar bolami'z ha'm tag'i' basqa mu'mkinshilikler bar.

Internettin' qolayli' ta'replerinin' biri biz elektron pochtdan paydalana alami'z. Wol arqali' xat jiberiw pochta arqali' xat jibergennen arzan ha'm tez a'melge asi'ri'ladi'.

257-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Atli'qlardi' tawi'p, woni' tallaw ta'rtibine qaray tallan'.

SPORTQA BOLG'AN HA'WES

Islam demali'sta No'kiske dayi'si'ni'n' u'yine qi'di'ri'p bard'i'. Dayi'si' gu'res boyi'nsha sport ustasi'. Islamdi' wo'zi menen birge sport kompleksine ali'p bard'i'. Wol jerde ha'r tu'rli sport tu'rleri menen shug'i'llani'p ati'rg'an balalardi' ko'rip ju'da' qi'zi'qti'. Dayi'si'ni'n' alg'an medallari'n tag'i'p ko'rdi ha'm wog'an ha'wes yetti. Usi' sapari'nan keyin Islamni'n' sportqa degen qi'zi'g'i'wshi'li'g'i' woyani'p, awi'li'na kelip sport do'geregine ag'za boldi'. Keleshekte chempion bolmaqshi'.

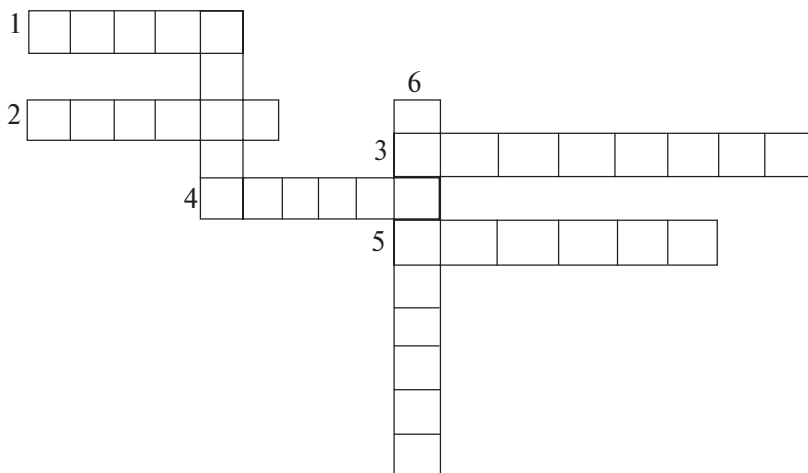
ATLI'Q SO'Z SHAQABI'N TALLAW TA'RTIBI

1. Atli'q so'zdi tabi'n'.
2. Woni'n' qalay jasalg'ani'n' ani'qlan'.
3. Da'slepki tu'ri (ataw sepligi, birlik san).
4. Ma'nisine qaray tu'rin ani'qlan' (menschikli ha'm g'alabali'q atli'q).
5. Betleniwi.
6. Sanda qollani'li'wi'.
7. Tarti'mlani'wi'.

8. Sepleniwi.
9. Sintaksislik xi'zmeti.

Tapsi'rma. «Sport — densawli'q girewi» temasi'nda gu'rri'n' jazi'n'. Wonda sport tu'rlerin' keltirin'.

«SPORT» BASQATI'RMASI'

Tapsi'rma. Basqati'rmada ko'rsetilgen juwaplardi' si'patlap berin'.

KELBETLIK

258-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qanday?, qaysi'? sorawlari'na juwap beretug'i'n' so'zlerdi' tabi'n'.

1. Pirnazar ag'ani'n' ju'reginde quwani'shli' sezim payda boldi'. 2. Birden Gu'ljamaldi'n' ju'zi qi'zari'p, qara ko'z-leri shoqtay jani'p ketti. (A. B.) 3. Uzi'n boyli', si'mbatli', yer ju'rek ha'm g'ayratli' jigit tez arada bizin' bo'limshedeги yen' jaqsi' barlawshi' boldi'. (M. D.)

Zatti'n' si'ni'n, si'pati'n, qa'siyetin, ko'lemin, tu'r-tu'sin bildiretug'i'n so'zler **kelbetlik** dep ataladi'. Wolar **qanday?, qaysi'?** degen sorawlarg'a juwap beredi. Mi'sali': *suli'w* qi'z, *qara* boyaw — **zatti'n' tu'r-tu'sin**; *go'ne* kiyim, *qatti'* ag'ash — **zatti'n' sapasi'n**; *u'lken* ju'k, *awi'r* is, *jen'il* zat — **zatti'n' mo'lsherin** bildiredi.

Kelbetlik so'zler ko'pshilik jag'daylarda wo'zi ani'qlaytug'i'n so'zdin' aldi'nda keledi. Mi'sali': *suli'w jay*, *qi'zi'l ko'ylek*, *qatti' temir*, *u'lken jol*.

Tapsirma. Qosi'qti' ta'sirli yetip woqi'n'. Kelbetliklerdin' qollani'li'wi'na di'qqat awdari'n'.

B EGLIGIN'DI BUZBA SEN

Bar bilgeni awzi'nda,
Sawdi'raq qaraqalpag'i'm,
Jan sa'wlesi ko'zinde,
Jawdi'raq qaraqalpag'i'm.

Kewili **ken' maydanday**,
Tamg'a **juldi'z jayg'anday**,
Pisip turg'an **naymanday**,
Gewdirek qaraqalpag'i'm.

(I.Yu.)

259-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na kelbetlik so'zlerdi qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Zatti'n' qanday belgilerin bildirip turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Aspanda ... bult joq. 2. Bizler ... mekteptin' aldi'ndag'i' maydanshag'a ji'ynaldi'q. 3. Azat ... kitaplar woqi'ydi'. 4. Bizler ... tog'aydi'n' ishinen ju'rip kiyati'rmi'z. 5. Bag'da ... gu'ller ashi'li'p tur.

Kerekli so'zler: aq, sari', qi'zi'l, qi'zi'qli', qali'n', asi'qtay.

Tapsi'rma. Berilgen kelbetlik so'zler menen ga'p qurap jazi'n'. Qaysi' so'zdi ani'qlap ha'm qaysi' wori'nda turg'ani'n ayti'n'.

Ko'k, jaz, u'lken, qon'i'r, ken', ashshi', awi'r, biyik.

KELBETLIKTIN' QURI'LI'SI' BOYI'NSHA TU'RLERI

260-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Kelbetlik so'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'n'.

1. Jumagu'l qaltasi'na qoli'n sug'i'p, qon'i'r shu'berekke tu'yilgen tu'yinshigin kempirine usi'ndi'. (T. Q.) 2. Ag'a, jaraqli' won adam kiyati'r, atamanni'n' atli'lari' usaydi'. 3. Qami's qulaq, suliw jal, kelte quyri'q, buwra san, qi'zi'l, ko'k jorg'a jani'war bir tuwg'an ji'lqi' yedi. (M. D.) 4. Kim de kim miynetten ayri'lsa ko'zsiz adam.

Kelbetlikler quri'li'si' jag'i'nan jay ha'm qospa kelbetlik boli'p yekige bo'linedi. Jay kelbetliklerdin' wo'zi tiykar kelbetlik ha'm do'rendi kelbetlik boli'p bo'linedi.

1. Tu'bir kelbetliklerge heshqanday kelbetlik jasawshi' qosi'mta jalga'nbay-aq zatti'n' belgilerin bildiretug'i'n kelbetliklerge **tiykar kelbetlik** delinedi. Mi'sali': *qi'zi'l, ko'k, suliw, ken', jaqsi', u'lken, dushshi', sari'* t.b.

2. Tu'bir so'zlerge kelbetlik jasawshi' qosi'mtalardi'n' jalg'ani'wi' arqali' jasalatug'i'n kelbetliklerge **do'rendi kelbetlik** deymiz. Mi'sali': Bag' (atli'q), bag'li' (kelbetlik), til (atli'q), tilsiz (kelbetlik), az (ra'wish), azday (kelbetlik), tap (feylil), tapqi'r (kelbetlik) t.b.

261-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Kelbetlik so'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'n'. Tu'birlerinin' qanday so'z shaqabi' yekenligin ayti'p berin'.

1. Bizler terekli awi'ldi'n' tusi'na keldik. 2. A'tirapta patas zatlar ko'rinbeydi. 3. Salqi'n sayada dem ali'w qanday jaqsi'. 4. Jasi'l japi'raqlar si'ldi'rlap tur. 5. Ushqi'r qi'yallar ali'sqa jetekleydi. 6. A'rmansi'z adam bolmaydi'. 7. Wo'rt — tilsiz jaw. 8. Mizdakxan — Xojelinin' yeski atamasi'.

262-shi'ni'g'i'w. Yeki bag'ana si'zi'n'. Birinshi bag'anag'a tiykar, al yekinshi bag'anag'a do'rendi kelbetliklerdi jazi'n'. Do'rendi kelbetliklerdin' qanday so'z shaqabi'nan jasalg'ani'n ani'qlan'.

Ba'ha'rgi, muzday, jasi'l, umi'tshaq, biyik, qi'mbat, awi'llas, jerles, qi'sqi', bilgish, jen'il, jas, iri, wo'lpen', bilimsiz, taza, atqi'sh, wo'kpushil, yepli, taqi'wa, kewilshak, sari', tapaltas, baqi'l, ushqi'r, toli'q, qi'sqa.

263-shi'ni'g'i'w. Naqi'l-maqallardi' woqi'n'. Wonda tiykar ha'm do'rendi kelbetliklerdin' qalay jasalg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Ken' kiyim tozbas, ken'esli yel azbas. 2. Qi'zg'i'sh qusqa ko'l pana, jetim ulg'a yel pana. 3. Watan ku'nnen suliw, alti'nnan qi'mbat. 4. Watansi'z adam — baxi'tsi'z bu'lbil. 5. Wo'li ari'slannan tiri ti'shqan arti'q. 6. Jaqsi' dos is tu'skende biliner. 7. Jaman dos jawdan arti'q.

8. Ati'zli' jerde at wo'lmeydi,
U'yirli jerde yel wo'lmeydi.

264-shi'ni'g'i'w. Woqi'p shi'g'i'n'. Kelbetlik so'zlerdi tabi'n'. Wolardi'n' neshe so'zden quralg'anli'g'i'n bilin'.

1. Ba'ha'rdin' salqi'n samali' yesip tur. 2. Aspanda asi'qtay bult joq. 3. Woqi'wshi'lar suliw, shi'rayli' ta'biyatqa su'ysine qaraydi'. 4. Qi'zi'l, jasi'l gu'llerdin' arasi'nda gu'belekler ushi'p ju'r. 5. A'tirap jap-jasi'l lipasqa bo'lengen. 6. Jumagu'l suliw si'mbatli', jipek minezli, ashi'q ju'zli qi'z boldi'. 7. Aqli'gi' ju'da' tuyana.

Yeki yamasa birneshe soʻzlerden quraliʻp, bir maʻni anʻlatatugʻiʻn kelbetlikler **qospa kelbetlikler** dep ataladiʻ. Miʻsaliʻ: *qara-qonʻiʻr, shiʻm qiʻziʻl, aqquba.*

265-shiʻniʻgʻiʻw. Berilgen qospa kelbetlik soʻzlerge gaʻp quranʻ.

Uziʻn boyliʻ, xosh hawazliʻ, uziʻnliʻ-kelteli, qumay koʻzli, yer juʻrek, jipek minezli, qoy koʻzli, biyday renʻli.

KELBETLIKTINʻ JASALIʻWIʻ

266-shiʻniʻgʻiʻw. Woqiʻnʻ. Qara haʻrip penen jaziʻlgʻan kelbetlik soʻzlerdi tabiʻnʻ. Wolardiʻnʻ qalay jasalgʻaniʻn tuʻsindirip beriʻnʻ.

1. Qumlar **guʻmistey** tuʻske yenedi. (J. A.) 2. **Woʻtkir** piʻshaq qiʻngʻa qas, **woʻtirik** soʻz jangʻa qas. (naqiʻl.) 3. Kuʻn rayiʻ **kewilsiz, diʻmqiʻl**, jer batpaq haʻm duman yedi. (N. G.) 4. Bizinʻ awiʻlda padada juʻrgen **kuʻtaʻ suʻzewik** bugʻa bar yedi. (Aʻ. Sh.)

5. **Qolsiʻz, ayaqsiʻz** yesik ashar,
Jenʻil, mayda zattiʻ shashar. (jumbaq.)

Kelbetlik yeki tuʻrli usiʻl menen jasaladiʻ:

1. Kelbetlik jasawshiʻ qosiʻmtalar arqaliʻ janʻa maʻni anʻlatiʻwshiʻ **doʻrendi kelbetlik** jasaladiʻ: *aqiʻl-liʻ, bil-gir, woy-siʻz, talap-shanʻ, shala-gʻay.*

2. Soʻz qosiʻliʻw usiʻliʻ arqaliʻ **qospa kelbetlik** jasaladiʻ: *qara qoyiʻw qasliʻ, aq renʻli, aq-qara.*

Kelbetlik jasawshiʻ qosiʻmtalar atawiʻsh soʻzlerden kelbetlik jasawshiʻ qosiʻmtalar haʻm feyil soʻzlerden kelbetlik jasawshiʻ qosiʻmtalar boliʻp yekige boʻlinedi.

! Atliʻq, kelbetlik, sanliʻq, almasiʻq, raʻwish — haʻmmesi juwmaq-lastiʻriʻliʻp til iliminde atawiʻsh soʻzler dep ataladiʻ.

Kelbetliktin' quri'li'si' boyi'nsha tu'rleri

Jay kelbetlik		Qospa kelbetlik			
tiykar	do'rendi	birikpegen	birikken	jup	ta'kirar
suli'w go'zzal sari' aq bati'r taynapi'r	aqi'l-li' aq-shi'l taw-day qorq-aq diywal-i' ton'-g'aq	aq kewil biyday ren'li yer ju'rek sari' ala toq ren'li ala shubar	aqquba jelo'kpe yesersoq ko'zashi'q janashi'r qaqbas	aq-qara uzi'nli'-kelteli g'arri'-jas jeke-siyrek u'lken-kishi saw-salamat	u'lken-u'lken beles-beles suli'w-suli'w ken'-ken' jan'adan-jan'a uzi'n-uzi'n

267-shi'ni'g'i'w. Dara ha'm qospa kelbetliklerdi terip jazi'n'.

1. Sebebi, bul g'arri'ni'n' wo'zi a'sker jigittin' a'kesi, isenimli adam yekenligin Sultan si'rttan biletug'i'n yedi.
 2. Mektepten bir kilometrdey qashi'qlag'annan keyin, joldi'n' yeki boyi'nda qali'n' tog'ayli'q baslani'p ketedi.
 3. Sa'rbinaz ju'da' aqi'lli' qi'z.
 4. Ko'ptin' arasi'nan saqalli' birew worni'nan turdi'.
 5. Sapar jawi'ri'nli', dug'i'ji'mlaw bala.

KELBETLIKTIN' QOSI'MTALAR ARQALI' JASALI'WI'

1. ATAWI'SH SO'ZLERDEN KELBETLIK JASAWSHI' QOSI'MTALAR

268-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an kelbetlik so'zlerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'n'.

1. **Qi'stawli'** isim bar sende. **Jali'ni'shli'** tu'ri menen: Tuti'n'i'zdan ali'w mu'mkin be? — dep soradi'. (W. A.)
 2. ... Aq jawli'qli', **hasali'** ana ... qi'zi'l geji'li ka'ywani' hayal. (T. Q.)
 3. Bul **jasli'q** shag'i'm yedi. (W. A.)
 4. Arbab alday almag'an **ji'landay** tawlani'p, ko'zimnin' nuri' tu'nerdi. (K. S.)
 5. Menin' buri'ng'i' **ha'zilkesh**, **woyi'nshi'l** minezimnen hesh belgi qalmadi'. (A. A'.)
 6. Haqi'yqi'y bir juldi'z jarq yetti. (T.Q.)

Atawi'sh so'zlerge kelbetlik jasawshi' -li', -li, -si'z, -siz, -day, -dey, -tay, -tey, -qi', -ki, -g'i', -gi, -shaq, -shek, -shik, -shi'l, -shil, -li'q, -lik, -shan', -shen', -las, -les, -go'y, -dar, -xor, -i'y, -iy, -i', -i qosi'mtalari'ni'n' qosi'li'wi' arqali' do'rendi kelbetlik jasaladi'.

Mi'sali': *aqi'l-li', da'wlet-li, bilim-siz, qol-si'z, muz-day, biz-dey, at-tay, qi's-qi', tu's-ki, jaz-g'i', keshe-gi, ashi'w-shaq, kewil-shek, to'men-shik, woy-shi'l, ko'k-shil, awi'l-li'q, yerkin-lik, boy-shan', so'z-shen', qon'si'-las, irge-les, da'me-go'y, jara-dar, jala-xor, tariyx-i'y, a'deb-iy, tu'rkmən-i (gilem).*

Sonday-aq, biy-, na-, na'- qosi'mtalari' atli'q so'zlerdin' aldi'na qosi'li'p kelbetlik jasaydi': *biymezgil, naqolay, na'ma'rt.*

269-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n', kelbetlik so'zlerdi tawi'p asti'n si'zi'n'. Wolardi'n' qanday so'z shaqabi'nan, qalay jasali'p turg'anli'g'i'n ayti'n'.

1. G'ayri' nag'i'sli' lipas jami'lg'an qalani'n' ko'rki misli dala gu'llerindey jaynap tur. («Y.Q.») 2. Bizin' apam sennen de juwi'rg'i'sh, quwi'p jetedi. (W. A.) 3. Qi'yametlik dos ug'i'ndi', qushaqlasi'p jol sorag'lap. (A'jiniyaz) 4. Qori'qqan adamday u'nsiz turi'p qaldi'. (W. A.) 5. Ko'kshil aspannan ji'mi'n'lag'an shi'm-shi'ti'r juldi'zlar tesip shi'qti'. (I. Q.) 7. Yeki qabag'i' qalqi'n'qi', qi'ytar ko'zlerinin' nuri' semip, jiyek yetleri qantalasqan. (K. S.)

270-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Do'rendi kelbetliklerdin' qanday so'z shaqaplari'nan jasalg'anli'g'i'n ani'qlan'. Ma'nilerin tu'sindirin'.

1. Atadan ayri'ldi' g'ulpaqli' ug'lan. (A'jiniyaz) 2. Yerkinlik jol ashqan du'nya ju'zine. (T. J.) 3. Massagetlerde Tumaris degen aqi'lli', dana bir patsha hayal bolg'an yeken. (an'izdan.) 4. Maydan i'ssi' bolg'an menen u'ydin' tu'n'ligi

jabi'wli, wog'ada salqi'n yedi. (M. D.) 5. Sorawsi'z jan ba yedi? (K. S.) 6. Do'gerekte sheksiz qum menen aspannan basqa hesh na'rse ko'rinbeydi. (N. T.) 7. Bizin' ag'am wog'i'ri' gu'rrin'shil adam yedi. 8. Wol jalan'bas, u'stine aqshi'l kofta menen qara yubka kiyipti. (A. A'.)

271-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Biy-, na-, -go'y, -dar, -xor jalg'awlari' arqali' kelbetliklerdin' qanday so'z shaqabi'nan jasalg'anli'g'i'n tu'sindirin'.

1. Biraq naqolayli'q bir jag'day budkamdi' worni'nan ko'shiriwge ma'jbu'rledi. (T. Q.) 2. Na'ma'lim adamlar keshquri'n awi'lg'a kelip ketipti. 3. Ketermiz be biz biyni'shan. (Berdaq) 4. Na'u'mit bendeler kelgenin bilmes. (Ku'nxoja) 5. Biygu'na gelle kesildi. (Berdaq) 6. Sizin' jer wo'nimdar. 7. Aqi'lgo'y adam tabi'lsa woylasatug'i'n ga'pim bar yedi.

272-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerge **-si'z, -siz, -shi'l, -shil, -i'y, -iy, -qi', -gi, -ki, -shan', -shen', -xor, biy-, na-, na'** qosi'mtalari'ni'n tiyislinin jalg'ap ga'p quran'. Qalay jasalg'anli'g'i'n, ma'nisin tu'sindirin'.

Ter, sawat, suw, japi'raq, ruqsat, bilim, til, tuwi'sqan, ag'ayi'n, qayg'i', a'sker, aqi'l, xabar, jem, gu'rrin', tu'n, ilim, siyosat, ma'deniyat, woyi'n, a'dep, qolay, gu'man.

Tapsi'rma. Ko'rkem shi'g'armalardan -li', -li, -li'q, -lik, -day, -dey, -tay, -tey qosi'mtalari' arqali' jasalg'an kelbetlik so'zlerge mi'sallar keltirin'. Wolardi'n' qanday so'z shaqabi'nan jasalg'ani'n tu'sindirin'.

U'lgi: ... A'miw yan'li' jasli'q ji'ri',
Tolqi'nlasa beredi. (B.I.)

2. FEYILDEN KELBETLIK JASAWSHI' QOSI'MTALAR

273-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an kelbetlik so'zlerdi jazi'p, tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'n'. Ma'nilerine di'qqat awdari'n'.

1. **Baqi'rawi'q** tu'yenin' bari' jaqsi'. (naqi'l.) 2. Jasi' u'lken **keshirimli** boladi'. 3. Adamlar **ag'i'n** suwdi' ko'rip quwani'si'p qaldi'. 4. Mug'allimimiz bu'gin kewili **ko'terin'ki** klasqa kirip keldi. 5. Menin' biliwimshe, shayi'r tili **qarmaqtay** wo'tkir. (K.S.) 6. Aq boz at, aq boz at, **shapqi'r** aq boz at. (xali'q qosi'g'i'.) 7. Qaraqalpaq tilinde pa't — **ji'lji'mali'**. 8. Jawi'nnan keyin jer **tayg'aq** boldi'.

Feyil so'zlerge **-mali', -meli, -pali', -peli, -bali', -beli -i'ndi', -indi, -ndi', -ndi, -g'i'sh, -gish, -qi'sh, -kish, -g'i'r, -gir, -qi'r, -kir, -qaq, -kek, -g'aq, -gek, -aq, -i'q, -ik, -k, -ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be, -awi'q, -ewik** qosi'mtalari'ni'n' jalg'ani'wi' arqali' do'rendi kelbetlik jasaladi'.

Mi'sali': *awi's-pali', serp-peli, keshir-meli, tasla-ndi', sez-gish, ayt-qi'sh, juwi'r-g'i'sh, bil-gir, al-g'i'r, kes-kir, tay-g'aq, qorq-aq, u'rk-ek, kes-ik, jar-i'q, bu'r-me (ko'ylek), to'k-pe, ji'li't-pa (awqat), ji'la-wi'q, su'-zewik.*

274-shi'ni'g'i'w. Berilgen feyil so'zlerge kelbetlik jasawshi' qosi'mtalardi' jalg'ap, do'rendi kelbetlik jasap ko'shirip jazi'n'.

Ayt, ter, ko'r, sez, bil, ush, tasla, wor, wo't, al, kes.

275-shi'ni'g'i'w. -mali', -meli, -pali', -peli, -bali', -beli, -ma, -me, -aq, -awi'q, -ewik qosi'mtalari'n berilgen feyil so'zlerge jalg'ap ga'p quran'. Ma'nilerin tu'sindirin'.

Aw, to'k, qura, bo'l, qorq, qash, ji'la, su'z, shaqi'r, tisle, baqi'r, awi's, aylan.

276-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Berilgen naqi'l-maqallardan kelbetlik so'zlerdi tabi'n'. Wolardi'n' qaysi' so'z shaqabi'nan jasalg'ani'n tu'si'ndirin'.

1. Bi'di'm-bi'di'm bol, miyzamkesh bol.
2. Alg'i's alg'an ari'mas, biysabi'r bende jari'mas.
3. Wo'zin' jati'q bolsan', ishkenin' qati'q boladi'.
4. Jamanni'n' jag'asi' ji'rti'q, woni'n' da bir qi'li'g'i' arti'q.
5. Ko'kiregi buzi'qti'n' isi de buzi'q.
6. Aqi'lli' adam azbaydi', jag'ali' kiyim tozbaydi'.
7. Iygilikli istin' keshi joq.
8. Ag'ash miywe pitken sayi'n to'menshik.
9. Yesi joq yesirme boladi'.

Tapsi'rma. Wo'zlerin'iz yadtan yamasa ko'rkem shi'g'armalardan, naqi'l-maqallardan feyil so'zlerden kelbetlik jasawshi' qosi'mtalardi'n' ha'rbirine bir ga'pten tawi'p jazi'n'. Ma'nisin tu'sindirir'.

KELBETLIKTIN' SO'Z QOSI'LI'W USI'LI' ARQALI' JASALI'WI'

QOSPA KELBETLIK HA'M WOLARDI'N' JAZI'LI'WI'

277-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an kelbetliklerdin' qalay jasalg'ani'n ani'qlan'.

1. Ayag'i'nda qi'ysi'q taban, qoni'shi' **ji'lti'rawi'q** yetigi bar. (W. A.)
2. Jumagu'l **suli'w, aqi'lli', qara tori', uzi'n boyli'** qi'z yedi. (A. B.)
3. **Baxi'tli', miyrim-sha'pa'a'tli'** perzentlerin' ko'p bolg'ay. (S. S.)
4. **Yesersoq** bolmay yer bolmas. (naqi'l.)

Qospa kelbetlikler bir yamasa ha'r qi'yli' so'z shaqabi'ni'n' dizbeklesiwinen jasali'p, si'ndi', sapani' bildiredi. Qospa kelbetlikler jasali'wi'na qaray to'rtke bo'linedi: 1) **birikken kelbetlikler:** *jelo'kpe, piltaban, jelpa'rrik, aqquba*; 2) **birikpegen kelbetlikler:** *ala ko'ylekli, qara ko'zli, qara tori', biyday ren'li, sari' ala*; 3) **jup kelbetlikler:** *jaqsi'-jaman, u'lken-kishi*; 4) **ta'kirar kelbetlikler:** *beles-beles, tuppa-tuwri'*.

278-shi'ni'g'i'w. Qara ha'rip penen jazi'lg'an kelbetliklerdi ko'shirip jazi'n'. Qalay jasalg'anli'g'i'na ha'm wolardi'n' jazi'li'wi'na di'qqat awdari'n'.

1. Shaxsa'nem **saldamli'**, **awi'r minezli'**, **a'depli** qi'z. 2. **Talantli' jazi'wshi'larday** boli'wdi' a'rman yeter yedim. 3. **Uzi'n boyli'**, **at jaqli'** bir qi'z jetip keldi. 5. **Sari' si'nli'**, **uzi'n boyli'** kelinshek bop-boz boli'p ketti. 6. **Mayda-mayda** ko'k sharbi' bultlar shog'i'rlasi'p tur. 7. **Qara atli'**, **toli'q deneli** bir kisi shawi'p shi'qti'. (K.A.)

279-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' warni'na tiyisli qospa kelbetliklerdi qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' jasali'wi'na itibar berin'.

1. Taqanni'n' ... bi'lg'awi' bar. (naqi'l.) 2. Ko'z — ..., qol — 3. ... wo'mir — qara ko'mir. 4. Miynettin' jeli ..., nani' 5. ... qonaq u'y iyesine mira't yetedi. 6. ... dos ayi'ri'lmas.

Tiyisli so'zler: qorqaq, miynetsiz, qatti', aqi'lsi'z, tu'rli-tu'rli, tatli', bati'r, yesapli'.

BIRIKKEN KELBETLIK

280-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen berilgen birikken kelbetliklerdin' jasali'wi' ha'm jazi'li'wi'na itibar berin'.

1. Ishke uzi'n boyli', **aqquba**, qara ko'zli, jotali' jigit kirdi. (A. B.) 2. Qudaydan bermese, a'kesindey **piltaban** diyqan boladi'dag'i'. (T. Q.) 3. Soni'n' ushi'n da geypara **jelo'kpe**, **jelpa'rrik** adamlar pa'tlenip barati'rsa, dos-yaranlari': «Sen quyi'nlandi'n' ba?» — deydi. (T.Q.) 4. Wol g'arri' bir ko'zashi'q adam yeken. (A. B.)

5. Sumli'q jaylap suwman'lag'an **si'rg'i'ya**,
Sali'p joldi' baslap meni bir qi'ya.

(I. Yu)

Yeki soʻzden birigip, bir maʼni anʼlatiʼp ketken kelbetlik **birikken kelbetlikler** delinedi. Miʼsaliʼ: *aʼwmeser* (*awma+yeser*), *yesersoq* (*yeser+soq*), *jeloʼkpe* (*jel+woʼkpe*), *piltaban* (*pil+taban*), *jelpaʼrrik* (*jel+paʼrrik*), *aqquba* (*aq+quba*), *ashkoʼz* (*ash+koʼz*), *jalanʼayaq* (*jalanʼ+ayaq*), *siʼrgʼiʼya* (*sur+qiʼyal*), *shaymiy* (*shayqalgʼan+miy*), *qatiʼqulaq* (*qattiʼ+qulaq*), *qaʼlemqas* (*qaʼlem+qas*), *qosjaqpas* (*qosh+jaqpas*), *guʼdibuzar* (*guʼdi+buzatugʼiʼn*), *janashiʼr* (*janiʼ+ashiʼytugʼiʼn*) haʼm t.b.

Birikken kelbetlik jaziʼwda birigip jaziʼladiʼ.

281-shiʼniʼgʼiʼw. Koʼshirip jaziʼnʼ. Birikken kelbetliklerdi tabiʼnʼ. Qalay jaziʼliʼwiʼna itibar berinʼ.

1. Keregeninʼ basiʼnda ildiriwli alamoynaq duwtardiʼ aldiʼ. («Aʼmiwdaʼrya») 2. Dawiʼtbay Qayiʼpov — qaraqalpaqtiʼnʼ xoshhawaz buʼlbuʼli. 3. Balam woqiʼwgʼa juʼda iʼqlasliʼ, qatiʼqulaq, yesitkenin jazdiʼrmaydiʼ. (X. S.)

4. Toy bolsa bay balasiʼ qamqa kiyep,
Qarama ashkoʼz neme koʼzinʼ tiyer.

(*Aʼjiniyaz*)

282-shiʼniʼgʼiʼw. Berilgen soʼzlerden paydalaniʼp gaʼp quranʼ.

Janashiʼr, aʼwmeser, shaymiy, qosjaqpas, guʼdibuzar.

BIRIKPEGEN KELBETLIK

283-shiʼniʼgʼiʼw. Gaʼplerdi woqiʼnʼ. Birikpegen qospa kelbetliklerdinʼ jasaliʼwiʼ haʼm jaziʼliʼwiʼna itibar berinʼ.

1. Jeti boʼlmeli kenʼ saray qanʼiʼrap qalgʼan siʼyaqliʼ.
2. Niyeti duʼziw, haq koʼkirek bolsa da, koʼterip soqpay aʼdetleri de bar. 3. Bala juʼdaʼ shaqqan, til algʼiʼsh. 4. Uʼstuʼrt qusagʼan wogʼada kenʼ koʼlemli jaylawlardan yelimizdinʼ tawsiʼlmas bayliʼgʼiʼ siʼpatiʼnda paydalanamiʼz.

5. Wol at jaqli', uzi'n boyli' adam yedi. 6. Ti'ri'sqaq ari'q, ku'ygen talday qara jigrit ha'mmenin' aldi'na shi'qti'.

Yeki yamasa u'sh so'zdin' dizbeginen jasali'p, bir ma'ni an'latatug'i'n kelbetlik **birikpegen kelbetlik** delinedi. Jazi'wda wolardi'n' ha'rbir so'zi bo'lek jazi'ladi'. Mi'sali': *sari' ala, gu'ren' ko'k, qara ala, ay ju'zli, ala shubar, qara qoqshi'l.*

Birikpegen kelbetlikler to'mendegi so'z dizbeklerinen jasaladi':

1) **yeki kelbetlik so'zdin' dizbeklesiwinen:** *qara ala, gu'ren', qi'zi'l, ala qasqa, qara tori', qam ji'li'm.*

2) **Kelbetlik ha'm atli'q so'zdin' dizbeklesiwinen:** *haq kewil, qayi'n' qaptal ha'm t.b.;*

3) **Kelbetlik ha'm atli'qtan jasalg'an kelbetlik so'zler dizbeklesip keledi:** *qi'zi'l shi'rayli', aq saqalli', ko'k ko'ylekli t.b.;*

4) **Atli'q so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen:** *yer ju'rek, qoyan ju'rek, tas bawi'r, piste muri'n t.b.;*

5) **Sanli'q, ra'wish so'zlerdin' do'rendi kelbetlikler menen dizbeklesip keliwinen:** *bes balali', to'rt tuyaqli', ko'p ag'zali', u'sh aynali' t.b.*

284-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi koshirip jazi'n'. Qospa kelbetliklerdin' asti'n si'zi'n'. Qanday so'z shaqaplari'ni'n' dizbeklesiwinen jasalg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Aspan da bag'anag'i'day qara ko'gis yemes, aqshi'l ko'gis do'nip ketipti. (U. P.) 2. A'ynektin' won' ta'repin-degi diywalg'a uzi'n aqshi'l sa'wle tu'sip tur. 3. Ko'kjaldi'n ren'i surg'i'lt qum tu'sles boli'p, basi'ni'n' denesine qarag'anda u'lkenligi woni' aybatlandi'ri'p ko'rsetedi. (W.W.)

4. Ken' salali', aydi'n ashi'q dalali',
Ken' jawi'nli', jerdin' jatqan alabi'

(J. A)

285-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli so'zlerdi qoyi'n'.

.... muri'n, qabaq,
.... qushaqli', tamaq,
.... tisli, tu'sli,
Dan'qi' tu'sken ja'ha'nge.

(«*Qi'rq qi'z*»)

Kerekli so'zler: badam, ken', piste, aq, hinji, suli'w.

Tapsi'rma. Berilgen so'zlerge ga'p qurap jazi'n'. Qospa kelbetliklerdin' qalay jasali'p ha'm jazi'li'p turg'ani'n tu'sindirin'.

Ala ko'k, gu'ren' qasqa, qi'rmi'zi' qi'zi'l, haq kewil,
yer ju'rek, qoyan ju'rek, shala jansar, aq saqalli'.

JUP KELBETLIK

286-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Kelbetliklerdin' qalay jasalg'ani'n tu'sindirin'.

1. Shi'nar — xalqi'mi'z tu'siniginde ulli'li'q, miyrimlilik, qaharmanli'q ti'msali'. Yel gezgen sayaxatshi' da, turmi'stan tari'qqan g'a'rip te, si'rilas-mun'las doslar da shi'nar tu'binde ti'ni'g'adi'. (S. P.) 2. Woni'n' ren'i qi'zg'i'shlaw qon'i'r boladi'. Japi'raqlari' surlaw jasi'l, to'mengi beti ko'kshil aq tu'ste boladi'. Gu'lleri si'rttan aq ko'gis, ishten qi'zg'i'lt sari' ren'de, jag'i'mli', xosh iyisli boli'p keledi.

3. Shad boli'p da'wran su'riwge,
Payanli' du'nya ko'riwge,
Qatar-qurbi' menen ju'riwge,
A'jiniyazg'a zaman kerek.

(*A'jiniyaz*)

So'zlerdin' juplasi'p keliwinen jasalg'an kelbetlikler
jup kelbetlik delinedi.

Mi'sali': *Woyli'-shuqi'rli', mayda-shu'yde, qatar-qurbi',
g'arri'-jas, uzi'nli'-kelteli, ashshi'-dushshi'.*

Jup kelbetliktin' arasi'na defis (-) qoyi'li'p jazi'ladi'.
Jup kelbetlikler to'mendegi jollar menen jasaladi':

1. **Yeki kelbetlik so'zdin' juplasi'p keliwinen jasaladi':**
tawli'-tasli', saw-salamat.

2. **Ma'nileri bir-birine jaqi'n kelbetlikler juplasi'p keledi:** *suli'w-shi'rayli', salaq-shalag'ay* ha'm t.b.

3. **Ma'nileri bir-birine qarama-qarsi' kelbetlikler juplasadi':** *uzi'n-qi'sqa, u'lken-kishi, woyni'-ba'lentli.*

287-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Jup kelbetliklerdin' qalay jasali'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Ketkenler ko'p keshikpey saw-salamat yelge aralasti'.
2. Bizlerdin' arami'zda jekke-siyrek adamlar — uri's qatnasi'wshi'lari'.
3. Jasi' u'lkenler mayda-shu'yde so'zlerge qulaq salmaydi'.
4. Bag'-bag'shali' ha'remler jarasi'p tur.

288-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi ga'p ishinde keltirip jazi'n'. Wolardi'n' jasali'wi'n ha'm jazi'li'wi'n tu'sindirin'.

Woyli'-ba'lentli, tawli'-tasli', shadi'-qurram, uzi'nli'-qi'sqali', bag'-ha'remli.

Tapsi'rma: Jup kelbetliktin' jasali'w usi'li'ni'n' ha'rbiri boyi'nsha mi'sallar tawi'p, ga'p ishinde keltirin'.

TA'KIRAR KELBETLIK

289-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an kelbetliklerdin' qalay jasalg'ani'n tu'sindirip berin'.

1. Wol bo'ktergisindegi qorji'ndi' a'kelip **u'lken-u'lken** nandi' qoydi'.
2. Arjaq-berjaq boli'p yeki san bolg'an,
Bo'lim-bo'lim yeller qaraqalpaqta,

Gan'qi'ldasi'p u'yrek ushi'p, g'az qong'an,
Aydi'n-aydi'n ko'ller qaraqalpaqta.
Qi'zlari' bar qi'ya-qi'ya qaslari',
Iynin jabar wo'rim-wo'rim shashlari'.

(A. Muwsaev)

3. Ku'n-ku'nnen jasap ko'gergen,
Shaqalari' **na'rwan-na'rwan**.

(A. Dabi'lov)

Ta'kirar kelbetlikler biri yekinshisin ta'kirarlap kelip,
zatti'n' si'ni'n, tu'r-tu'sin bildiredi.

Birdey kelbetlik so'zlerdin' ta'kirarlani'p keliwinen
jasalg'an so'zler ta'kirar so'zler delinedi. Mi'sali': *a'lwan-*
a'lwan t.b.

Ta'kirar kelbetlikler ko'birek ko'rkem shi'g'armalarda
ushi'rasadi':

Qulan kiyikleri sekirip woynag'an,
Qi'ya-qi'ya sho'ller qaraqalpaqta.

(A. Muwsaev)

290-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Kelbetlik so'zlerdin' asti'n si'zi'p,
wolardi'n' qalay jasalg'ani'n tu'sindirin'.

1. Awi'li'mi'zdi'n' ko'rkine ko'rik qosi'p jan'adan-jan'a
jaylar boy tikledi. 2. Aq saray imarati'ni'n' aldi'nda suliw-
suli'w gu'ller ashi'li'p tur. 3. Qalami'zdi'n' ken'-ken'
ko'shelerinin' boyi'na u'lken-u'lken arsha ag'ashlari' yegilgen.
4. Sportta da tu'rli-tu'rli usi'l bar,
Ha'mmesi de yel ma'pine qosi'lar. (X. S)

Tapsi'rma.

1. A. Muwsaevti'n' «Qaraqalpaqta» qosi'gi'ndag'i' ta'kirar
kelbetliklerdin' qollani'li'wi'na itibar beri'n'.

2. Qa'legen bir tobi'n jazi'p, kelbetliklerdin' asti'n si'zi'n'.
3. Qosi'qti' yadlap ali'n'. Mazmuni' haqqi'nda gu'rrin' jazi'n'.

KELBETLIKTIN' ATLIQ WORNINA QOLLANI'LIWI' (zatlas'i'wi')

291-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Kelbetliklerdi tabi'n'. Ma'nilerin ani'qlan'.

1. Nawqas qalay yeken, — dep soradi' Saburov Ulmekennen. (T. J.)
2. Jamannan qash, jaqsi'g'a jantas.
3. Baqi'ldi'n' bag'i' ko'germes, ko'gerse de miywe bermes.
4. Jamannan jarti' qasi'q.
5. Jamanni'n' so'zi — ashshi'.

Kelbetlikler belgili bir zatti'n' atamasi' xi'zmetinde de jumsaladi'. Bunday jag'dayda qollani'wg'a tiyisli atli'q so'z tu'sirilip ayti'ladi' da, kelbetlik tu'sip qalg'an atli'q so'zdin' xi'zmetine wo'tedi, yag'ni'y yeki tu'rli xi'zmetti — birewi wo'zinin' tiykarg'i' xi'zmetin, yekinshisi atli'qqa tiyisli zatli'q xi'zmetti atqaradi'. Mi'sali': *Jaqsi'* isi menen jaqsi'. *Jalqawg'a* is buyi'rsan', wo'zin'e aqi'l u'yreledi. *Soqi'rdi'n'* tilegeni yeki ko'zi.

Keltirilgen mi'sallardag'i' kelbetlik so'zlerdin' wori'nlari'na wolar an'latatug'i'n ma'nige baylani'sli' so'zlerdi qoyg'anda: jaqsi' (kim?) — adam, soqi'rdi'n' (kimnin'?) — adamni'n', jaqsi'ni'n' (kimnin'?) — adamni'n', jaman bolsa (kim?) — adam, jalqawg'a (kimge?) adamg'a ma'nilerinde atli'q worni'na qollani'lg'anli'g'i'n ko'remiz.

Yeger wolar tiyisli atli'q so'zler tu'sirilmey qatar qollani'lg'an jag'dayda (jaqsi' adam, soqi'r adamni'n', jaqsi' adamni'n', jaman adam bolsa, jalqaw adamg'a) tiykarg'i' kelbetlik xi'zmetin an'latadi'.

292-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Kelbetlik so'zlerdin' ma'nilik xi'zmetin tu'sindirin'.

1. **Jaqsi'dan** — sharapat, **jamannan** — zi'yat. (Maqtum-quli'.) 2. **Jaqsi' nama** — jan azi'g'i'. 3. **Bilegi juwan** birdi ji'g'adi', **bilimi ku'shli** mi'n'di' ji'g'adi'. 4. **Bilimli, ilimli** jaslari'mi'z ha'zir si'rt yellerde woqi'p ati'r. 5. Yen' **ku'shli** palwanlar bellesti. Ta'jiriybe **ju'da' jaqsi'** na'tiyje berdi. 6. **Jamannan** qash, **jaqsi'g'a** jantas. (naqi'l.) 7. Densawli'qta bir ku'n **shadli'q** jaqsi'raq. (Berdaq.)

8. **Aqi'lsi'zdi'n'** qa'siyeti az keler,

Aqmaqlar hesh xi'zmet yetpes xali'q ushi'n.

(Berdaq)

Kelbetlik seplik, tarti'm, ko'plik jalg'awları' menen kelgende atli'qlasadi'. Bunday kelbetlikler **atli'qlasqan kelbetlikler** dep ataladi'. Ko'binese, adamg'a qatnasli' kelbetlikler atli'qlasadi'.

Mi'sali': *Aqi'lli'g'a* (kimge?) aytqan a'n'gime keshikpey pitedi, *aqmaqqa* aytqan a'n'gime suw tu'bine ketedi. Tek *ju'rgen* (ju'rgen adam — kim?), toq ju'redi. *Beresige* (kimge?) besew ko'p, *alasi'g'a* altaw az. *Talapli'g'a* (kimge?) nur jawar.

Atli'qlasqan kelbetlikler atli'qlarg'a qoyi'latug'i'n sorawlarg'a juwap beredi. Wolar atli'qlar si'yaqli' ga'ptin' bas ha'm yekinshi da'rejeli ag'zalari'ni'n' xi'zmetin atqaradi'. Mi'sali': 1. Sabi'r tu'bi (ne? — baslawi'sh) sari' alti'n, sabi'rli' (kim? — baslawi'sh) jeter muratqa.

293-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Atli'qlasqan kelbetliklerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'n'. U'stine sorawi'n qoyi'p, qaysi' ga'p ag'zasi' yekenligin ayti'p berin'.

1. Aqi'lli' so'zdi si'ylaydi', aqmaq ku'shti si'ylaydi'.
2. Wo'tirikshi wo'lgan adamdi' gu'wa yetedi. (naqi'l.)
3. Aqmaq ba'rha aqi'lli'ni' ku'ydirer,
Pi'shi'q boli'p ti'rnaqlari'n tiydirer,

Woni'n' ushi'n wo'kpelewge wori'n joq,
Jaqsi'g'a da, jamang'a da iyt u'rer.

(T. Jumamuratov)

294-shi'ni'g'i'w. To'mende berilgen so'zlerge ga'p qurap jazi'n'. Kelbetliklerdin' atli'qlasi'wi'n tu'sindirin'. Qaysi' ga'p ag'zasi' xi'zmetinde qollani'li'p turg'anli'g'i'n ani'qlan'.

U'lkenler, kishige, jumsaqti', bati'rg'a, go'zzaldi'n', jaqsi'g'a, jamannan, qi'ysi'qqa, keshegiler.

SINONIM KELBETLIK

295-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ma'nisi bir-birine jaqi'n kelbetliklerdi tabi'n'.

1. Wolar u'lken shabaqlardi', bizler na'ha'n sazanlardi' bo'lek shi'g'ardi'q. 2. Woqi'wshi'lar biyik jaylardi'n', za'w-lim quri'li'slardi'n' qasi'nan wo'tti. 3. Anwar jaqsi' woqi'wshi', u'lgili sho'lkemlestiriwshi. 4. Gu'lsa'nem shi'rayli' woramali'n tarti'p, suliw ko'ylegin kiyip shi'qti'.

296-shi'ni'g'i'w. Qawi'sti'n' ishindegi kelbetlik so'zlerden tiyislin qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

1. Kanal'g'a (u'lken, na'ha'n, gidiman) ko'pir sali'ndi'.
2. (Ziyrek, shaqqan) woqi'wshi'lar do'gereklerge tarti'ldi'.
3. Woni' ha'mme (bati'r, ku'shli, g'ayratli') jigit dep ataydi'.
4. Qalami'zda (jan'a, taza) jaylar sali'ni'p ati'r.

Ko'pshilik kelbetlik so'zler ma'nilik jaqtan bir-birine jaqi'n boli'p keledi, lekin wolardi'n' biri yekinshisinen qanday da wo'zgesheligi menen pari'q qi'ladi'. Mi'sali: *ku'shli, mi'qli, qari'wli, g'ayratli'* degen kelbetlik so'zler ma'nilik jaqtan bir-birine jaqi'n, biraq so'yewde birinin' worni'na yekinshisi barli'q waqi'tta qollani'la bermeydi. *Ku'shli jigit, mi'qli jigit, qari'wli jigit, g'ayratli' jigit*

degen so'z dizbeklerinde wolar jigit so'zi menen baylani'sadi', al xojali'q so'zi menen biri baylani'ssa, yekinshisi qansha ma'niles bolg'ani' menen ani'qlawshi' kelbetlik so'z retinde qollani'la almaydi': *ku'shli xojali'q* (qari'wli' xojali'q, g'ayratli' xojali'q yemes). Sonli'qtan, wolardi' da wori'nli' qollana biliw kerek.

Si'rtqi' formasi' ha'r tu'rli, biraq ma'nisi bir-birine jaqi'n kelbetliklerdi **sinonim kelbetlikler** deymiz. Mi'sali': **Ta'rtipli** — *a'depli, ko'rgenli, iybeli, ikramli'*, **da'mli** — *mazali', tatli', shiyrin.*

297-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerge sinonimlerin tawi'p jazi'n'. Wolardi' ga'p ishinde keltirin'.

1. Shaqqan — ... 2. Ju'zi — ... 3. Mazali' — ...

298-shi'ni'g'i'w. Berilgen atli'q so'zlerge u'ylesimli kelbetlik so'zlerdi tan'lap ga'p qurap jazi'n'.

... woqi'wshi', ... da'rya, ... terek, ... ten'iz, ... paxta, ... gu'l, ... ati'z, ... dawi'l, ... salma, ... kitap, ... su'wret.

299-shi'ni'g'i'w. Kelbetlik so'zlerdin' sinonimlerin ko'rsetin'.

1. Bi'layi'nsha parasatli' (...) ko'ringen Ag'abek ju'da' kishipeyil (...), gu'rrin'shil (...), ishi-bawi'ri'n'a kirip barati'rg'an, a'piwayi' (...) adam yeken. (A.B.) 2. Arqadan hu'wlegen i'zg'i'ri'q (...) samal yesip tur.

Tapsi'rma. Ko'rkem shi'g'armalardan sinonim kelbetliklerge mi'sallar keltirin'. Wolardi'n' qollani'li'wi'na itibar berin'.

ANTONIM KELBETLIK

300-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Kelbetlik so'zlerdin' antonimlerin tawi'p ma'nisin tu'sindirin'.

1. Kelgen qonaqlar u'lken stoldi' do'gereklep woti'r.
2. Stolda tu'rli awqatlar bar.
3. Bu'gingi ku'nimiz keshegi ku'nnen de kewilli.
4. Tu'n tastay qaran'g'i'.
5. Tani'g'an jerde boy si'yli', tani'mag'an jerde ton si'yli'. (naqi'l.)

Kelbetlik so'zlerdin' ko'pshiligi yekinshi bir kelbetlik so'zdin' ma'nisi menen qarama-qarsi' keledi: *mazali'* qawi'n — *da'msiz* qawi'n, *ku'shli* adam — *a'zzi* adam, *ashshi'* suw — *dushshi'* suw.

Ma'nileri bir-birine qarama-qarsi' kelbetliklerdi **antonim kelbetlik** deymiz. Qarama-qarsi' ma'nili kelbetlik so'zler so'ylewde ayti'lajaq woy-pikirdi ku'sheytiwge sebepshi boladi': Ko'z — *gorqaq*, qol — *bati'r*. *Jaqsi'* adam so'z ma'nisin an'laydi', *jaman* adam shiyrin jandi' qi'ynaydi'. (naqi'l.)

301-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdin' antonimlerin tabi'n'. Antonimlik jubaylardin' ha'rbirine ga'p qurap jazi'n'.

Juqa, qatti', teren', siyrek, ken'.

Tapsi'rma. Berilgen so'zlerdin' ishinen antonim kelbetliklerdi terip jazi'n'. Wolardi'n' ayi'rmasi'li'g'i'n tu'sindirin'.

Ji'lli', bilgish, ken', jaqti', taza, suliw, shadli', jalqaw, qurttay, muzday, u'lken, tar, genje, uzi'n, awi'r, jen'il.

Tapsi'rma. Ko'rkem shi'g'armalardan antonim kelbetliklerge mi'sallar tawi'p jazi'n'. Wolardi'n' qollani'li'wi'na itibar berin'.

KELBETLIKTIN' DA'REJELERI HA'M WOLARDI'N' JASALI'WI'

KELBETLIKTIN' JAY DA'REJESI

302-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'p shi'g'i'n'. Kelbetlik so'zlerdi tabi'n'. Wolardi'n' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

Anam bu'gin ko'kshil tu'sli kostyum kiygen. Qoli'ndag'i' kitaplardi'n' tu'ri de sari'law boli'p ko'rinedi. Aydana menen Du'rdana qi'zi'l ko'yleklerin'in' si'rti'nan suli'w jen'siz kiygen.

Kelbetliktin' da'rejeleri u'shke bo'linedi: 1. Jay da'reje. 2. Artti'ri'w da'rejesi. 3. Sali'sti'ri'w da'rejesi.

Mi'sali': Wo'zin' *jas* qi'zsan'. (K. Sh.) Bul *wog'ada u'lken* quwani'sh boldi'. (T. X.) Aspanda *aqshi'l* bulklar ko'rinedi. Mi'sallardag'i' *jas* so'zi jay, *wog'ada u'lken* so'zi artti'ri'w, *aqshi'l* so'zi sali'sti'rmali' ma'nini an'latadi'.

303-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Kelbetlik so'zdin' asti'n si'zi'n'. Jay da'reje kelbetliklerdin' jasali'wi'na itibar berin'.

Aq sun'qar, aq tuyg'i'n biyik tawlarda,
Ko'k g'arg'a, ko'gershin jarqabaqlarda,
Aq, sari' uyasi' shi'nar basi'nda,
Bu'lbuidin' ma'kani' sha'men bag'larda.

(A.D)

Jay da'reje zatti'n' belgisin, tu'rin, tu'sin, si'nbatin' t.b. ha'r qi'yli' si'patlari'n jay tu'rde tu'bir so'z hali'nda bildiredi. Kelbetliktin' jay da'rejesi zatti'n' ani'q belgisin ko'rsetedi: *u'lken* jay, *aq* qag'az, *jaqsi'* adam, *na'ha'n* i'laqa, *kishkene* tay.

304-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an kelbetlik so'zlerdi tawi'p, wolardi' jay ma'nisi menen sali'sti'ri'n'.

1. G'arri' birinshi ret jigittin' **qap-qara** ti'ni'q ko'zlerin ko'rdi. (S. S.) 2. Wol **ju'da' aqi'lli'**, ashi'q ju'zli, ku'ta' ha'zilkesh, shaqqan bala yedi. 3. Qaladag'i' **yen' ku'shli** ta'wiplerdin' ba'rin shaqi'rti'pti'.

305-shi'ni'g'i'w. Kelbetliklerdi ga'p ishinde keltirip jazi'n'.

Ko'k, uzi'n, semiz, jan'a, teren', du'ziw, jaqsi', suliw.

Tapsi'rma: Kelbetliktin' jay da'rejelerine balalarg'a arnalg'an shi'g'armalardan, naqi'l-maqallardan mi'sallar keltirip ko'shirip jazi'n'. Kelbetlik so'zlerdin' asti'n si'zi'n'.

KELBETLIKTIN' ARTTI'RI'W DA'REJESI

306-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerdi woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' jasali'wi' ha'm jazi'li'wi'na di'qqat awdari'n.

1. Ag'abek **ju'da' kishi'peyil**, gu'rrin'shil, ishi-bawi'ri'n'a kirip barati'rg'an a'piwayi' adam yedi. (A.B.) 2. Sizin' paxtalari'n'i'z son'g'i' ku'nleri **ju'da' jaqsi'** rawajlani'pti'. Adamlar da bi'yi'l **ku'ta' kewilli**. (W. X.)

Kelbetliktin' bul da'rejesi qanday da bir zatti'n' sapali'q belgisinin' yekinshi bir zattag'i' sonday belgiden arti'q yekenligin ko'rsetedi.

Zatti'n' tu'r-tu'sin, kelbetin artti'ri'p ko'rsetetug'i'n kelbetlik ma'nisine **kelbetliktin' artti'ri'w da'rejesi** delinedi. Mi'sali': Woni'n' ko'z aldi'nda *sup-suli'w* boli'p jalti'rag'an relsler sozi'li'p ati'r yedi.

307-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an kelbetlik so'zlerdin' ma'nilerin a'piwayi' ma'nisi menen sali'sti'ri'n'.

1. Wol ana - jerdin' **wog'ada go'zzal** ta'biyati'n, **sup-suli'w**, siyrek gezlesetug'i'n an'lari'n birme-bir ko'z aldi'nan wo'tkerdi. 2. Ku'n ko'zin **sap-sari'** atlasqa bo'legendey.

308-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi a'piwayi' ha'm artti'ri'w ma'nilerinde ga'p ishinde keltirip jazi'n'.

U'lken, shiyrin, jag'i'mli', ji'lli', suliw, taza, biyik.

309-shi'ni'g'i'w. **Ku'ta', ju'da', wog'ada, wog'i'ri'** ku'sheytiv ra'wishlerin qollani'p kelbetliklerden artti'ri'w da'rejesin jasan'.

Kelbetliktin' artti'ri'w da'rejesi to'mendegi usi'llar menen jasaladi':

1. Kelbetliktin' aldi'na ku'sheytiv ma'nili buwi'nlar qosi'li'w arqali' jasaladi'. Bul si'n-si'patti' bildiriwshi so'zdin' birinshi buwi'ni'ni'n' son'g'i' ha'ribi almasi'p, woni'n' worni'na «p» dawissi'z sesi qollani'ladi': *ap-an'sat, tap-taza, sup-suli'w* t.b.

Kelbetliktin' ma'nisin jay ma'niden artti'radi'. Jazi'wda ku'sheytivshi buwi'n defis (-) arqali' jazi'ladi'. Mi'sali': *qi'p-qi'zi'l, sap-sari', ko'k-ko'mbek.*

2. Kelbetliktin' aldi'na **ku'ta', wog'ada, yen', di'm, ju'da', worasan, asa, nayati'y, wog'i'ri'** si'yaqli' ku'sheytiv ra'wishlerin' dizbeklesip keliwi arqali' jasaladi': *ku'ta' shi'rayli', wog'ada suliw, yen' jaqsi', di'm mazali', worasan ken', wog'i'ri' tar.*

Sunday-aq, kelbetliktin' ta'kirarlani'p keliwinen de artti'ri'w da'reje kelbetligi jasaladi': *u'lken-u'lken, ken'-ken', qi'zi'q-qi'zi'q, jan'a-jan'a.*

310-shi'ni'g'i'w. Aldi'na ku'sheytiv buwi'nlardi' qoyi'p berilgen so'zlerden kelbetliktin' artti'ri'w da'rejesin jasan'.

Jaqsi', sari', suliw, uzi'n, jin'ishke, qi'zi'l, taza, jen'il, awi'r, ali's, qi'mbat, jasi'l, teren', qi'sqa, semiz.

311-shi'ni'g'i'w. Woqi'n' ha'm ko'shirip jazi'n'. Kelbetliktin' artti'ri'w da'rejesinin' qalay jasalg'ani'n tu'sindirip berin'.

1. Qozi'lardi'n' qap-qara ko'zi, jarasi'p turg'an salpi' qulag'i', shi'yрати'li'p turg'an sup-suli'w shiyrazi' terisi menen tap-taza tumsi'g'i' Yelmuratti'n' ko'z aldi'nan wo'tti. (J. A.)
2. Ha'wli ti'm-ti'ri's, sharbaq jaqta bir qozi'ni'n' ara-tura man'i'rag'an dawisi' yesitiledi. (A. K.)
3. Wol wog'ada

sharshag'an yedi (J. A.). 4. Na'mnag'an ap-awi'r jigittin' gewdesin su'yrep, ko'terip keliw Nadejdag'a an'sat bolg'an joq (J. A.). 5. Sol ji'li' qi's worasan suwi'q boldi' (T. Q.).

KELBETLIKTIN' SALI'STI'RI'W DA'REJESI

312-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Kelbetliklerdi tu'bir ha'm qosi'mtag'a aji'rati'n', wolardi'n' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

1. Biraq tu'lkidey tu'rلengen Allan suwpi' ala shapani'n jami'li'p, qoli'na quman uslap, qali'n' shen'geldin' tasasi'na kelip bul so'zlerdi ti'n'lap u'lgergen yedi. (J. S.) 2. Saqali' su'mpeklew, jag'i'na ju'da' qoni'mli'. (T. Q.) 3. Ha'zir woni' xali'q si'ylaydi', hu'rmetleydi, qayta mennen de sol abi'rayli'raq. (W.X.) 4. Bir kishirek posyolkag'a kelip avtobuslardan tu'se basladi'q. (A.B.)

Zatti'n' a'piwayi' hali'ndag'i' belgisin yekinshi zatti'n' belgisine sali'sti'ri'w arqali' an'latatug'i'n ma'nisine **kelbetliktin' sali'sti'ri'w da'rejesi** delinedi.

Kelbetliktin' sali'sti'ri'w da'rejesi ma'nilik jaqtan bir zatti' yekinshi bir zatqa sali'sti'ri'w arqali' woni'n' belgisinin' arti'q yamasa kemligin bildiredi. Mi'sali': Ku'ndegige qarag'anda bu'gin sho'pshekti **uzag'i'raq** jerden bari'p terdi. (A.B.)

313-shi'ni'g'i'w. Sali'sti'ri'w da'reje kelbetliklerin ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' qalay jasalg'ani'n tu'sindirin'.

I'g'alli', qolayli'raq, teren'irek, semizlew, qi'zi'llaw, juwani'raq, bilgishlew, qi'zg'i'ltlaw, ko'kshil, sarg'i'lt, ko'gis, aqshi'l, ari'qlaw, semizirek, juwaslaw, jumsaqlaw.

Kelbetliktin' sali'sti'ri'w da'rejesi to'mendegishe jasaladi':

1) **-raq, -rek, -i'raq, -irek** qosi'mtalari' tu'bir kelbetliklerge jalg'anadi': *u'ikenirek, jaqsi'raq, semizirek.*

2) **-law, -lew:** *aqi'li'law, juwanlaw, uzi'nlaw, semizlew, teren'lew, tazalaw, jaqsi'law, ko'klew.*

3) **-shi'l, -shil, -g'i'sh, -gish, -is, -g'i'lt, -g'i'lti'm:** *aqshi'l, sarg'i'sh, ko'kshil, ko'gis, qaralti'm.*

Ren'di bildiretug'i'n so'zlerge **-g'i'sh, -g'i'lti'm** qosi'mtalari' jalg'ang'anda, so'zdin' son'g'i' buwi'ni' wo'zgeriske ushi'rap, qi'sqari'p jazi'ladi'. Mi'sali': *sarg'i'sh, qi'zg'i'lti'm, qi'zg'i'sh, sarg'i'lti'm.*

314-shi'ni'g'i'w. To'mendegi so'zlerge ga'p quran'.

Quwani'shli'raq, suwi'qlaw, awi'rlaw, qi'zg'i'sh, juwanlaw, ko'kshil, ashg'i'lti'm, ha'lsizirek.

Tapsi'rma. Kelbetliktin' sali'sti'rmali' ma'nilerin an'latatug'i'n so'zlerdi a'piwayi' ma'nileri menen almasti'ri'n'.

1. Bizler wo'z wori'nleri'mi'zg'a woti'ri'p, u'lkenirek gilem to'selgen woyi'n woynaytug'i'n jerdi ko'zden wo'tkere basladi'q. (N. P.) 2. Du'nyada ti'ni'msi'zlaw adam yekew bolsa, birewi men. (A. X.) 3. Talap islep tap du'nyani', su'tten aqdur bilsen' ani'. (Berdaq)

315-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerge -raq, -rek, -i'raq, -irek, -shi'l, -g'i'sh, -is, -g'i'lt, -g'i'lti'm qosi'mtalari'n qosi'p so'z quran'.

Ko'k, uzi'n, semiz, jan'a, teren', du'ziw, taza, go'ne, suwi'q, qi'zi'l, sari', ko'k, jasi'l, aq, sur.

KELBETLIKTIN' SINTAKSISLIK XI'ZMETI

KELBETLIKTIN' GA'PTE ANI'QLAWI'SH BOLI'P KELIWI

316-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Kelbetlik so'zlerge sorawleri'n qoyi'n'.

1. Wog'an Araldi'n' ku'shli tolqi'nlar' ku'sh bermey i'sqi'radi'. 2. A'welgi qatqan muz bosasi'p, u'stin qi'zi'l suw qaplap ketti. (S.X.) 3. Yer ju'rek adamlar bolmasa, men aytqan ma'sla'ha'tti wori'nlaw qi'yi'n boladi'. Bul ju'da' qa'wipli ha'm mashaqatli' is. Bultlar patshali'g'i'ni'n' qupi'ya si'zi'lmasi'n qoli'na usladi'. (Ya.A'.)

317-shi'ni'g'i'w. Qanday?, qaysi'? sorawlar'ni'n' womi'na tiyisli kelbetlik so'zlerdi qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Wolardi'n' qanday xi'zmet atqari'p turg'anli'g'i'n tu'sindirin'.

1. Uzaqtan (qanday?) suli'w jaylar ko'rinedi. 2. Ko'shenin' yeki boyi' (qanday?) tereklik. 3. (Qaysi'?) ta'repinde mektep, (qaysi'?) ta'repinde balalar baqshasi' jaylasqan. 4. Analardi'n' (qanday?) ku'lkileri yesitilip tur.

Kerekli so'zler: biyik, jap-jasi'l, won', sol, shadli'.

Kelbetlik zatti'n' belgisin an'latadi', ga'pte **qanday?**, **qaysi'?** degen sorawlar'ga juwap berip **ani'qlawi'sh** boladi'. Ani'qlawi'sh wo'zi an'latatug'i'n ag'zani'n' aldi'nda keledi. Mi'sali: Apam *qi'zi'l* (qanday?) ko'ylek sati'p aldi'. Qalada *biyik* (qanday?) jaylar bar. Men *keshegi* (qaysi'?) tapsi'rmani' wori'nлади'm. Qi'zi'l, biyik, keshegi — ani'qlawi'sh.

318-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Ani'qlawi'sh xi'zmetinde qollani'li'p turg'an kelbetlik so'zlerdin' asti'n si'zi'n'.

1. Azanda yerte turi'p salqi'n suwg'a juwi'n. 2. Taza hawada dem al. 3. Qi'zi'q kitaplar woqi'. 4. Suli'w ta'biyatqa na'zer sal. 5. Kishi u'ken'e ja'rdem ber.

319-shi'ni'g'i'w. To'mendegi so'zlerdi ani'qlawi'sh xi'zmetinde qollani'p ga'p quran'. Sorawlar'ni'n qoyi'n'.

Qi'zi'l, biyik, jaqsi', teren', ji'lli', boz, taza, jasi'l.

KELBETLIKTIN' GA'PTE BAYANLAWI'SH BOLI'P KELIWI

320-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ga'plerden kelbetlik so'zlerdi tabi'n'. Bayanlawi'sh boli'p keliw sebebin tu'sindirin'.

1. Tu'n. Tastay qaran'g'i'. Man'layg'a ursa belgisiz. Ku'n qatti' suwi'q. Tu'p degende tu'pirik jerge tu'speydi. 2. Qalay denin' saw ma, awhal jaqsi' ma? 3. Qonaq qoydan juwas. (naqi'l) 4. Ra'wshan wog'ada sezgir. (J. A.)

Kelbetlik so'zler ga'ptin' keyninde kelip, **qanday?**, **qaysi'?** sorawlari'na juwap berip **bayanlawi'sh** xi'zmetinde qollani'ladi'. Zatti'n' (baslawi'shti'n') qanday yekenligin bildiredi. Mi'sali': Woni'n' qa'lemi — *qi'zi'l*. Aspan — *ashi'q*. Dalan'li'q — *jap-jasi'l*. Wol — *qari'wli'*.

Bul ga'plerde qi'zi'l, ashi'q, jap-jasi'l, qari'wli' so'zleri **qanday?** degen sorawg'a juwap berip, zatti'n' ha'r qi'yli' belgilerin, ga'pte baslawi'shti'n' qanday yekenligin bayanlap tur.

321-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Kelbetlik so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Qanday ag'za xi'zmetin atqari'p turg'ani'n tu'sindirin'.

1. Qali'n' qopani' jari'p jiberip, si'mbatli' iri adam shi'g'a keldi. Keshki sag'i'm jiyekti worap ali'pti'. (W. A.) 2. Ku'n salqi'n. (M. D.) 3. Worta boyli', toli'q deneli, qi'r muri'nli', ko'pti ko'rgen basshi'mi'z woti'rg'an jerinen i'rg'i'p turi'p, Qaratawg'a jali'nli' ko'zlerin tikti. (A. B.)

Tapsi'rma. Berilgen so'zlerdi ani'qlawi'sh ha'm bayanlawi'sh xi'zmetinde qollani'p ga'p quran'. Ayi'rmashi'li'qlari'n tu'sindirin'.

Ashi'wli', salqi'n, shi'rayli', ko'kshil, suli'w.

U'lgı: Jaqsi' adam so'z ma'nisin an'laydi'. (*Berdaq*)

TA'KIRARLAW

322-shi'ni'g'i'w. Qara ha'rip penen jazi'li'p turg'an so'zlerge itibar berin'. Ma'nisin, ga'ptegi xi'zmetin ani'qlan'.

1. Ten'izdin' si'ri' wo'zinen de **teren'**. (W.X.)
2. Jaman adamni'n so'zi **ashshi'**. (naqi'l.)
3. Da'ryani'n' suwi' — **ba'lent**.
4. Saydi'n' ishi **qap-qaran'g'i'**. (Sh.A.)
5. Gu'lzardi'n' tu'si **suwi'q**. (X. S.)
6. Ko'z — **qorqaq**, qol — **bati'r**. (naqi'l.)
7. Qumni'n' to'menindegi taqi'r jerler **sup-sur**. (I. Yu.)

323-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Do'rendi kelbetliklerdi tabi'n'. Wolardi'n' qanday so'z shaqaplari'nan jasalg'ani'n tu'sindirin'.

1. Shillenin' da'slepki ku'nlerinin' ishi yedi, ten'iz jiyekleri g'uldey ko'gerip, kiyinip bolg'an waqi't. **Hu'rmetli miymanlarg'a** arnawli' u'y-jay tayarlandi'. (W.A.)
2. Wol bas wa'zirden **jasi'ri'n tapsi'rmasi'** barli'g'i'n yeki ayaqli' bendege tis jarmag'an yedi.
3. Gu'lziyba **ti'ni'q** suwg'a qarap tuli'mi'n tarani'p woti'r yedi.

5. Usi' qi'rq qi'z ishinde,
Biyday ren', qoy ko'zli,
Aqi'lli', awi'r minezli,
Ju'regi **atti'n' basi'nday,**
Shaqqan, shaqmaq tasi'nday,
Sa'rbinaz suli'w bar yedi.

(«*Qi'rq qi'z*»)

Tapsi'rma. Berilgen kelbetlik so'zlerge ga'p quran'. Wolardi'n' jasali'wi'na itibar berin'.

Sha'mshil, sha'pik, ti'rji'q, sha'ddes, meshkey, baqi'l.

324-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerden kelbetlik so'zlerdi tawi'p, wolardi' kelbetlik so'z shaqabi'n tallaw ta'rtibi menen tallan'.

1. Ba'ha'r ni'shanlari'n barli'q ag'ashlardan yerte sezetug'i'n so'kitlarga ko'kshil shi'ray yene baslag'an. (I.Yu.) 2. Babaxan topas zuli'm yermeshilik, aqi'lsi'zli'q qusag'an qa'siyetlarga iye («Ma'spatsha»). 3. Quwaqi' joldaslari'n ku'ldirgi so'zler menen baplaydi'.

KELBETLIK SO'Z SHAQABI'N TALLAW TA'RTIBI

1. Kelbetlik so'zdi tawi'p ali'n'.
2. Kelbetliktin' jasali'wi'n u'yrenin':
 - 1) qosi'mta arqali' jasali'wi';
 - 2) so'z qosi'li'w arqali' jasali'wi' (birikken, birikpegen, ta'kirar, jup kelbetlik).
3. Kelbetliktin' ma'nisi.
4. Da'rejesi.
5. Sintaksislik xi'zmeti.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'. Mi'sallar keltirin'.

1. Kelbetlik degenimiz ne? Qanday sorawlarg'a juwap beredi?
2. Kelbetlikler quri'li'si' jag'i'nan neshege bo'linedi?
3. Kelbetlikler qaysi' ga'p ag'zalari' xi'zmetinde qollani'ladi'?
4. Sinonim ha'm antonim kelbetlikler degenimiz ne?
5. Kelbetliktin' qanday da'rejeleri bar?
6. Qospa kelbetlik degenimiz ne?
7. Kelbetliklerdin' zatlasi'wi' degenimiz ne?

FEYIL

325-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ne qi'ldi'?, ne isledi?, ne qi'li'p ati'r? degen sorawlarg'a juwap beretug'i'n so'zlerdi tabi'n'.

1. Bizler klasqa kirdik. 2. Sabaq baslandi'. 3. Mug'alim taza temani' tu'sindirdi. 4. U'yg'e tapsi'rma berdi. 5. Woqi'wshi'lar wo'zlerinin' woqi'g'an shi'g'armalari'n ayti'p berdi. 6. Sabaqtan son' ata-anami'zg'a jerdi yegiske tayarlawg'a ja'rдем beremiz. 7. Men da'ris to'ksem, ag'am jer awdaradi'. 8. Anam miywe na'llerin woti'rg'i'zadi'. 9. Ha'mme miynet yetpektemiz.

Zatti'n' is-ha'reketin bildiretug'i'n so'zler **feyil** delinedi. Wolar **ne qi'ldi'?**, **ne isledi'?**, **ne qi'li'p ati'r'?**, **ne islep ati'r'?** degen sorawlarg'a juwap beredi. Mi'sali': Wolar woqi'di' (ne qi'ldi'?). Balalar su'wret sali'p ati'r (ne islep ati'r?).

326-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Zatti'n' is-ha'reketin bildiretug'i'n so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Sorawlari'n qoyi'n'.

Wotti' wo'rtep jaqti'. Suw ali'p ju'rgen qabag'i'n suwg'a tolti'ri'p qaptali'na qoydi'. Qabaqti'n' awzi'na si'yg'anday yeki tasti' wotqa taslap wo'rtedi. Woni' a'bden ku'ydiridi, ku'ygen tas ko'mirdey boli'p qi'zardi'.

Feyil so'z basqa so'z shaqaplari'nan ma'nisi, tu'ri, wo'zgesheligi bette, sanda wo'zgeriwi, qosi'mtalari', ga'ptegi xi'zmeti boyi'nsha aji'raladi'.

Mi'sali': bala atli'q so'zi zatti' atasa, **woqi'** feyil so'zi zatti'n' is-ha'reketin an'latadi'. Bala so'zi balaman, balasan', bala tu'rinde betlik jalg'awlari'n qabi'l yetse, **woqi'** feyil so'zi ha'reketti bildirgeni ushi'n u'sh ma'ha'lde, aytayi'q, wo'tken ma'ha'lde woqi'di'm, woqi'di'q, woqi'di' tu'rinde wo'z qosi'mtalari'na iye.

327-shi'ni'g'i'w. Atli'q ha'm feyil so'zlerdin' birlik, ko'plik sanlarda qanday qosi'mtalardi' qabi'l yetip turg'anli'g'i'n ani'qlan'.

Bala - balam, na'lshe - na'lshege, perzent - perzentimen.
Yek - yegemiz, suwg'ar - suwg'ardi'q, asi'ra - asi'raymi'z.

Tapsi'rma: «Jetkinshek» gazetasi'nan qa'legen bir gu'rri'nen u'zindi jazi'n'. Feyil so'zlerdin' asti'n si'zi'n'.

FEYILDIN' GA'PTE BAYANLAWI'SH BOLI'P KELIWI

328-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Feyildin' sorawlari'n qoyi'n'.

Nawri'z — jasari'w, jan'ari'w ha'm go'zzalli'q bayrami'. Bul bayram ata-babalari'mi'zdan miyras biybaha qa'diriyatlari'mi'zdi'n' biri.

Ba'ha'r kelip, barli'q janli' maqluqatlarg'a jan yenedi. Ta'biyat jasaradi'. Terekler bo'rtik jaradi'. Diyqan atalari'mi'z «Birin' mi'n' bolsi'n» dep tilek tilep ana — jerge tuqi'm taslaydi'. Ko'pti ko'rgen nurani'y atalari'mi'z aq pa'tiyasi'n berip, diyqanshi'li'qqa bereket tileydi. A'ziz analari'mi'z u'lken shu'len qazanda nawri'z go'je ha'm biydaydan su'melek qaynatadi'. Qalalarda, awi'llarda Nawri'z bayrami' u'lken ko'terin'ki ruwxta bayramlanadi'.

Feyil so'zler ga'p ishinde ko'binese baslawi'shti'n' is-ha'reketin bayanlap bayanlawi'sh boli'p keledi. Wolar **ne qi'ldi'?, ne isledi'?, ne qi'li'p ati'r'?, ne islep ati'r'?, ne qi'ladi'?, ne isleydi'?** degen sorawlarg'a juwap beredi. Ko'binese ga'ptin' aqi'ri'nda keledi. Mi'sali': Bizler klasti' tazaladi'q (**ne isledik?**). Nurli'xan jazi'p ati'r (**ne qi'li'p ati'r?**).

Al awi'zeki so'ylewde, a'debiy shi'g'armalarda feyil so'zden bolg'an bayanlawi'shlar ga'pti'n' wortasi'nda, basi'nda da keliwi mu'mkin. Mi'sali': Bag'man bag'qa *keldi*. Miyweler *gu'lledi*.

329-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Bayanlawi'sh boli'p kelgen so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Sorawlari'n qoyi'n'.

1. Yekinshi ku'ni bes no'ker atqa mindi. 2. Uzaqtan tu'slik jaqtag'i' taw wo'rkesHLeri jarqi'rap ko'rinedi. (A. B.)
3. Aynaxan bir ji'lg'i' istin' juwmag'i'n shi'g'ardi'. (X. S.)
4. Heshkim til qatpastan asi'g'i's tarqasti'.

Tapsi'rma. Qosi'qti' ta'sirli yetip woqi'n. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zler qanday xi'zmet atqari'p turg'anli'g'i'n tu'sindirin'. Bayanlawi'shi' feyilden bolg'an qi'sqa gu'rri'n jazi'n'.

KU'NSHI'G'I'S JOLAWSHI'SI'NA

Bizde so'z **bar** miyman i'ri's, bereket,
Qonaq ku'tiw ziyneti ha'r adamni'n',
Yeger u'yge bes ku'n miyman **kelmese**,
Shayi' **qonbas** menin' bayg'us anamni'n'.

Tandi'r japqan jen'geylerden **bar** mira't,
Ruqsat **joq** awi'z tiymey wo'tiwge,
Ku'nshi'g'i'sqa sapar shekken azamat,
Asi'q, dosti'm, bizin' jaqqa jetiwge.

(I. Yu.)

FEYILDIN' BETLENIWI

330-shi'ni'g'i'w. Woqi'p shi'g'i'n'. Bayanlawi'sh boli'p kelgen feyil so'zlerdi tabi'n'. Sorawlari'n qoyi'n'.

TELEFONDA SO'YLESIW MA'DENIYATI'

Telefon qon'i'rawi' shi'n'g'i'rlasa «La'bbay» dep juwap beremiz. Keyin sa'lem-a'lik islenedi, hal-awhal soraladi'.

Yeger woni' dawisi'nan tani'masaq, «Keshirersiz, sizdi tani'y almay turman» degenimiz maqul. «Siz kimsiz?»,

«Men kim menen so'ylesip turman?» dep soraw a'depsizlik boli'p sanaladi'.

Birewge qon'i'raw yetkenin'izde da'rhal wo'zin'izdi tani'sti'ri'n'. Telefonda so'yleskende baqi'ri'w, u'ndemey baylani'sti' u'ziw, ar-nami'sqa tiyetug'i'n so'zlerdi ayti'wg'a bolmaydi'. Bul bizin' insani'qli'q pazi'y-letlerimizge keru ta'sirin tiygizedi.

Feyil so'zler u'sh bette, birlik ha'm ko'plik sanlarda qollani'ladi'. Feyil so'zlerge betlik jalg'awlari' jalg'ani'wi' arqali' is-ha'rekettin' kimgе, nege, yag'ni'y qaysi' betke tiyisli yekenligi bildiriledi. Is-ha'reket I bette so'ylewshinin' wo'zine, II bette ti'n'lawshi'g'a, III bette basqa birewge tiyisli boladi'.

Mi'sali': Men kinog'a bardi'm (I bet, birlik san, is-ha'reket so'ylep turg'an adamni'n' wo'zine tiyisli). Sen kinog'a bardi'n' (II bet, birlik san, is-ha'reket ti'n'lawshi'g'a tiyisli). Wol kinog'a bardi' (III bet, birlik san, is-ha'reket basqa birewge tiyisli).

Feyil so'zlerdin' birlik ha'm ko'plik sanlarda u'sh bette wo'zine ta'n betlik jalg'awlari' boladi'. Wolardi'n' sol betlik jalg'awlari' menen wo'zgeriwi **feyildin' betleniwi** dep ataladi'.

Feyildin' betleniwi	
Birlik san	Ko'plik san
I bet woqi'yman	woqi'yi'q
II bet woqi'ysan'	woqi'n'lar (woqi'n'i'z)
III bet woqi'ydi'	woqi'si'n

331-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Feyil so'zlerdi tawi'p asti'n si'zi'n'. Neshinshi bette, qaysi' sanda yekenligin ayti'p berin'.

1. Darqanli'qqa shi'g'i'p ketermiz, qi'zlar. 2. Siz juldi'zlar menen sa'wbet qurg'ansi'z.

3. Az g'ana ji'l sabi'r yetin',
Bul jer yele zor boladi'. (I. Yu.)

4. Jerdin' tilin bilesen',
Hasli' diyqan xali'qsan'.

5. Wolardi'n' jadi'rap ku'lgenin ko'rsem,
Men wo'zimdi yoshli' shayi'r sezemen.

332-shi'ni'g'i'w. Wo'zin'iz feyildin' 3 bette birlik ha'm ko'plik sanda betleniwine bes mi'sal keltirin'. Tu'sindirin'.

Tapsi'rma: «Tu'lkishek» qosi'g'i'n ta'sirli yetip woqi'n'. Wondag'i' feyil so'zlerdi terip jazi'n'. Wolardi'n' qaysi' sanda, neshinshi betke tiyisli yekenin tu'sindirin'.

BOLI'MLI' HA'M BOLI'MSI'Z FEYILLER

333-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Feyil so'zlerdin' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

1. Aygu'l u'yege tapsi'rmani' jazdi', Tazagu'l jazbadi'.
2. Bizler awi'lg'a bardi'q, wolar barmadi'. 3. Ali'stan gu'n'kildegen dawi's ga' yesitildi, ga' yesitilmedi. 4. Wolar qosi'q aytti', al bizler aytpadi'q.

Is-ha'rekettin' boli'w-bolmawi' jag'i'nan feyil so'zler boli'mli' ha'm boli'msi'z boli'p yekige bo'linedi.

Boli'mli' feyil is-ha'rekettin' bolg'ani'n, boli'p ati'rg'ani'n, bolatug'i'ni'n bildiredi. Mi'sali': *bardi'*, *woqi'di'*, *keldi*, *isledi*, *baradi'*, *woqi'ydi'*, *keledi*.

Boli'msi'z feyil so'z tiykari'na **-ma**, **-me**, **-ba**, **-be**, **-pa**, **-pe** qosi'mtalari' qosi'li'wi' arqali' jasaladi'.

Wolar is-ha'rekettin' bolmaytug'i'nli'g'i'n bildiredi. Mi'sali': Kino *bolmaydi'*. Mug'allim *kelmedi*.

Yeger feyil so'zdin' keyni juwan buwi'ng'a pitse, **-ma**, **-pa**, **-ba** al jin'ishke buwi'ng'a pitse **-me**, **-pe**, **-be** qosi'mtalari' jalg'anadi'. Mi'sali': jaz-**ba**, kel-**me**, so'yles-**pe**, aytpadi', ko'rmedi, ko'rset-**pe**.

334-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Boli'mli' feyildin' asti'n bir, boli'msi'z feyildin' asti'n yeki si'zi'n'. Ma'nilerin tu'sindirin'.

1. Gu'layi'm ati'z basi'nda awqatlandi'. Ati'z shertegine barg'i'si' kelmedi ha'm qoli' da tiymedi. Wol yegisti bu'gin basladi'. (X.S.) 2. Balam, u'ye u'lken qol-qabi's tiygizdin'. Ustazi'n'a duri'si'n ayti'wi'n' kerek yedi. Haslan hiyle woypap, wo'tirik so'ylewdi u'yrenbe. Nag'i'z woqi'wshi' bolaman desen', haq so'zli bol, — dedi Gu'limbet ag'a.

Boli'msi'z feyildin' jalg'awlari' feyil tiykari'na tikkeley jalg'anadi'. Al feyildin' basqa qosi'mtalari' wonnan son' jalg'anadi'. Mi'sali': bar-**ma**-di', kel-**me**-di, ayt-**pa**-di', bo'l-**me**-di.

Geyde feyildin' boli'msi'z tu'ri «yemes», «joq» so'zlerinin' feyiller menen dizbeklesip keliwi arqali' da jasaladi'. Mi'sali': *Barg'an joq. Wol so'ylegen yemes. Jari'sqa qatnasqan joq.*

335-shi'ni'g'i'w. Berilgen feyil so'zlerdi boli'msi'z feyillerge aylandi'ri'p wo'z jubaylari' menen ko'shirip jazi'n'.

U'yrendim, yekti, gu'rrin'lesti, so'ylesti, ayti'sti', gu'resti, qazdi', woti'rdi', woti'rg'i'zdi', ko'meklesti, wo'tkerdi, ji'ynaldi'.

U'lgi: izledi - izlemedi, ja'rdemlestik - ja'rdemlespedik.

336-shi'ni'g'i'w. Boli'msi'z feyillerdin' jalg'awlari'n «yemes», «joq» so'zleri menen almasti'ri'p ko'shirip jazi'n'.

1. Terekler bo'rtpedi. 2. Quslar kelip u'lgermedi. 3. Jerlerdin' ton'ii' aytarli'qtay ketpedi. 4. Jap-salmalardag'i' muzlar yerimegen. 5. Balalar qi's kiyimlerin taslamag'an.

FEYILDIN' MEYILLERI

337-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an feyil so'zlerdin' ma'nilik wo'zgesheliklerine di'qqat awdari'n'.

1. A'met kelgen pa'tinen **irkilip qaldi'**. 2. Serjan A'mettin' u'yinde uri'sqali' beri so'ylespeytug'i'n yedi, bul so'z jaladay ko'rinip, birden **ashi'wlandi'**. 3. Neni yeksen', soni' **worarsan'**. 5. Bu'gingi isti yerten'ge **qoyma**.

So'ylewshinin' is-ha'reketke qatnasi'n bildiretug'i'n feyil so'zler **feyil meylleri** delinedi.

Bunday feyiller ha'r qi'yli' tu'rlerde qollani'ladi': biri bolg'an, bolatug'i'n ya boli'p ati'rg'an is-ha'reketlerdi ani'q xabarlasa (xabarlasti', kelmedi), yekinshisi — **buyri'qti'** (*shaqi'r, kirsin, ayt, woqi'*) bildiredi; birewleri **sha'rtti** (*woqi'sa, aytsa, kelse*) bildirse, basqasi' **tilek, wo'tinishti** (*woqi'g'i'm keledi, bilsek yedi*) bildiredi.

Feyildin' 5 meyili bar: buyri'q meyil, tilek meyil, sha'rt meyil, maqset ha'm ani'qli'q meyil.

338-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi ga'p ishinde keltirin'.

Yek, sawalg'ay, ayti'ldi', ko'rsek, kelmekshi, ja'rdemlessin.

BUYRI'Q MEYIL

339-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Feyillardin' ma'nilerine itibar berin'.

1. Tezirek jaslardi'n' hawazi'n ti'n'lag'i'si' keldi. (A'. T.)
2. Ha'rkim u'yli-u'ylerine tarqassi'n. 3. Jollari'n'iz aydi'n, maqsetlerin'iz wori'nli', tileklerin'iz birdey bolsi'n. (J. A.)

4. Yendi sen qala ber. U'yret, u'yren. Wo'sken jerdin' woyli'-ba'lentin won'lap bari'w kerek. Yendigi ga'pti Amanqul biy aytsi'n. (T. Q.)

Buyri'q meyil so'ylewshi ta'repinen basqa birewge qarati'lg'an buyi'ri'w, ha'mir yetiw, talap yetiw, shaqi'ri'q ha'm t.b. ma'nilerdegi is-ha'reketti bildiredi.

Is-ha'rekettin' isleniw ya islenbewinde buyri'q, talap yetiw, shaqi'ri'q ma'nilerin bildiretug'i'n feyllerge **buyri'q meyil** dep ataladi'. Mi'sali': Wo'rtten **saqlani'n!** **Abayla**, muzg'a **woyi'li'p ketpe!** **Usla**, bala, **qulap tu'spesin!** Jamannan **qash**, jaqsi'g'a **jantas**.

Saqlani'n' feyili u'ndew, shaqi'ri'qti', **abayla**, **woyi'li'p ketpe**, **usla**, **ji'g'i'li'p ketpesin** — buyri'qti' bildiredi. Keyingi mi'saldag'i' **qash**, **jantas** — ha'mmege qarati'li'p ayti'lg'an ma'sla'ha't, wo'tinishti an'latadi'.

340-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Feyillerdin' neshinshi bette, qanday sanda ha'm qaysi' ga'p ag'zasi' bolatug'i'ni'n ani'qlan'.

1. Adamni'n' ju'zine qarama, so'zine qara 2. Ne yeksen', soni' worarsan'. 3. Shi'bi'qti' taslan'! Jiyrenge shi'bi'q tiygizben'! (G. Y.) 4. Ayag'i'na i'g'i'zi'p ket, sen! 5. Qaraqalpaqti' ko'p maqtama ko'zimshe. 6. Kewil kewilden suw isher. (I. Yu.)

Buyri'q meyil, tiykari'nan, II ha'm III bet arqali' bildiriledi: *al, ayt, woqi't, jazdi'r, u'yret, u'yren, woqi'n', ayti'n', woqi'si'n, aytsi'n, qala ber, qabi'l yet* ha'm t.b. Mi'sali': Sen *qala ber. U'yren, u'yret*. Shayi'q atan'ni'n' *zeynine tiyme, sadi'q bol, uli'm*.

Buyri'q meyil II — III betlerde, birlik ha'm ko'plik sanlarda ayti'ladi'. Woni'n' II beti tu'bir ha'm do'rendi tu'rinde betlik qosi'mtalari' arqali' bildiriledi. Mi'sali': *woqi', ayt, jaz, woqi't, aytqi'z, jazdi'r, woqi'n', ayti'n',*

jazi'n', woqi'n'i'z, ayti'n'i'z, jazi'n'i'z. Al u'shinshi bette -si'n, -sin qosi'mtasi' jalg'anadi'. Bul qosi'mta arqali' jasalg'an buyri'q meyil sanda keledi de, woni'n' ko'plik qosi'mtasi' bolmaydi'. Mi'sali': *woqi'si'n, jazsi'n, aytsi'n.* U'ken' bayan *jazsi'n.* Balalar kitaplardi' kitapxanadan *alsi'n.* Ata-analar balalar ta'rbiyasi'na ko'birek *kewil bo'lsin!* Buyri'q meyil buyri'q ga'ptin' bayanlawi'shi' xi'zmetinde qollani'ladi'.

341-shi'ni'g'i'w. Ga'plardi ko'shirip jazi'n'. Buyri'q meyildin' neshinshi sanda, qaysi' bette turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Alti'n alma, alg'i's al. (naqi'l.) 2. Aqda'ryani'n' topi'rag'i'n to'kpe. (K. S.) 3. Ko'zin' tiymesin! — dep ko'rgen adamni'n' kewline tiydi. (J. A.) 4. Mali' joq dep yerden tu'n'ilme, bali'g'i' joq dep ko'lden tu'n'ilme 5. Jamanli'q islesen', jaqsi'li'q ku'tpe. (naqi'l.)

Tapsi'rma. Feyillerdi tabi'n'. Wolardan buyri'q meyilin jasan'.

JAS A'WLADQA

Ilim, bilim iyelep,
Wo'sireyik sanani',
Ma'nawiyatli' insan bop,
Qutqarayi'q du'nyani'!

(*Ya. A'jimov*)

TILEK MEYIL

342-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Feyil so'zlerdin' qanday ma'ni an'lati'p turg'anli'g'i'na di'qqat awdari'n'.

Awi'lg'a aman qaytqaysi'z,
Balalardi' quwantqaysi'z,

Dushpanlardi' mun'aytqaysi'z,
Xosh aman bol, woraqshi'lar.

(*Ku'nxoja*)

Tilek-wo'tinish, alg'i's ma'nilerin bildiretug'i'n feyiller **tilek meyil** delinedi.

Barg'aysan', barg'ayman, barg'ay, aytqi'm keledi, aytqi'n' keledi, aytqi'si' keledi, barsam yedi, barsan' yedi, barsa yedi, kelsem yeken, kelsen' yeken, kelse yeken ha'm t.b. tilek meyil ma'nisindegi feyiller yele islenbegen, biraq isleniwi tiyis is-ha'reketti bildiriledi.

Mi'sali': Jani'wardi' nede bolsa awi'lg'a *minip keteyin*. Men de *ko'mekleseyin*. Yendigiden bi'lay tu'simde de, won'i'mda da ko'rmegeymen. (X. S.)

343-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerge ga'p quran'. Ma'nilerin tu'sindirin'. Wolardi'n' qalay jasalg'ani'n ayti'p berin'.

Alayi'n, keteyin, woqi'yi'n, barg'ay, kelgey, barg'i'm keledi, woqi'g'i'm keledi, barsam yedi, woqi'sa yedi.

Tilek meyil yeki tu'rli usi'l menen jasaladi':

1. Feyil tu'birine tilek meyildin' **-ayi'n, -eyin, -yi'n, -yin** qosi'mtalari'ni'n' jalg'ani'wi' arqali' jasaladi': *jaz-ayi'n, ayt-ayi'n, so'yle-yin, woqi'-yi'n, isle-yin, ko'r-eyin, ju'r-eyin* ha'm t.b.

2. Yeki feyil so'zdin' dizbeklesiwinen jasaladi':

a) feyil so'zlerge **-g'i', -gi, -qi' -ki** qosi'mtalari', wonnan son' tarti'm qosi'mtalari' jalg'ani'p kelgen feyiller menen **kel** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwi arqali' jasaladi': *barg'i'm keledi, aytqi'm keledi, woqi'g'i'si' keledi, aytqi'si' keledi* ha'm t.b.

b) **yedi, yeken** ko'mekshi so'zleri sha'rt meyilden keyin dizbeklesip kelip tilek meyil jasaladi': *barsam yedi, kelsen' yedi*.

344-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Feyildin' jasali'wi'n ani'qlan'.

1. Yedige menen Alpami's tirilse men izler yedim. (Berdaq)
2. Mali'n'i'z ko'p bolsi'n, jawi'n'i'z joq bolsi'n. Ilayi'm, wol qi'z baxi'tli' bolsi'n, baxti'n' ketpesin. (S. K.)
3. Saw boli'n', ko'p jasay berin', Jumagu'l apa. (Q. E.)
4. Ba'rekella, ba'rekella, balam, ko'z-tilden saqlasi'n, u'p-u'lken jigit boli'psan'. (S. Q.)
5. Jumagu'l arbasi'n da'rwazani'n' aldi'na irkip go'sh alg'i'si' keldi. (T. Q.)

Tilek meyildin' **-ayi'n, -eyin** qosi'mtali' tu'ri I bet, birlik sandag'i' tilek meyil ma'nisin bildiredi. Mi'sali': *barayi'n, woqi'yi'n, woynayi'n* ha'm t. b.

Tilek meyildin' boli'msi'z tu'ri **kel** feyiline **-me** qosi'mtasi'ni'n' qosi'li'wi' arqali' jasaladi'. Mi'sali': *woqi'g'im kelmedi, woqi'g'in' kelmedi, woqi'g'isi' kelmedi* ha'm t.b.

Tilek meyildin' -ayi'n, -eyin qosi'mtali' tu'ri basqasi' u'sh bette birlik ha'm ko'plik sanlarda betlenedi.

Tilek meyildin' betleniw u'lgisi

Beti	Birlik			Ko'plik		
I	aytqi'm keledi	barg'ayman	jazsam yedi	ayqi'mi'z keledi	barg'aymi'z	jazsan' yedi
II	aytqi'n' keledi	barg'aysan'	jazsan' yedi	aytqi'n'i'z keledi	barg'aysi'z	jazsan'i'z yedi
III	aytqi'si' keledi	barg'ay	jazsa yedi	aytqi'si' keledi	barg'ay	jazsa yedi

345-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerge tiyisli jalg'awlari'n jalg'ap tilek meyil jasan'. Ga'p ishinde keltirin'.

Woqi', ayt, jaz, woti'r, so'yle, kel, ju'r.

SHA'RT MEYIL

346-shi'ni'g'i'w. Qosi'q qatarlari'n ta'sirli yetip woqi'n'. Feyil so'zlerdin' ma'nilerin ani'qlan'.

Adam uli' adam qa'dirin bilmese,
Wonnan du'zde wotlap ju'rgen mal jaqsi'.
Aytqan so'zdin' mag'anasi'n bilmese,
Wol adamnan tilsiz wo'sken lal jaqsi'.

(A'jiniyaz)

Bellerin bekkem buwmasa,
Wo'tken wo'shlerdi quwmasa,
Anadan arti'q tuwmasa,
Pasi'q perzent nege kerek.

(Ku'nxoja)

Is-ha'rekettin' isleniw yaki islenbew sha'rtin bildiretug'i'n feyiller **sha'rt meyil** delinedi. Sha'rt meyildegi ga'pte ko'binese yeki is-ha'reket boladi': woni'n' birewi — tiykarg'i', al yekinshisi — qosi'msha. Yekinshi is-ha'reket sha'rt meyil feyili arqali' bildiriledi. Wol tiykarg'i' ma'ni menen sha'rtlik qatnasta boladi'. Mi'sali': Paxtani' yerte yeksen', utasan'. Biz yegisti qanshama keshiktirse ali'natug'i'n zu'ra'a't te sonshama kem boladi'. (J. S)

Mi'sallardi'n' 1-ga'pte tiykarg'i' ma'ni «paxtadan mol wo'nim ali'w» (uti'w), al yekinshi ma'ni «yerte yeksen'» sha'rt meyil arqali' (utasan') berilip tur. 2-ga'pte tiykarg'i' ma'ni «zu'ra'a'ttin' kem boli'wi'», yekinshi ma'nisi «keshiktirsen'» sha'rt meyili arqali' «kem bolatug'i'nli'g'i'» an'lati'ladi'.

347-shi'ni'g'i'w. Sha'rt meyil feyilinin' ma'nisin yekinshi tiykarg'i' ma'ni menen sali'sti'ri'p tu'sindirin'.

1. Ji'lli'-ji'lli' so'ylesen', ji'lan ininen shi'g'adi'. (naqi'l.)
2. Texnikani' qag'i'ydag'a muwapi'q isletsen', wol seni hesh waqi'tta uyatqa qaldi'rmaydi'. (J. S.)
3. Xali'q penen tani'spaqshi' bolsan'i'z ju'rin', men bir qatar aralatayi'n. (A. A.)
4. Qa'ne, qanatlari'm bolsa yedi, a'l aspang'a parlap ushar yedim. (K. D.)

Sha'rt meyil **buyri'q meyllerge -sa, -se** qosi'mtalarini'n' jalg'an'i'wi' arqali' jasaladi'.

Sha'rt meyil I ha'm II bettegi betlik jalg'awlari'n birlik ha'm ko'plik sanlarda qabi'l yetedi. III bette arnawli' qosi'mtasi' bolmaydi': *bar-sam, bar-san', bar-sa, bar-saq, bar-san'i'z, bar-sa* ha'm t.b.

Sha'rt meyildin' boli'msi'z tu'ri *bar-ma-sam, bar-ma-san', bar-ma-sa* tu'rinde tu'bir feyilge -ma, -me qosi'mtasi', wonnan keyin sha'rt meyildin' qosi'mtalari' jalg'ani'w arqali' jasaladi'.

348-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerge sha'rt meyildin' jalg'awlari'n jalg'ap u'sh bette birlik ha'm ko'plik sanda tu'rlendirin'.

Jegiz, barg'i'z, woqi', woyla, kel, woti'r, woyna, isle.

349-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Sha'rt meyil feyilinin' qalay jasalg'ani', neshinshi bette, qanday sanda turg'anli'g'i'n ani'qlan'.

1. Yeger qi'z tabi'lmasa, balan' qun to'leydi. (K. S.)
2. Sol ku'ni Temirbek kelse, wol xoja menen so'ylesip woti'r yeken. (T. Q.)
3. Anam bolsa yedi, awi'li'ma keter yedim. (Aybek)
4. Qara bultlar qan'g'i'p ju'rip ku'nnin' ju'zin bassa, jer-ja'ha'n gewgim tartadi'. (K. S.)
5. Wortag'a shi'g'i'p so'ylesen'iz wori'nli' boladi'.

MAQSET MEYIL

350-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qosi'qtagi' feyil so'zlerdin' qanday ma'nide qollani'lg'ani'n ani'qlan'.

Bu'gin jigit bir qi'di'ri'p qalmaqshi',
Boy tiklep du'nyag'a na'zer salmaqshi',
Moskvag'a barg'andag'i' maqseti,
Arzani'raq u'sh-to'rt gilem almaqshi'.

(I.Yu.)

Is-ha'rekettin' isleniw maqsetin, niyetin bildiretug'i'n feyillerge **maqset meyili** delinedi. Mi'sali': Mansur **ushi'wshi' bolmaqshi'**. Ag'am Buxarag'a **barmaqshi' boldi'**.

Maqset meyili to'mendegishe jasaladi':

1) **-maqshi', -mekshi, -baqshi', -bekshi, -paqshi', -pekshi** qosi'mtalari'nin' jalg'ani'wi' arqali' jasaladi': *barmaqshi', ko'rmekshi, toqtamaqshi', aytpaqshi'*;

2) **-maqshi', -mekshi** qosi'mtasi' jalg'ang'an so'zge **yedi** ha'm **boldi'** feyillerinin' qosi'li'wi' arqali' da jasaladi': *barmaqshi' yedi, burmaqshi' boldi', salmaqshi' yedi, tutpaqshi' boldi'*;

3) **-maqshi', -mekshi** qosi'mtasi' **bol** feyili menen dizbeklesip kelgende, **bol** feyilinin' qaysi' ma'ha'lda turi'wi'na qaray ma'ha'llik ma'ni an'latadi': *satpaqshi' boldi'n', kelmekshi boldi'n', barmaqshi' boldi'q.*

Maqset meyilinin' **-maqshi', -mekshi** qosi'mtasi' I ha'm II bettegi **betlik jalg'awlari'n** qabi'l yetip tu'rlenedi: *ketpekshimen, shi'qpaqshi'san', woqi'maqshi'mi'z.*

Maqset meyilinin' boli'msi'z tu'ri boli'msi'zli'q ma'ni beriwshi **yemes** so'zine betlik jalg'awlari'ni'n' jalg'ani'wi' arqali' bildiriledi.

Maqset meyilinin' **-maqshi'**, **-mekshi** qosi'mtasi' ma'nisi jag'i'nan keler ma'ha'lge ju'da' jaqi'n keledi. Ma'selen, **woqi'maqshi'**, **salmaqshi'** so'zleri yendi islenetug'i'n is-ha'reketti bildiredi. Mi'sali': *Ayjamal «Alpami's» da'stani'n woqi'p shi'qpaqshi'. Fazi'lbek jerdi awdarmaqshi'. Hu'rliman tawi'sti' kestelemekshi.*

	Birlik	Ko'plik
I	aytpaqshi' yemespen	aytpaqshi' yemespiz
II	aytpaqshi' yemessen'	aytpaqshi' yemessiz
III	aytpaqshi' yemes	aytpaqshi' yemes

351-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Maqset meyilinin' jasali'wi'n tu'sindirir'.

1. Meni solarg'a soyi'p, mennen jaqsi'lap turi'p sorpa islemekshi. (Ya.A'.) 2. Ayqi'z shi'n'qobi'z benen «Qara jorg'a»ni' shertpekshi yedi. (A.B.) 3. Da'slep wo'zimdi si'nap ko'rmekshimen. (A'.Sh.) 4. Wolar Jiyrenshenin' abi'rayi'ni'n' wo'siwinen qorqi'p, woni' xang'a jamanlap wo'ltirtpekshi boli'pti'. 5. Seni wo'ltirmekshi yemespen, u'lkeygende mennen wo'sh almaqshi' bolg'an balan'di' wo'ltirmekshimen. (an'i'z.)

352-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' ko'shirip jazi'n'. Feyillerdin' jasali'wi'na itibar berin' ha'm tu'sindirir'.

Ko'rgenimiz — ko'rejag'i'mi'z,
 Bilmesimdi bilejag'i'mi'z,
 Aydi'n bolsa kelejag'i'mi'z,
 Ma'nzilin'e jetkerer yeken.

(N.To'reshova)

Tapsi'rma. «Men kim bolmaqshi'man?» temasi'nda gu'rrin' jazi'n'. Wonda maqset meyilinen paydalani'n'.

ANI'QLI'Q MEYIL

353-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Berilgen feyil sozlerdin' neshinshi bette, qaysi' sanda qollani'lg'ani'n ani'qlan'.

1. Men qalani'n' shetindegi shertekke qaray kettim. Mashina ketip qaldi'. Ha' demey bizin' basqa mashinalar keldi. (Sh. A.) 2. Qalada woqi'p ati'rman. Men awi'lda islep ju'rmen. Yerten' poezd keledi. (S. S.) 3. Jaqi'nda awi'li'mi'zg'a artezian qudi'g'i'n qazi'wshi'lar keledi. Wolar bizin' awi'ldan qudi'q qazi'p, suw shi'g'ari'p beredi. (S. J.) 4. Jumagu'l tu'yinshigin kempirge usi'ndi': — Ma', sheshe, shay ali'p ishersen'. Bu'gin ketpekshi usayman. (T. Q.)

Xabar ma'nili ha'reketti bildiretug'i'n u'sh bette, birlik ha'm ko'plik sanlarda betlenetug'i'n feyillerge **ani'qli'q meyil** delinedi.

Ani'qli'q meyildin' arnawli' qosi'mtasi' joq. Wol u'sh ma'ha'lge qatnasli' boli'p, wo'tken, keler, ha'zirgi ma'ha'l qosi'mtalari' arqali' jasaladi'. Mi'sali': Men mektepte *woqi'p ati'rman*. Ag'am qaladan *keldi*.

Ani'qli'q meyil wo'zinin' arnawli' formalari'na iye. Wolar **-di'**, **-di**, **-jaq**, **-g'an**, **-ar**, **-er**, **-r** qosi'mtalari'nan keyin I bettin' **-man**, **-mi'z**, **-q**, **-k** jalg'awlari', II bettin' **-san'**, **-si'z**, **-n'i'z** jalg'awlari' jalg'anadi'. Mi'sali': *wori'n-la-di'm*, *aytti'-n'i'z*, *al-ar-mi'z* ha'm t. b.

354-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Ani'qli'q meyil feyillerinin' asti'n si'zi'n'. Qalay jasalip turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Wolar bizin' u'yce kelsin. 2. Ba'rinen de buri'n biz usi'ni' tu'sindik ha'm jumi's isledik. (W.X.) 3. Ku'n jan'a tu'slikten awi'p barati'r. 4. Shi'g'i's ta'repten salqi'nlaw samal yesip tur. (A'.A) 5. Men mektepti pitkerip woqi'wg'a

barmaqshi'man. 6. Siz, shembilikke kelin'iz. 7. Kelin', bag' jaratami'z.

Tapsi'rma. Woqi'n'. Ani'qli'q meyilde kelgen feyil so'zlerdi ko'shirip jazi'n'. Wolarg'a betlik jalg'awlari'ni'n' qalay jalg'ani'p turg'anli'g'i'n' tu'sindirir'.

MEN TAN'LAG'AN KA'SIP

Bizler besinshi klasta woqi'yimi'z. Menin' a'kem huquq qorg'awshi'si' boli'p isleydi. «A'kege qarap ul wo'ser» degen usi' shi'g'ar. Men de ata ka'sibin tan'lamaqshi'man, sebebi insanni'n' xalqi' ushi'n, wolardi'n' ti'ni'shli'gi' ushi'n xi'zmet yetiwi qari'z.

Ba'rhama puqaralardi'n' huquqi'n qorg'aw, wolarg'a ja'rdem beriw arqali' wo'z Watani'n' aldi'ndag'i' pari'zi'n'di' wo'teysen'.

FEYIL MA'HA'LLERI

355-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Is-ha'reket bolga'n waqi'tti' ani'qlan'.

BA'HA'R KELDI

Yesti mine sa'wir jeli,
Jang'a jayli' ta'wir jeli,
Ton'di' **yeritedi** seli,
Ko'k gu'rkirep ba'ha'r **keldi**.

(Q.A'wezov)

Tapsi'rma: «Ba'ha'r kelgende» temasi'nda tekst du'zin'.

Is-ha'reket, a'dette, belgili bir waqi'tta boli'p wo'tedi. Woni'n' qaysi' waqi'tqa tiyisli yekeni so'ylep turg'an payi't arqali' ani'qlanadi'. Is-ha'reket ha'r qi'yli'

jag'dayda boli'wi' mu'mkin. Usi'g'an baylani'sli' is-ha'reketti an'lati'wshi' feyil so'zler u'sh ma'ha'lde qollani'ladi'. Mi'sali': Bi'yi'l bilimlar bellesiwi boldi'. Miyweler gu'llep ati'r.

356-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi keltirip ga'p quran'. Qaysi' ma'ha'lge tiyisli yekenligin ayti'p berin'.

Qaradi', kiyati'r, so'ylep tur, isledik, jazdi', so'yleydi, ushi'rasti', u'yrenemiz, boli'p ati'r.

Tapsi'rma. Mi'sallar jazi'n'. Feyil so'zlerdin' qaysi' ma'ha'lde turg'anli'g'i'n ani'qlan'.

WO'TKEN MA'HA'L

357-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Is-ha'rekettin' bolg'an waqti'n ani'qlan'.

1. Quwrag'an dalalar jasardi'. 2. Ko'p ji'llarg'a shekem Su'wenli ma'wjirep ag'i'p turdi'. (N. D.) 3. Awa, Wotarbay yekewi usi' soqpaq arqali' awi'lli'q mektepke qatnap sawati'n ashti'. 4. Kempir basqa na'rse soramadi'. 5. A'teshtanni'n' do'geregin tazaladi'. (T. Q.)

Wo'tken ma'ha'l feyilleri so'ylep turg'an waqi'ttan buri'n bolg'an is-ha'reketti bildiredi. **Ne qi'ldi'?**, **ne isledi?**, **ne qi'ldi'q?**, **ne isledik?** degen sorawlarg'a juwap beredi.

358-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na wo'tken ma'ha'l feyillerinin' formalari'n qoyi'n'. Jazi'li'wlari'n tu'sindirin'.

1.— Kel, qarag'i'm, keler dep awqat tayarlap qoy... 2. A'jiniyaz a'kesine ji'mi'yi'p ku'l.... (K. S.) 3. Izi qumli'qqa qaray ket.... (S. S.) 4. Woni'n' hayali' Perdesh degen bir

waqlari' menin' man'layi'mnan si'ypap, g'amxorli'q qi'l... yedi. (J. A.) 5. Qarasa awi'lg'a jaqi'nlap qal... yeken. (J. A.)

359-shi'ni'g'i'w. Wo'tken ma'ha'l feyillerin boli'msi'z tu'rine aylandi'ri'p ko'shirip jazi'n'.

1. Men wo'tken ku'ni ta'biyatqa baqlaw ju'rgizdim. 2. Bizler wo'z baqlawlari'mi'zdi' sali'sti'rdi'q. 3. Wolar ku'tpegende jawi'ng'a joli'qti'. 4. Ku'n bultlasi'p turdi'. 5. Azmaz jawi'n silpiledi. 6. Ku'n tu'nerip tur.

360-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Feyil so'zlerdi wo'tken ma'ha'l feyillerine aynaldi'ri'p ko'shirip jazi'n'.

1. Jumi's waqti' baslandi'. 2. Men keshe u'yimnen xat aldi'm. 3. Yeliwbay wo'z yemlewxanasi'na kirdi. 4. Shopanlarg'a wog'ada qolayli' sharayat du'zildi. (J. A.) 5. Sen bul kitapti' woqi'p boldi'n'. 6. Bizin' ata-babami'z diyqanshi'li'q, sharwashi'li'q penen shug'i'llang'an.

Ulgi: Jumi's waqti' baslang'an yeken.

Tapsi'rma. «Ti'yi'n» yerteginen berilgen u'zindini woqi'n'. Wolarda feyil so'zlerdin' qaysi' ma'ha'lde turg'ani'n ani'qlap tu'sindirir'. Yertekti dawam yettirin'.

Buri'ng'i' wo'tken zamanda bir gedey boli'pti'. Woni'n' bir uli', bir qi'zi' bolg'an yeken. Uli'ni'n' ati' Ti'yi'n, qi'zi'ni'n ati' Toti' boli'pti'. Ku'nlerdin' ku'ninde wolardi'n' ata-anasi' wo'lip, yeki bala jetim qali'pti'...

HA'ZIRGI MA'HA'L

361-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Is-ha'rekettin' ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

1. U'nsiz atlari'n qatti' aydap kiyati'r. (G'. S.) 2. Gu'n'irengen ashi'wli' buwra tolqi'n dawi'l menen ali'si'wda.

(N. D.) 3. Yer jigit yeli ushi'n tuwi'ladi', yeli ushi'n wo'ledi.
4. A'miwda'rya menen Aral ten'izi a'sirler boyi' alti'n bayli'g'i' menen ati' shi'g'i'p kiyati'r.

Feyildin' ha'zirgi ma'ha'li ha'zir, yag'ni'y so'ylep turg'an waqi'tta boli'p ati'rg'an is-ha'reketti bildiredi. **Ne qi'li'p ati'r?', ne islep ati'r?** degen sorawlarg'a juwap beredi. Mi'sali': Aysa'nem *jazi'p ati'r* (ne qi'li'p ati'r?). Wol *woynap ju'r* (ne qi'li'p ati'r?).

Ha'zirgi ma'ha'l feyilleri u'sh bette birlik ha'm ko'plik sanda betlenedi. Mi'sali':

	Birlik	Ko'plik
I bet	qarap turman	ko'rip ju'rmiz
II bet	qarap tursan'	ko'rip ju'rsiz
III bet	qarap tur	ko'rip ju'r

362-shi'ni'g'i'w. Ha'zirgi ma'ha'l feyillerin tawi'p ko'shirip jazi'n'. Qalay jasali'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

Bizler mektep a'tirapi'ndag'i' ati'zg'a miywe na'llerin woti'rg'i'zi'p ati'rmi'z. Al, qi'zlar gu'ller yekti. Ayi'ri'm woci'wshi'lar qollari'na shelek ali'p yekken na'l tu'plerine suw quyi'p ju'r. Klass basshi'mi'z bul qayi'rli' islerimizge basshi'li'q yetpekte. Wol ja'rdem bergenimiz ushi'n bizlerge alg'i's aytpaqta.

363-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi ga'p ishinde keltirip jazi'n'.

Quyi'p tur, uslap woti'rsan', ju'rmen, woti'rsan'.

364-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi birlik ha'm ko'plik sanlarda u'sh bette betlen'.

Tur, jati'r, ju'r, woti'r barati'r, kiyati'r.

KELER MA'HA'L

365-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ne qi'ladi'?, ne isleydi? degen sorawlarg'a juwap beretug'i'n feyil so'zlerdi tabi'n'. Is-ha'rekettin' waqti'n ani'qlan'.

1. Wo'zgermeli da'wir degen,
Jerge de bir na'wbet keler.
2. Az g'ana ji'l sabi'r yetin',
Bul jer yeke zor boladi'.
3. Quwrag'an dalalar jasaradi',
Sho'listanlarg'a gu'l ko'geredi.

(N.D.)

366-shi'ni'g'i'w. Qara ha'rip penen jazi'lg'an feyil so'zlerdin' qaysi' waqi'ttag'i' is-ha'reketti bildiretug'i'nli'g'i'n ani'qlan'. Ko'shirip jazi'n'. U'stine sorawleri'n qoyi'n'.

1. Da'wran No'kiske **ketedi**, yendigi ha'ptede **keledi**.
2. Men qi'zi'qli' kitaplar **sati'p alaman**.
3. Gu'ller **ashi'l-di'**.
4. Alima sho'jelerge **suw berdi**.
5. Sen diywali' gazetag'a maqala **jazasan'**.
6. Wol ji'ynali'sta **so'yeydi**.
7. Bizler dene shi'ni'qti'ri'wg'a **qatnasami'z**.

Keler ma'ha'l feyilleri is-ha'rekettin' so'ylep turg'an waqti'nan son' bolatug'i'nli'g'i'n bildiredi. Wolar **ne qi'ladi'?, ne isleydi?** degen sorawlarg'a juwap beredi. Mi'sali': Woqi'wshi'lar mektepke *baradi'* (ne qi'ladi'?). Bizler *woynaymi'z* (ne qi'lami'z?).

Keler ma'ha'l feyilleri birlik ha'm ko'plik sanda u'sh bette betlenedi. Mi'sali'.

	Birlik	Koplik
I bet	pitkeremen	suwg'arami'z
II bet	pitkeresen'	suwg'arasi'z
III bet	pitkeredi	suwg'aradi'.

367-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Keler ma'ha'l feyillerinin' qaysi' sanda, neshinshi bette turg'anli'g'i'n ani'qlan'.

1. Sayaxatshi'lar taw yetegine bu'gin keldi. 2. Xojali'q basshi'si'n ati'z sherteginen tabasi'z. 3. Buzawlar wo'riske aydaladi'. 4. Mug'allim azdan keyin keledi. 5. Son' istin' jayi'n woylasarmi'z. 6. Yerten' azanda woqi'wshi'lar mektep-ke ji'ynaladi'. 7. Bizler bi'yi'l lagerde dem alami'z.

368-shi'ni'g'i'w. To'mendegi keler ma'ha'l feyillerine ga'p qurap jazi'n'. Wolardi'n' qalay jasali'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

Tabasi'z, jasaradi', ko'geredi, suwg'ari'ladi', aytaman, su'riledi, bezeydi.

369-shi'ni'g'i'w. Berilgen feyil so'zlerdi u'sh bette, birlik ha'm ko'plik sanlarda betlen'.

Saladi', qatnasaman, u'yrenedi, tani'sasi'z, ja'rdemlesesiz.

370-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Keler ma'ha'l feyillerinin' asti'n si'zi'n'.

1. Buni' quwi'p bedewlerge minemiz,
Sawi'tlardi' bir tu'ymeden ilemiz.

(«Qi'rq qi'z»)

2. Men u'lkeysem shi'paker bolaman. Adamlardi' yemleymen. 3. Yerten' klasi'mi'z benen Jas tamashago'ylar teatri'na barami'z.

SINONIM FEYILLER

371-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an feyil so'zlerdin' ma'nisine jaqi'n so'zlerdi woylap tabi'n'.

1. Qurg'aq yerni shiyrin suwdi'n' da'min tatqanday **qi'bi'rlyadi'** (...). (A. B.) 2. Gu'zdin' aqi'rg'i' ayi'. Qaqaman suwi'q. Tan'ni'n' aldi'nda qi'rpi'q qar **tasladi'** (...). (T. Q.) 3. Shopanlarga wog'ada qolayli' sharayat **du'zildi.** (...) 4. Abat baba menen Bazar jen'gem woni' **izzet yetipti** (...), **hu'rmetlepti** (...). (S. X.)

Ma'nileri bir-birine jaqi'n feyiller **sinonim feyiller** dep ataladi'. Mi'sali': Ja'rdemlesti — ko'meklesti, so'ylesti — gu'rrin'lesti — a'n'gimelesti.

Wolardin' so'ylewde qollani'latug'i'n worni', ma'nilik wo'zgesheligi de bar. Sinonim feyillerden kerekli jerinde paydalani'w pikirdin' ta'sirliligin payda yetedi. Mi'sali': Wol qag'i'ydani' **biledi.** Wol qag'i'ydani' **ko'rdim demeydi** (sali'sti'ri'n').

Tapsi'rma. Berilgen sinonim feyillerdi keltirip ga'p quran'. Ayi'rmashi'li'g'i'n tu'sindirin'.

Tigiw — ko'klew, u'ndemew — so'ylemew, tuwari'w — toqtati'w — irkiw, do'niw — tu'rlewiw — qubi'li'w, wotlaw — jayi'li'w, sa'lemlesiw — amanlasi'w — ko'risiw — qol ali'si'w, sebelew — sebiw — bu'rkiw — shashi'w, uqsati'w — shi'rami'ti'w.

372-shi'ni'g'i'w. Ma'nileri jaqi'n feyillerdi tabi'n'.

Shaqi'rdi', an'g'ardi', dawi'sladi', sezdi, si'yjadi', jayi'ldi', wori'njadi', ushi'rasti', to'seledi, pitkeredi, gezlesti.

U'lgı: Ti'n'ladi' — qulaq saldi'.

373-shi'ni'g'i'w. Sinonim feyillerdi ga'p ishinde keltirip jazi'n'.

Azaydi', pa'seydi, quwandi'm, shadlandi'm, ko'terildin'.

ANTONIM FEYILLER

374-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qarama-qarsi' ma'nili feyil so'zlerdi tabi'n'. Ma'nilerin sali'sti'ri'n'.

1. Jamannan **qash**, jaqsi'g'a **jantas**. 2. Jaqsi'dan **u'yren**, jamannan **jiyren**. 3. Ju'rgen wozar, turg'an tozar. 4. Altin' apa baladay: ga' ku'ledi, ga' ji'laydi'. (Sh.S.)

5. U'yrek **ushi'p**, g'an'qi'ldasi'p g'az **qong'an**, Aydi'n-aydi'n ko'ller — qaraqalpaqta.

(A.Muwsaev)

375-shi'ni'g'i'w. Woqi'p shi'g'i'n'. Ma'nileri bir-birine qarama-qarsi' so'zlerdi ga'plerdin' ishinde keltirin'.

So'yledi, kirdi, ketti, u'ndemedi, shi'qti', keldi, quwandi', ji'ladi', qapalandi', ku'ldi, woti'rdi', turdi', azdi', semirdi, ji'ynadi', shashti'.

Ma'nileri bir-birine qarama-qarsi' feyillerge **antonim feyiller** deymiz. Mi'sali': *Bardi' - keldi, ji'ladi' - ku'ldi.*

376-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Ma'nileri bir-birine qarama-qarsi' feyil so'zlerdin' asti'n si'zi'n'. Ma'nilerin tu'sindirin'.

1. An' awlaw bul ju'da' qi'zi'q na'rse. Bir izine tu'sip ketkennen keyin ku'n batti', tan' atti', ash bolg'ani'n'di' da umi'ti'p ketesen'. (S.S.) 2. Kel demek bar, ket demek joq. 3. Yer jigiti yeli ushi'n tuwi'ladi', yeli ushi'n wo'ledi. 4. Aydi'n' won besi jari'q, won besi qaran'g'i'.

5. Qon'i'ratqa aylani'p keldi qag'azi', Dushpan ji'lap, doslar ku'le basladi'.

(A.Muwsaev)

377-shi'ni'g'i'w. Feyil so'zlerdin' antonimlerin qawi'sti'n' ishinde ko'rsetip ko'shirip jazi'n'.

1. Basqalar yekewinin' so'zin quwatladı'. (J. S.)
2. Wolar sol ju'risi menen bir awi'lg'a keldi. (M. D.)
3. U'shewi u'sti-u'stine awi'r suwi'q dem ali'p qayg'i'lanadi'. (T. Q.)
4. Yendi dawlaspan'lar. (T. Q.)

Tapsi'rma: Sinonim ha'm antonim feyillerdi ga'p ishinde keltirip ko'shirip jazi'n'.

Sheshiw, jazdi'ri'w, shi'g'ari'w, bosati'w, qi'zdi'ri'w, i'si'ti'w, baylaw, kirgiziw, qamaw, suwi'ti'w.

TA'KIRARLAW

378-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Feyillerdin' asti'n si'zi'n'. Qaysi' ag'zani'n' xi'zmetin atqari'p turg'ani'n tu'sindirin'.

1. Uzaqtan kiyati'rg'an jolawshi'larg'a biraz qarap turdi'.
2. Wol worni'nan yerte turdi'.
3. Sen usi' jerde qal.
4. Bergen zati'n woylanbay ali'p qal.
5. Ali'stan mektep jayi' ko'rindi.
6. Qaran'g'i'li'qti' serpip bir na'rse yelen'lep ko'rindi.
7. Sen keshegi ushi'rasqan jerge barasan'.
8. Yerten' mektepke kitaplari'n'di' apar.

379-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerge meyil qosi'mtalari'n jalg'ap, wolardi'n' qaysi' tu'rleri yekenin tu'sindirin'.

Woqi', woti'r, ko'r, jat, si'z, quwan, sora, juwi'r.

380-shi'ni'g'i'w. Berilgen ga'plerden feyillerdi tawi'p, wolardi' feyil so'z shaqabi'n tallaw ta'rtibi boyi'nsha tallan'.

1. Bo'lme siltidey ti'ndi'. U'mit ko'zlerinin' asti'nan ha'mmesi si'n-si'mbati' kelisken saldamli' qi'zg'a qarap woti'r. (A. B.)
2. Mi'na yeki ati'zdi' ju'weri yegiwge tayarlaymi'z. (N. D.)
3. Bul jumi'slardi' islewde brigada ag'zalari' u'lg'i ko'rsetti. Awqat iship bolg'an son' bag'qa bardiq. (J. S.)

4. Ba'ha'r ayi'. Ha'mme ati'zlari'n yegiske tayarladi'.
5. I'laqlari'm qashi'p tur,
Bir qasqi'rdan du'rkirep. (*Jiyen ji'raw*)

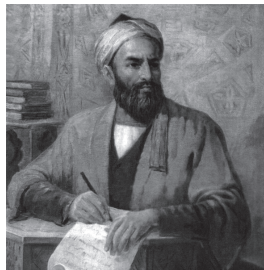
FEYIL SO'Z SHAQABI'N TALLAW TA'RTIBI

1. Feyil so'zdi tabi'n'.
2. Feyildin' ma'nisin ani'qlan'.
3. Boli'mli' ha'm boli'msi'z formasi'.
4. Da'rejesi (tu'p, wo'zlik, wo'zgelik, belgisiz, sheriklik da'reje).
5. Betleniwi: beti, sani'.
6. Betlik yemes feyil (kelbetlik feyil, hal feyil, ha'reket ati' feyili).
7. Meyili (buyri'q, tilek, sha'rt, maqset, ani'qli'q meyil).
8. Ma'ha'li (wo'tken, ha'zirgi, keler ma'ha'l).
9. Sintaksislik xi'zmeti.

381-shi'ni'g'i'w. Tekstti ko'shirip jazi'n'. Feyildi tawi'p, woni'n qaysi ma'ha'lde turg'ani'n ani'qlan'.

ABU RAYXAN BERUNIY

Abu Rayxan Beruniy 973-ji'li' 3-sentyabrde a'yyemgi Xorezmnin' yeski qalalari'ni'n' biri Kat qalasi'nda, ha'zirgi Beruniy qalasi'nda tuwi'ldi'. Jasli'g'i'nan medicina, filosofiya, matematika, astronomiya ilimlerine qi'zi'qqan. 17 jasi'nda Kat qalasi'nda astronomiyali'q mektep sho'lkemlestirdi, 21 jasi'nda eklitika tegisliginin' ekvatorg'a qaray awi'si'wi'ni'n' ko'lemin wo'lshep ko'rsetti. Wol du'nyada birinshi ma'rtebe globusti' woylap tapti'. Jerdin' wo'z a'tirapi'nda shar ta'rizinde aylani'wi'n da'lilledi.

SINTAKSIS HA'M IRKILIS BELGILERI

Sintaksis so'zi grek tilinen ali'ni'p, bizin'she «du'ziw, du'zilis» degen ma'nini an'latadi'.

Sintaksiste so'z dizbegi, ga'p ha'm tekst u'yreniledi.

Puntuaciya so'zi lati'n tilinin' «punktum» so'zinen ali'ni'p, bizin'she «noqat» degen ma'nini an'latadi'.

Puntuaciyada irkilis belgilerinin' qag'i'ydalar ji'ynag'i' u'yreniledi.

GA'P HA'M WONI'N' MAZMUNI' BOYI'NSHA TU'RLERI

382-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ha'rbir ga'pte neshe so'z bar?

— Jumagu'lmen.

— Ha'zir shaqi'rayi'n.

— Raxmet, shaqi'ri'n'.

— Jumagu'l, men Ayshaman. Ayta ber.

— Bu'gin saat beste koncert boladi' yeken. Sog'an barami'z ba?

— Qayerde?

— Mekteptin' zali'nda.

— Yaqshi', baraman. Jumagu'l saat to'rtte bizin' u'yge kelsen', yekewimiz birge barami'z.

383-shi'ni'g'i'w. Mazmuni'na qarap tiyisli irkilis belgilerin qoyi'p ga'plerdi ko'shirip jazi'n'.

Sa'wlexan mektepke yerte keldi... Sen qanday kitaplardi' woqi'p shi'qti'n'... Jasasi'n paraxatshi'li'q... Bizler woqi'wshi'lar bo'lmesine ji'ynaldi'q... Gu'lnarani'n' bu'gingi ma'jilisten xabari' bar ma... O'zbekistan — keleshegi ulli' ma'mleket... Woqi'wshi'lar wo'z joldaslari'n ku'tip turdi'... Sen bilesen' be... Miynet — baxi't...

Adamlar biri-biri menen til arqali' qari'm-qatnas jasaydi'. Tildin' bul xi'zmetin ga'p atqaradi'.

Ti'yanaqli' woy-pikirdi bildiretug'i'n so'z ya so'zlerdin' dizbegi **ga'p** delinedi.

So'ylegende ha'rbir ga'pten keyin irkilis islenedi. Jazi'wda noqat (.), soraw (?) belgisi, u'ndew (!) belgisi qoyi'ladi'. Mi'sali': Woqi'wshi'lar klasqa ji'ynaldi'. Sen sabaqqa tayarlandi'n' ba? Du'nyada paraxatshi'li'q bolsi'n! Ti'ni'shi'n'a woti'r!

Ga'pler bir yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen jasaladi'. Mi'sali': Qi's. Qaqaman suwi'q. Sen sayaxatqa bardi'n' ba? Sen ti'n'la. Jasasi'n azatli'q!

Ga'pler mazmuni'na qaray xabar ga'p, soraw ga'p, buyri'q ga'p ha'm u'ndew ga'p boli'p to'rtke bo'linedi.

384-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdin' mazmuni'na qaray tiyisli irkilis belgilerin qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

Tu'sten beri silpilep jawg'an jawi'n yele ti'ng'an joq... Qaran'g'i' tu'nin' ishinde kishkentay qami's qaqi'rani'n' qaptali'na kelip ti'g'i'lg'an adam a'sten yesikti qaqt'i'...

— Kim...

— Men, ashi'n'...

— Allambergen...

— Awa...

Yesik shi'yi'q yetip ashi'lg'anda, u'sti-basi' malpaq-salpaq bolg'an Allambergen ishke kirdi.... (K. S.)

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Ga'p degenimiz ne?
2. Ga'pten keyin jazi'wda qanday irkilis belgisi qoyi'ladi'?
3. Ga'pler mazmuni'na qaray neshege bo'linedi?

XABAR GA'P HA'M WONI'N' IRKILIS BELGILERI

385-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ha'rbir ga'ptin' keynine qoyi'lg'an irkilis belgilerine di'qqat awdari'n'.

A'yyemgi zamanlarda bir jetim bala bolg'an yeken. Wol jumi's islew ushi'n birese bir xojayi'ng'a, birese yekinshi xojayi'ng'a jallani'pti'. Bala wo'zine tapsi'ri'lg'an pada-pada mallardi' jayi'p, wolardi' bir jaylawdan yekinshi jaylawg'a aydap mudami' dalada ju'redi yeken.

(yertek)

Qanday da bir xabardi' bildiretug'i'n ga'p **xabar ga'p** delinedi. Xabar ga'p bir tegis ayti'li'p, ga'ptin' keyninde dawi's tolqi'ni' birqansha pa'sen'leydi. Jazi'wda xabar ga'pten son' noqat (.) qoyi'ladi'. Ha'rbir ga'p bas ha'rip penen jazi'ladi'. Mi'sali': 1. Men qalag'a bardim. 2. Asan u'yden keldi.

Birinshi ga'pte wol wo'zinin' qalag'a barg'anli'g'i'n, yekinshi ga'pte Asanni'n' u'yden kelgenligin xabarladi'.

386-shi'ni'g'i'w. Tiyisli irkilis belgilerin qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

Bi'yi'l ba'ha'r yerte baslandi' diyqanlar wo'z waqti'nda yegisti basladi' xalqi'mi'z u'y a'tiraplari'na ati'zlari'na jigirma tu'p na'l woti'rg'i'zdi' bul miywe na'lleri toli'q ko'gerdi.

387-shi'ni'g'i'w. To'mendegi so'zlerdi keltirip ga'p quran'.

Amangu'l, woqi'ydi', mektep, woqi'wshi'lar, kitap, sayaxat, jeri, tayarlandi'q, ja'rdem berdim, keldi, aytti', woqi'wshi'lar, klasta, wo'tkerdik, qi'zi'qli', bayram keshesi.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Xabar ga'p degenimiz ne?

2. Xabar ga'pten keyin qanday irkilis belgisi qoyi'ladi'?
3. Xabar ga'p qanday ma'ni an'latadi'?

SORAW GA'P HA'M WONI'N' IRKILIS BELGILERI

388-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Soraw ma'nisin an'lati'p turg'an ga'plardi tabi'n'. Woni'n' xabar ga'pten ayi'rmashi'li'g'i'n belgilen'.

- Japtag'i' suw shi'g'i'rди' kim qurdi'?
- Menin' g'arri'm.
- Ati' kim g'arri'n'ni'n'?
- Wo'skinbay.
- Wol japti'n' qi'sqi', jazg'i' qazi'wi'n qaza ma?
- Shi'rag'i'm, ku'yewim jetpiske jetken g'arri' adam, qazi'wg'a jaramaydi'.

(A. Bekimbetov)

389-shi'ni'g'i'w. To'mendegi sorawlarg'a jazba tu'rde toli'q juwap qaytari'n'.

1. Sen neshinshi klasta woqi'ysan'?
2. Klass basshi'n'i'z kim?
3. Qanday do'gereklerge qatnasasan'?
4. Jazda qayda dem aldi'n'?
5. Keleshekte kim boli'wdi' qa'ley-sen'?
6. Ne ushi'n bul ka'sipti tan'ladi'n'?

Soraw ma'nisin an'latatug'i'n ga'p **soraw ga'p** delinedi. So'ylegende soraw ma'nisin an'latatug'i'n so'z basqalari'nan ku'shlirek ayti'ladi'. Jazg'anda soraw ga'ptin' keynine soraw (?) belgisi qoyi'ladi'.

Mi'sali': Bu'gin klasta kim joq? Wolar qashan keledi? Sen kinog'a barasan' ba?

Soraw ga'pler belgili bir juwapti' talap yetip, sorawli'q ma'ni bildiredi. Keltirilgen mi'sallarda **kim, qashan, ne, ba** so'zleri basqa so'zlerden ko'terin'ki sorawli'q dawi's tolqi'ni' (intonaciya) menen ayti'ladi'.

390-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Soraw ma'nisin an'lati'p turg'an so'zlerdin' asti'n si'zi'n'.

1. Turdi'murat, — dedi Abat qozi'larg'a u'n'ilip turi'p, — ko'rip tursan' ba? — Wonda ne qi'lami'z? (T. Q.)

2. Basli'g'i'n'i'z yele Tilemis pe? Menin' menen aw salasan' ba? (K. S.)

3. — Shaqi'r deysiz be? Ha'zir shaqi'raman. (A. B.)

Soraw ga'pler to'mendegidey jollar menen jasaladi':

1) **kim?, ne?, kimler?, neler?, qalay?, qansha?, qanday?, neshe?, qashan?** usag'an soraw almasi'qlari' arqali': Kim keldi? Qalay woti'rdi'? Qansha turadi'? Neshe ret bard'i'?

2) **ma, me, ba, be, pa, pe** soraw janapaylari' arqali': Sa'nem keldi me? Sen aytti'n' ba?

391-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Soraw ga'plerdin' qalay jasali'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Alti'nay, sag'an ne boldi'? Nege ji'lap jiberdin'? Neshege shi'qti'n'? Qaran'i'z qansha adam barmi'z? Sonday da bola ma yeken? (Sh.A.). 2. Wolar ha'zir ne qi'li'p woti'r? Awi'lda kimler bar? Wolardi' shaqi'ri'p kelesen' be? Usi' mang'a ma? (M. D.)

392-shi'ni'g'i'w. Qashan?, nege?, kim?, ne? ma, ba, pe, shi'g'ar, she, g'oy so'zlerin keltirip ga'p quran'.

U'lgı: Ta'biyat qoyni'na sayaxatqa shi'qti'n' ba?

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Soraw ga'p degenimiz ne?
2. Wolar qalay ayti'ladi' ha'm jazi'ladi'?
3. Soraw ga'pler qalay jasaladi'?

BUYRI'Q GA'P HA'M WONI'N' IRKILIS BELGILERI

393-shi'ni'g'i'w. Buyri'q ga'plerdi terip jazi'n'. Wolardi'n' qalay ayti'latug'i'ni'n ha'm jazi'latug'i'nli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Bereket tap, balam! A'ne, nag'i'z woqi'wshi'!
(J. S.) 2. Azat sheber yeken. Qoyanlar ushi'n nawa sog'i'pti'.
Qaraysan' da turasan'! Sonday suli'w! Inanbasan', ustaxanag'a
bari'p ko'r! (Q. J.) 3. Ko'p jasa, qi'zi'm! A'depli qi'z
yekensen'. (S. X.)

Mazmuni' jag'i'nan buyri'ri'w, wo'tinish yetiw, tilek
tilew, ma'sla'ha't-ken'es beriw, shaqi'ri'w, jali'ni'w
si'yaqli' ma'nilerdi bildiretug'i'n ga'pler **buyri'q ga'pler**
dep ataladi'.

Buyri'q ga'pler geyde xabar ga'pke jaqi'n buyri'qli'
ma'nide ayti'lsa, ga'ptin' keynine noqat (.) qoyi'ladi'.
Mi'sali': Azi'raq demin'di ali'p al.

Al, geyde ko'terin'ki intonaciya menen ayti'ladi'.
Bunday ga'plerdin' keynine u'ndew (!) belgisi qoyi'ladi'.

Mi'sali': Yeldin' birligi ha'm abadanli'g'i' ushi'n! —
shaqi'ri'q ma'nisin, Bereket tap, qi'zi'm! — *tilek*, Biykesh,
woti'rsa, ketpese! (T.Q.) — *wo'tinish*, Toyi' toylarg'a
ulassi'n! — *niyet*.

394-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Buyri'q ga'plerdi mazmuni' jag'i'nan
qanday ma'ni an'lati'p turg'ani'n ani'qlan'.

1. Jigerli bol jastan, balam. (*Berdaq*) 2. Jasi' ulli',
u'yege kirin'iz, dem ali'n'i'z. (T.Q.) 3. Kelin', jaslar, milliy
qa'diriyatlari'mi'zdi' saqlayi'q! 4. Jamanli'q islesen', jaqsi'li'q
ku'tpe. (*naqi'l*.)

395-shi'ni'g'i'w. Tiyisli irkilis belgilerin qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Qanday
ma'nilerde qollani'li'p turg'anli'g'i'n ani'qlan'.

1. Jollari'n'i'z bolsi'n
2. Yelim dep, jurti'm dep jani'p-jasaw kerek
3. Ba'rekella, balam
4. Bayrami'n'i'z qutli' bolsi'n
5. Ti'ni'shlan, dosti'm Barli'g'i'n waqi't ko'rsetedi
6. Na'llerge tez-tez suw quyi'p turi'w kerek.

Tapsi'rma. Ko'rkem shi'g'armalardan buyri'q ga'plerge 10 mi'sal jazi'n'.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Buyri'q ga'p degenimiz ne?
2. Wolar qalay ayti'ladi' ha'm jazi'ladi'?
3. Wolarg'a qanday irkilis belgileri qoyi'ladi'?

U'NDEW GA'P HA'M WONI'N' IRKILIS BELGILERI

396-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. U'ndew ga'plerdin' jasali'wi'na itibar berin'.

1. Jer! Ana — jer! Jer ma'selesi — ha'zir respublikami'zda yemes, wol pu'tkil yelimizde basli' ma'sele.
2. — Ba'rekella! Sheberlik degen usi' da! Qanday suliw yetip du'zetken! — dedi miynet mug'allimi Baxi'tti'n' du'zetken gu'rsisin ali'p su'ysine qaradi'.

So'ylewshinin' ayti'lajaq pikirge ha'r qi'yli' tuyg'i'-sezimlik qatnasi'n bildiretug'i'n ga'pler **u'ndew ga'p** dep ataladi'.

So'ylewde ko'terin'ki dawi's tolqi'ni' menen ayti'ladi'. Jazg'anda u'ndew ga'plerdin' keynine u'ndew (!) belgisi qoyi'ladi'. Mi'sali': Watang'a dan'q! Jasasi'n, Qaraqalpaqstan! Ha'mme saylawg'a!

Sunday-aq, u'ndew ga'pler wo'zinin' negizgi mazmuni'na qosa so'ylewshinin' quwani'w, tan'lani'w, ku'yiniw, su'ysiniw, sa'lemlesiw, qutli'qlaw ha'm t.b. tuyg'i'-sezimlerin bildiredi. Mi'sali': Sa'lem, dosti'm! Tuwi'lg'an ku'nin'iz benen! Harma, ata!

397-shi'ni'g'i'w. Ga'plardi ko'shirip jazi'n'. U'ndew ga'plerdin' qanday ma'ni an'lati'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Qaran'lar! Qanday a'jayi'p, mi'na quri'li's! — dep ha'mmeden buri'n jetken Asqar jaynag'an ko'zlerin tigip, baqi'ri'p jiberdi. (A. B.)

2. — Bayla, wo'ltiremen! — dep dawi'slag'ani'n yele umi'tqani'm joq. (M. G.) 3. — Ketti! Ja'rdem yetin'?! — degen qorqi'ni'shli' dawi'slar qa'pelimde ha'mmenin' to'be shashi'n tik turg'i'zi'p, tula boyi'n titirentip jiberdi. (A. B.) 4. Jayna-jasna, Qaraqalpaqstani'm!

398-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' wormi'na tiyisli irkilis belgilerin qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

— Allo, Na'ziyrami'san'...

— Awa...

— Sa'lem, Na'ziyra...

— Sa'lem... Dawi'si'n'di' shi'rami'ti'p turman, biraq ani'q bilmey turman...

— Men Gu'layi'mman g'oy... Keshe apamni'n' u'yine keldim...

— Gu'lay, bizin' u'yge kel, bola ma... Men sag'an bayag'i' aytqan kitaplari'mdi' ali'p qoyi'ppan...

— Raxmet ... Men bul sapari' bara almayman... U'yge qayti'p barati'rman... Wo'kpeleme... Xosh... ko'riskenshe...

— Xosh ... saw bol... Bes-alti' ku'nnen ko'risemiz...

— Boladi'.

(«Jetkinshek» gazetasi'nan)

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. U'ndew ga'p degenimiz ne?

2. U'ndew ga'pler qalay ayti'ladi' ha'm jazi'ladi'?

GA'PTIN' BAS AG'ZALARI'

399-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerge di'qqat awdari'n'. Wolar qanday ag'za xi'zmetin atqarg'an?

Bilim ali'p **quni'g'ami'z**,
Som polattay **shi'ni'g'ami'z**,
Woqi'ymi'z ha'm **ti'ni'g'ami'z**,
A'lpeshlewde **ana-mektep**,
Is qi'lami'z ti'ni'shli'q dep.

(S. Nuri'mbetov)

Ga'pte belgili bir sorawlarg'a juwap beretug'i'n so'z yamasa so'z dizbegine **ga'p ag'zalari'** deymiz. Mi'sali': Bizler qalada turami'z. Bundag'i' ha'rbir so'z wo'z aldi'na belgili bir sorawlarg'a juwap beredi ha'm dara ga'p ag'zasi' boladi'. Bizler (kimler?) qalada (qayda?) turami'z (ne qi'lami'z?).

400-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Ha'rbir ga'pte neshe so'z bari'n ani'qlan'. Baslawi'sh ha'm bayanlawi'shti'n asti'n si'zi'n'.

1. Woqi'wshi'lar mektepke ji'ynaldi'. 2. Atamurat ag'a-si'na xat jazdi'. 3. Gu'lziyba qosi'q aytti'. 4. Bizler a'debiy kitaplar woqi'di'q. 5. Berdimurat mekteptegi ja'miyetlik jumi'slarg'a belsene qatnasadi'. 6. Diyqanlar ati'zda miynet yetip ati'r. 7. Woqi'wshi'lar mektep a'tirapi'na na'lshe ag'ashlari'n woti'rg'i'zdi'.

401-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. So'zlerge tiyisli sorawlari'n qoyi'n'. Ga'p ag'zalari'ni'n' asti'n si'zi'n'.

1. Ayjamal anasi'na ja'rdemlesti. 2. Wo'temurat su'wret sali'p ati'r. 3. Quri'li'sshi'lar tu'ski awqatqa shi'qti'. 4. Shan'qay tu's. A'tirapta asi'qtay bult joq. 5. Bizler mektepten kiyati'rmi'z. 6. Jaqsi' bala jaqsi' woqi'ydi'.

Ga'p ag'zalari' yekige bo'linedi: 1. **Ga'ptin' bas ag'zalari'** — baslawi'sh ha'm bayanlawi'sh. 2. **Ga'ptin' yekinshi da'rejeli ag'zalari'** — ani'qlawi'sh, toli'qlawi'sh, pi'si'qlawi'sh.

402-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Ga'ptin' bas ag'zalari'ni'n' asti'n si'zi'p, tiyisli sorawlari'n qoyi'n'.

1. Aldi'mi'zda u'lken bag' ko'rindi. Wol diywal menen qorshalg'an. Wortasi'nan du'ziw jol wo'tedi. Bag' sharshi'-sharshi' ati'zlarg'a bo'lingen. Bag'da alma, shabdal, qa'reli yegilgen. Bir tu'pte u'sh tu'rli japi'raq bar. (N. D.)

2. Kiyikler suw isher saydan,
G'az-u'yrek ko'lden suw isher,
Al, adamni'n' kewli qaydan?
Kewil kewilden suw isher. (I. Yu.)

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Ga'p ag'zasi' degenimiz ne? Mi'sallar keltirin'.
2. Bas ha'm yekinshi da'rejeli ag'zalardi' ayti'p berin'.
3. Bas ag'zalar qanday so'z shaqabi'nan jasaladi'?

BASLAWI'SH

403-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerge di'qqat awdari'n'. Wolar qanday ag'za xi'zmetin atqari'p tur?

1. Aspanda asi'qtay **bult** joq. (N. D.) 2. **Jolbari's** balasi'n yeki-u'sh jaladi' da, mag'an qarap i'ri'ldap qoydi'. (A'. Sh.) 3. **Balalar** bug'an kelisim berdi. Bunnan keyin **balalar** awi'ldi'n' shetine shi'g'i'p ha'r ku'ni futbol woynaytug'i'n boldi'. (Q. N.) 4. **Bazarbay** menen **Sa'rsenbay** usi'lay so'ylesip kele berdi.

404-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Sorawlari'n qoyi'p, baslawi'shti'n' asti'n si'zi'n'.

1. Menin' a'jag'am Tashkentte woqi'ydi'.
2. Wolar menin' soqqan woyi'nshi'qlari'm.
3. Asanni'n' dayi'si' kelip ketti.
4. Fermani'n' qoyi' wo'riste ju'r.
5. Rasul kompyuterden paydalani'w texnikasi'n jaqsi' bileli.

Baslawi'sh **kim?**, **ne?** sorawlari'na juwap berip, ataw sepligindagi so'zlerden boladi'. Mi'sali': Ayzada (**kim?**) awqatti' tayarladi'. Ju'zim (**ne?**) pisti.

Kimler?, **neler?** sorawlari'na juwap berip, ko'plik sanda qollani'ladi'. Mi'sali': Woqi'wshi'lar (**kimler?**) mektepke keldi. Suwlar (**neler?**) ag'i'p tur.

Tarti'm jalg'awli' so'zden bolg'an baslawi'shlar **kimim?**, **nem?**, **kimi?**, **nesi?** sorawlari'na juwap beredi. Mi'sali': Inim (**kimim?**) u'shinshi klasta woqi'ydi'. Kitabi'm (**nem?**) u'yde qaldi'. Aysarani'n' u'kesi (**kimi?**) woynap ju'r. Bu'rkit (**ne?**) ushti'.

405-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Kim?, ne?, kimler?, neler? sorawlari'na juwap beretug'i'n so'zlerdi tabi'n'. Baslawi'shti'n' asti'n si'zi'n'.

1. Qaraqalpaq xalqi' a'jayi'p tabi'slardi' qolg'a kirgizdi.
2. «Qaraqalpaq qi'zi'» romani'ni'n' bas qaharmani' —Jumagu'l.
3. Bati'r jol baslaydi', sheshen so'z baslaydi'.
4. Woqi'w — segiz yari'mda.
5. Sa'wkele — qaraqalpaq qi'zlari'ni'n' bas kiyimi.
6. Salamat a'wladti' ta'rbiyalaw —basli' wazi'ypami'z.

406-shi'ni'g'i'w. Sa'nemxan, a'kem, parta, dosti'm, kepter, Da'wlet, da'pterim, kitap, mug'allim, quri'li'sshi'lar so'zlerin keltirip ga'p quran'. Bul so'zler baslawi'sh xi'zmetin atqaratug'i'n bolsi'n.

U'lg'i: Arna (ne?) bizin' awi'ldi'n' jani'nda.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Baslawi'sh degenimiz ne? Wol ga'ptin' qanday ag'zasi'?
2. Qanday sorawlarg'a juwap beredi?
3. Baslawi'shlar qaysi' seplikte turadi'? Mi'sallar keltirin'.

BAYANLAWI'SH

407-shi'ni'g'i'w. Woqi'p shi'g'i'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerge itibar berin'. Sorawlarin' qoyi'n'.

Yekinshi ku'ni azanda Temirxan ata balalardi' ko'l ishi menen **tani'sti'rdi'**. Ko'l — **teren'**. Qalay yetip pishen wori'w kerekligin **tu'sindirdi**. Ha'mmesi ko'l **ishin qi'di'rdi', dem aldi'**. (T. Q.)

Bayanlawi'sh **ne qi'ldi'?**, **ne qi'li'p ati'r?**, **ne islep ati'r?**, **kim?**, **ne?**, **qanday?**, **qansha?**, **neshew?** degen sorawlarg'a juwap beredi. Baslawi'shti'n' is-ha'reketin, hal-jag'dayi'n, kim, ne yekenligin bildiredi. Mi'sali': Balalar si'rtta woynap ati'r (**ne qi'li'p ati'r?**). Azat — woqi'wshi' (**kim?**). Bul — mektep (**ne?**). Wolar — to'rtew (**neshew?**). Jumi'slari' jaqsi' (**qalay?**).

Tapsi'rma. Woqi'n'. Bayanlawi'shlardi' tabi'n'. Wolar baslawi'shti'n' qanday belgilerin bildirip turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Respublikami'zda sportti' rawajlandi'ri'wg'a u'lken di'qqat qarati'lmaqta. Sport mektepleri, sport kolledjleri ashi'ldi'. No'kiste sport kompleksleri ko'plep quri'ldi'. Bir qansha chempionlar shi'qti'.

2. Qaraqalpaqstanni'n' paytaxti' — No'kis. Wonda ko'p qabatli' jaylar ko'p. Bizler qalag'a qi'di'ri'p bardiq. Ko'sheleri ken'. Avtobuslar qatnaydi'. Muzeyde boldiq. Qala menen tani'sti'q. Keshte bag'da dem aldi'q.

408-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Bayanlawi'shti'n' asti'n si'zi'n'.

Ag'am — mexanizator. Woni' barli'q adamlar hu'rmetleydi. Sebebi wol hadal isleydi. Men de ag'amday mexanizator bolaman. Jer su'riw, tuqi'm yegiw waqti'nda ag'ama ja'rdemlesemen.

409-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi ga'p ishinde keltirip jazi'n'. So'zler bayanlawi'sh xi'zmetinde qollani'lsi'n.

Pitkerdim, islep ati'r, mektep, suliw, shi'rayli', atam .

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Bayanlawi'sh degenimiz ne?
2. Bayanlawi'sh baslawi'shti'n' qanday belgilerin bildiredi?
3. Bayanlawi'shlar ga'pte qaysi' jerlerde keledi?

GA'PTIN' YEKINSHI DA'REJELI AG'ZALARI'

410-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Bas ag'zalardi' tabi'n'.

1. Yerpolat qaladan tez qayti'p keldi. 2. Wolar keshki awqatqa ji'ynaldi'. 3. Men'limurat awi'ldag'i' jan'ali'qlardi' birme-bir xabarladı'. 4. Bizler siltidey ti'ni'p ti'n'lap woti'rmi'z. 5. Ji'ynali'sta Inkar shi'g'i'p so'yleydi. 6. Wol «U'lketani'w» muzeyine bari'p turadi'.

Ga'pte bas ag'zalardan basqa yekinshi da'rejeli ag'zalar da boladi'.

Ga'ptin' yekinshi da'rejeli ag'zalari' — bas ag'zalardi' tu'sindirip, toli'qti'ri'p, ani'qlap keletug'i'n ga'p ag'zalari'. Wolar — ani'qlawi'sh, toli'qlawi'sh, pi'si'qlawi'sh.

Mi'sali': Bizler bul mektepke yerte keldik. Bizler — baslawi'sh, keldik — bayanlawi'sh. Al, mektepke (qayda?) so'zi keldik so'zinin' ma'nisin tu'sindirip, wolardi'n' kelgen worni'n, yerte so'zi waqti'n (qashan?) kelgenin, al bul so'zi qaysi' mektep yekenin bildirip tur.

ANI'QLAWI'SH

411-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' sorawlari'n qoyi'n'. Wolar qanday ag'za xi'zmetin atqaradi'?

1. Wol ku'ni-tu'ni at shawi'p, Tarasti' **ha'lsiregen** halda Zaporojege ali'p keldi. Wol jerde **ha'r qi'yli'** da'ri-da'rmaqlar menen yemley basladi'. (N. V.) 2. Ku'n awg'ansha **won segiz** bala ji'ynaldi'.

3. **Jaqsi' adamlardi'n'** bir ni'shani' bar,
Wo'zi jasaradi' du'nya qulpi'rsa,
Jaman adamlardi'n' bir ni'shani' bar,
Wo'zi qashaladi' qi'yi'n ku'n tuwsa.
Ka'ramat adamlar xalqi'n woylaydi',
Badabat adamlar dan'qi'n woylaydi'.

(T. Ma'tmuratov)

Ani'qlawi'sh zatti'n' tu'r-tu'sin, sani'n, kimgе ya nege tiyisli yekenligin ani'qlaydi'. **Qanday?, qaysi'?, kimnin'?, nenin'?, qaydag'i'?, qashan?, neshe?, neshinshi?** dегen sorawlarg'a juwap beredi. Mi'sali': Muratti'n' (kimnin'?) u'kesi u'shinshi (neshinshi?) klasta woqi'ydi'. U'lgili (qanday?) woqi'wshi'lar ko'p.

412-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi ani'qlawi'sh xi'zmetinde qollani'p ga'p quran'. Sorawlari'n qoyi'n'.

Jasi'l, ulli', ko'p, uwi'lji'g'an, mekteptin', si'mbatli', won jети, jarqi'rag'an.

413-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na berilgen so'zlerden tiyislinin qoyi'p, ga'plerdi ko'shirip jazi'n'.

1. ... isti yerten'ge qaldi'rmaw kerek. 2. ... dos jani'n ayamaydi'. 3. Keshte ... adam ji'ynali'p qaldi'. 4. ... kewli — balada, ... kewli — dalada.

Kerekli so'zler: jaqsi', ko'p, bu'gingi, anani'n, balani'n'.

414-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Teksttegi ani'qlawshi'lardi' tabi'n'. Qanday sorawlarg'a juwap beretug'i'ni'n ani'qlan'.

BILIP ALI'N'!

Medicinada skolioz degen kesellik bar. Bul wo'sip barati'rg'an jas bala organizminde rawajlanadi', sonli'qtan balalar keselligi dep ataladi'.

Bul kesellik qayaqtan payda boladi'?

Yeger bala ju'da' awi'r zat ko'terse, uzaq waqi't bir qa'lipte televizor ko'rse, kompyuter aldi'nda ko'p waqi't woti'rsa, 3 — 5 saat dawami'nda naduri's woti'rsa, jati'p kitap woqi'sa, ju'da' jumsaq to'sek penen ko'pshikte jatsa, az ha'reket islese skolioz benen nawqaslanadi'.

Skolioz — womi'rtqa bag'anasi'ni'n' qaptalg'a qi'ysayi'w keselligi.

Awi'rmastan buri'n awi'ri'wdi'n' aldi'n ali'n', balalar!

415-shi'ni'g'i'w. Ga'plerden ani'qlawi'shlardi' tabi'n'.

1. Azi'qli' adam sharshamas. 2. Jaman tu's ko'rsen' dosti'n'a jori't. 3. Shaban u'yrek buri'n ushadi'. 4. Ayamawi'z alti' ku'n, alti' ay qi'stan qatti' ku'n. 5. Miynetsiz wo'mir — qara ko'mir. 6. Jagi'msi'z qonaq jatar waqta keledi.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Ani'qlawi'sh degenimiz ne?
2. Qanday sorawlarg'a juwap beredi?
3. Zatti'n' qanday belgilerin bildiredi'?

TOLI'QLAWI'SH

416-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi jazi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerge tiyisli sorawlari'n qoyi'n'.

1. Wolar **mennen** jol soradi'. 2. **Yerpolatti'** adamlar qalada ushi'ratti'. 3. Ko'rgizbege bizlerdin' salg'an **su'wretlerimizdi** sawg'a yetti. 4. Xojali'qta **paxtadan** mol zu'ra'a't ali'ndi'.

5. **Miyrigu'ld**e qi'zi'qli' kitaplar ko'p. 6. Ag'am **Azat penen** qaladan keldi.

Ga'pte bir ag'zani'n' ma'nisin toli'qti'ri'p turatug'i'n yekinshi da'rejeli ag'zasi'na **tolu'qlawi'sh** deymiz.

Toli'qlawi'sh **kimdi?, neni?, kimde?, nede?, kimnen?, neden?, nede?, kim menen?, kim haqqi'nda?, ne haqqi'nda?** degen sorawlarg'a juwap beredi.

Mi'sali': Bizler woqi'wshi'lardi' (kimlerdi?) ko'rdik. Wolar Tashkentti (neni?) ko'rip qaytti'.

Toli'qlawi'shlar, ko'binese bayanlawi'sh ag'zani' zatli'q ma'nide toli'qti'ri'p keledi.

417-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Mazmuni'n u'yrenin'. Toli'qlawi'shti'n' qanday sorawlarg'a juwap beretug'i'ni'n ani'qlan'.

WO'SIMLIK HA'M HAYWANAT DU'NYASI'

Ha'rbir adamni'n' gindik qani' tamg'an jeri — woni'n' Watani'. Biz wo'z Watani'mi'zdi', sonday-aq, tuwi'lg'an jerimizdin' wo'simlik ha'm haywanat du'nyasi'n qa'sterley biliwimiz sha'rt. Qaraqalpaqstan ha'r qi'yli' wo'simlik ha'm haywanat du'nyasi'na bay. Wo'simliklerdin' ko'pshiligi medicinada jaqsi' qollani'ladi'.

Ma'selen, juwsan, jantaq, boyan, kiyik sho'p, tu'ye sin'ir, da'ri tami'r ha'm t.b. wo'simliklerinen da'ri islenedi. Ha'r qi'yli' sebeplerge bola jolbari's, bekire, su'wen si'yaqli' haywanlar jog'ali'p ketken.

Yeger de biz ta'biyati'mi'zdi' qorg'amasaq, wol bizden qashi'qlasadi'.

Tapsi'rma. So'zlerdi toli'qlawi'sh xi'zmetinde qollani'p ga'p quran'.

A'dilbaydi', su'wretti, Allaniyaz Wo'teniyazovti', Sa'nemnen, shayi'rlar menen, Watan haqqi'nda.

418-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na kerakli so'zlerdi qoyi'p ko'shirip jazi'n'. Sorawlarini qoyi'n'. Toli'qlawi'shti'n' ga'ptegi xizmetin tu'sindirin'.

1. Keshe ... No'kiste ushi'ratti'm. 2. ... woqi'wshi'lardi'n' toli'q dizimi bar. 3. ... xat kelip turadi'. 4. Mug'allim klass saati'nda ... tu'sindiredi. 5. Mektepte ... menen ushi'rasi'w boli'p wo'tti. 6. Balalar ... aspang'a ushi'ri'p jiberdi. 7. ... ha'r tu'rli ren'degi su'wretler bar. 8. Woqi'wshi'lar dem ali'sta ... sawg'a tapsi'rdi'.

Kerakli so'zler: Nawri'z bayrami' haqqi'nda, Aman-gu'lde, dosti'mnan, Azatti', kepterdi, mende, muzeyge, shayi'ra apalari'miz benen.

PI'SI'QLAWI'SH

419-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin ma'nilerine di'qqat awdari'n'.

Klasta tek Gu'ljan menen Almagu'l woti'r. **Ha'zir** matematika sabag'i' boladi'. Gu'ljan sumkasi'nan kitap, da'pterlerin ali'p **partani'n' u'stine** qoydi'.

— Gu'ljan, keshegi berilgen tapsi'rmani'n' mi'na jerine tu'sinin'kiremey qaldi'm. Yesapti'n' juwabi' **duri's** shi'qpay ati'r. Usi'ni' tu'sindirip jibershi, — dep wo'tindi Almagu'l.

Gu'ljan **da'rhal** yesapti'n' shi'g'i'w joli'n tu'sindirdi.

(«Jetkinshek» gazetasi'nan)

Is-ha'rekettin' hal-jag'dayi'n, waqti'n, worni'n, si'n-si'pati'n, mo'lsherin, sebep-maqsetin bildiretug'i'n yekinshi da'rejeli ag'zasi'na **pi'si'qlawi'sh** deymiz.

Qalay?, qa'ytip?, qayda?, qaydan?, qashan?, ne sebep?, ne maqset penen? degen sorawlarg'a juwap beredi. Mi'sali': Shi'dap (qalay?) woti'rdi'. Keshe (qashan?) keldi. Mektepte (qayda?) boldi'.

420-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Pi'si'qlawi'shti'n' asti'n si'zi'n'.

1. Mug'allim taza temani' tez tu'sindirdi. 2. Wol a'ste worni'nan turdi'. 3. Tu'nde yepeklep qar jawdi'. 4. Wolar mashinani'n' u'stine shi'qti'. 5. Si'rttan adamlardi'n' dawisi' yesitildi.

421-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi pi'si'qlawi'sh xi'zmetinde qollani'p, ga'p qurap jazi'n'. Sorawlari'n qoyi'p, asti'n si'zi'n'.

Tez, anda-sanda, bir-yeki ret, yadtan, jaqsi', sekund sayi'n, keshte, biliw ushi'n, tosattan.

422-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Tekstin' mazmuni'n u'yrenin'. Ga'plerdegi pi'si'qlawishlardi' tawi'p, is-ha'rekettin' qanday belgisin bildirip kelgenin ani'qlan'.

UQI'PLI'LI'Q KEREK

Inglis tilinde taza, qa'tesiz so'wlewdi ha'm jazi'wdi' ha'mme maqset yetedi. Woqi'w ji'li'ni'n' da'slepki ku'nleri bul pa'nnen men ko'birek qi'ynaldi'm. Diktant ha'm bayan jazg'an sayi'n imlali'q qa'telerdi ko'p jiberemen. So'ylegen waqi'tta ayi'ri'm so'zlerdi qa'te ayti'p ju'rdim.

Klaslas doslari'mnan A'ziz, Fazi'lbek, Ayjamal ha'm inglis tili mug'allimim mag'an jaqi'nnan ja'rdem berdi. Wolardi'n aqi'l ken'esi menen inglis tilinde so'ylesiwdi men'gerdim. Tu'sinbegen qi'yi'n so'zlerdi da'pterime jazi'p ali'p ma'nisin u'yrendim. Ha'zir bul tilde yerkin so'ylep, jaza alaman.

Men ti'yanaqli' bilim ali'w ushi'n uqi'pli'li'q kerek yekenligin tu'sindim. Buni' ha'rbir adam yadi'nda saqlasa wo'z maqsetine yerisedi.

Tapsi'rma. «Tilge hu'rmet — yelge hu'rmet» degen temada tekst du'zin'. Wonda pi'si'qlawishlardi'n' qollani'li'wi'na itibar berin'.

423-shi'ni'g'i'w. Ko'p noqatti'n' worni'na tiyisli so'zlerdi qoyi'n'. Qanday sorawlarg'a juwap beretug'i'nli'g'i'n ani'qlan'.

1. Qoylar taw yeteginde ... jayi'ladi'. 2. A'miwda'rya-ni'n' suwi' ... ag'i'p turadi'. 3. Jolawshi'lar ... ali'sladi'. 4. Bul xabar demde ... jetti. 5. Wolardi'n' so'zi ... yesitiledi. 6. Sayaxatshi'lar belgilegen jerge ... wornalasti'.

Kerekli so'zler: tal-tal, awi'lg'a, tal tu'ste, qi'si'-jazi' i'laylani'p, kem-kem.

Tapsi'rma. Qa'legen yertekti woqi'n'. Ishinen ga'ptin' bas ha'm yekinshi da'rejeli ag'zalari'n tabi'n'. Tiyisli sorawlari'n qoyi'n'.

GA'PTIN' BIRGELKILI AG'ZALARI'

424-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Birgelkili ag'zalardi' terip jazi'n'. Sorawlari'n qoyi'n'. Qaysi' ag'za yekenligin ani'qlan'.

1. Kanaldi'n' yeki jag'asi', birneshe yeski lardi'n' saylari', woy jerler qali'n' qami'slarg'a, uri'qlar menen aji'ri'qlarg'a, su'tilmek penen pa'sheklerge, aqbas penen kekirelerge, qan'baq penen jantaqlarg'a, ha'r qi'yli' mal wotlarg'a bo'lendi.

2. Yerikkende yermek ushi'n qus ati'p,
Talay g'azdi'n' may qarmasi'n asadi'q,
Suwda su'wen, bekire, sazan, aq marqa,
Quw, g'az, u'yrek, qasqaldag'i'n usladi'q.
— Qay jaqta?
— Qazaqda'rya, Qarateren', Moynaqta.

(T. J.)

Ga'pte birneshe baslawi'sh, bayanlawi'sh, ani'qlawi'sh, toli'qlawi'sh, pi'si'qlawi'shlar qatar kele beredi.

Bir sorawg'a juwap berip, ga'ptin' bir ag'zasi' menen baylani'si'p kelgen ag'zasi'na **ga'ptin' birgelkili ag'zalari'** deymiz. Mi'sali': Xojali'q ati'zi'nda qawi'n, qi'yar,

g'arbi'z, asqabaq, geshir yegildi. Wol qaraqalpaqsha, wo'zbekshe, qazaqsha so'yley aladi'.

Da'slepki ga'ptegi **qawi'n, qi'yar, g'arbi'z, asqabaq, geshir** so'zleri ne? degen sorawg'a juwap berip birgelkili baslawi'shlar, al yekinshi ga'ptegi **qaraqalpaqsha, wo'zbekshe, qazaqsha** so'zleri qalay? degen sorawg'a juwap berip pi'si'qlawi'sh ag'za boli'p tur.

Birgelkili ag'zalar neshe so'zden boli'wi'na qaramastan ha'mmesi ji'ynali'p bir sorawg'a juwap beredi. Ga'ptin' bir ag'zasi' boladi'.

425-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Birgelkili ag'zalardi' tabi'n'. Sorawlari'n qoyi'p, qaysi' ag'za yekenligin ani'qlan'.

1. Bizler kitaplar ha'm «Jetkinshek» gazetalari'n woqi'di'q.
2. Paxtani'n' qatar aralari'n islew, azi'qlandi'ri'w, suwg'ari'w jumi'slari' wo'z waqti'nda duri's ju'rgiziledi.
3. Bilim ali'p, u'yrenip,
Shi'ni'g'aman, wo'semen,
Bilimlenip, yerten'-aq,
Iste alg'a tu'semen. (X. T.)

426-shi'ni'g'i'w. Birgelkili ag'zalardi' keltirip, ga'p qurap jazi'n'.

1. Alma, yerik, shabdal, almurt, qa'reli, ju'zim.
2. Da'wlet, Azat, Inkar, Periyzat.
3. Tashkent, No'kis, Moynaq, Shi'mbay, Qanli'ko'l.
4. Woti'rdi', turdi', ju'rdi.

Birgelkili ag'zalar ga'p ishinde bir-biri menen **dawi's tolqi'ni'** ha'm **da'nekerler** arqali' baylani'sadi'.

Dawi's tolqi'ni' arqali' baylani'ssa, jazi'wda birgelkili ag'zalardi'n' arasi'na u'tir (,) qoyi'ladi'. Mi'sali': Men qa'lem, qag'az, kitaplari'mdi' taza saqlayman. Woqi'wshi'lar woqi'ydi', jazadi'.

Birgelkili ag'zalardi'n' arasi'n **ha'm, ja'ne, menen, da, de** da'nekerleri baylani'sti'rsa, wolardi'n' arasi'na u'tir qoyi'lmaydi'. Mi'sali': Kombayn woradi' ha'm ji'ynaydi'. A'wezbay menen Gu'lziyra kirip keldi. Wolar bardi' da keldi.

Yeger usi' da'nekerler birgelkili ag'zalardi' baylani's-ti'ri'wda birneshe ret qaytalansa, wonda birinshisinen son' u'tir qoyi'ladi'. Mi'sali': Wolar ha'm woqi'di', ha'm jazdi'. Azamat ta, Dilfuza da birge keldi.

427-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdi woqi'n'. Birgelkili ag'zalardi'n' qalay jazi'li'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. Bati'r, shaqqan, an'shi'li'qqa uqi'bi' bar jigitler g'ana woday quslardi' qolg'a u'yretip, an' aldi'rg'an. 2. Qaraqalpaq xalqi' a'yyemgi zamanlardan baslap-aq, bali'qshi'li'q ha'm diyqanshi'li'q penen shug'i'llana baslag'an. 3. Lashi'nlar u'yrek, kepter ha'm basqa da quslardi' awlap awqat yetedi. 4. Al an'shi'lar lashi'ndi' u'yrek, qi'rg'awi'l, qoyan ha'm basqa da an'larg'a saladı'.

(«Jetkinshek» gazetasi'nan)

428-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Birgelkili ag'zalardi'n' qalay baylani'si'p turg'anli'g'i'na ha'm jazi'li'wi'na di'qqat awdari'n'.

1. Ga' qi'zi'l, ga' sari', ga' jasi'l ko'zin qi'si'p belgi berip turatug'i'n svetofor wornati'lg'an. 2. Tolqi'nda qalqi'g'an qayi'qtay ga' woyg'a, ga' do'n'ge shi'g'adi'. 3. Uzi'n boyli' jigit az g'ana woylani'p turdi', biraq u'ndemedi. 4. Wortag'a dasturxan jayi'li'p, nan, qant, konfeta qoyi'ldi'. 5. Wol ko'p so'yledi, biraq ku'lmedi.

Birgelkili ag'zalardi'n' aralari'n **ya, yamasa, yaki, bolmasa, biraq** da'nekerleri baylani'sti'ri'p, wolar arqali' ayti'lajaq woy-pikirdin' birewi bolmasa, yekinshisinin'

bolatug'i'ni'g'i' bildirilse, wolar di'n' arasi'na u'tir (,) qoyi'ladi'.

Mi'sali': Mektepke **ya** men baraman, **ya** sen barasan'. Wolar **yaki** woqi'ydi', **yaki** jazadi'. Atamurat qaladan keldi, **birraq** woqi'wg'a barmadi'.

429-shi'ni'g'i'w. Ga'plerdegi birgelkili ag'zalardi'n' arasi'na tiyisli irkilis belgilerin qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

1. Bularg'a ko'mek beriw ushi'n Gu'lnaz Lalagu'l ha'm Anargu'ller juwi'ri'p keldi wolar jaydi'n' ishin ji'ynasti'ri'p tazalap juwdi'. 2. Wa'deli ku'ni Serjan da A'met te kelmedi. 3. Bag'da woti'rg'an Yelmurat penen Arzi'wdi' ko'rdi. 4. A'met solay yetip qaysi' woydi' biylep ketiwdi bilmey bir turdi' bir ju'r di.

Tapsi'rma. Birgelkili ag'zalardi'n' da'nekerler arqali' baylani'sqan tu'r ine 5 ga'p tawi'p jazi'n'.

Sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Birgelkili ag'zalar degenimiz ne?
2. Birgelkili ag'zalardi'n' da'nekerleri qanday?
3. Birgelkili ag'zalar qalay jazi'ladi'?

QARATPA SO'Z HA'M WONI'N' IRKILIS BELGILERI

430-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdin' ma'nilerine di'qqat awdari'n'. Ga'ptegi xi'zmetin tu'sindir in'.

1. — **Ata**, aqli'g'i'n' kimnin' teregi haqqi'nda sorap ati'r? — dep soradi' menin' dosti'm Amanbay. 2. — Mine, mi'naw terek — Shamurat atani'n' tikken teregi, na'lshe sin yekewimiz ali'p keldik. 3. — **Balalar**, sizler de menin' yen' jaqi'n, yen' qa'dirli dosti'mday ha'r qi'yli' terektin' na'lshe lerin tigin'. 4. — **Ata**, siz meni bilesiz be? — dedi jan'a kelgen

bir jigit. (K.A'.) 5. — Menin' balam sol mektepte woqi'y bersin, **qarag'i'm!**

Qaratpa so'zler basqa birewdi wo'zine qarati'w, di'qqati'n awdari'w ushi'n qollani'ladi'.

Ga'pte qanday da bir ayti'lajaq wo'yg'a basqani'n di'qqati'n awdari'w ushi'n qollani'latug'i'n so'zlerge **qaratpa so'zler** deymiz. Mi'sali': *Balalari'm*, men ko'pti ko'rgenmen. *Dosti'm*, menin' pikirim mi'naw.

Qaratpa so'zler ga'ptin' basi'nda, wortasi'nda, aqi'ri'nda qollani'la beredi. Mi'sali': *Azat*, berman kel. Bul waqi'ya, *ullari'm*, buri'n bolg'an yedi.

431-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Qaratpa so'zlerdi tawi'p asti'n si'zi'n'. Ga'ptin' qaysi' jerinde qollani'li'p turg'anli'g'i'n ayti'p berin'.

1. — Qa'ne, Sa'yeke, senin' ko'terilis jasawi'n'a, no'kerdi wo'ltiriwin'e, ne sebep boldi'? 2. — To'rem, biz sabaw, qi'ynawdan basqa hesh na'rse ko'rmedik. 3. — Haw, assalawma a'leykum, Azat ag'a... 4. Ko'p jasag'i'r, jaqsi' jigit, yendi bizge Nazar menen Ka'rimbay zaqi'm yetpey me? Aytshi', qarag'i'm? 5. Apa, woylanbay ayta saldi'n' g'oy, — dedi Aytbay bul iske qarsi'li'g'i'n bildirip. 6. — Joldaslar, «Saqli'qta qorli'q joq» degen, saqlani'p tayar boli'p turi'n'. Mi'naw, qoy yemes, jaw shi'g'ar, doslar!

432-shi'ni'g'i'w. Yertekti woqi'n'. Qaratpa so'zli ga'plerdi ko'shirip jazi'n'. Mazmuni'n so'ylep berin'. Irkilis belgilerine di'qqat awdari'n'.

TU'LKI MENEN TI'RNA

Tu'lki menen ti'rna dos boldi', wol ti'rnani' u'yine qonaqqa shaqi'rди'.

— Bizin' u'yge kelin'iz, bizge kelin'iz, qi'mbatli'm! Men seni ku'temen! — dedi tu'lki.

Ti'rna tu'lkinin' u'yine qonaqqa baradi'. Tu'lki bo'kpen pisirip, tarelkag'a sali'p:

— Jen'iz, ali'n'i'z, qarag'i'm! — dedi.

Ti'rna tumsi'g'i'n tarelkag'a ti'q-ti'q yetkizgen menen tamag'i'na hesh na'rse barmapti'. Tu'lki ba'rin wo'zi jep qoydi'. Bo'kpennin' ba'rin de wo'zi jep boli'p, keyin ti'rnag'a:

— Qarag'i'm, nege jemedin'iz, uyalmawi'n'i'z kerek yedi, — dedi.

— Raxmet, ag'ayinim, — deydi ti'rna — yerten' siz bizikine qonaqqa kelin'iz.

Kelesi ku'ni tu'lki ti'rnani'n' u'yine bard'i'. Ti'rna su'tburi'sh pisirdi de, woni' gu'zege quyi'p wortag'a qoydi'.

— Jen'iz, ag'ayinim, jey berin'iz! Duri's, uyalatug'i'n nesi bar?

Tu'lki gu'zeni aylanadi', iyiskeleydi — tumsi'g'i' batpaydi'. Al ti'rna su'yir tumsi'g'i' menen gu'zede na'rse qaldi'rmay jep qoyadi'.

— Haw jani'm-aw, nege jemedin'iz, basqa hesh na'rsem joq yedi. Tu'lki qapa boli'p, u'yine qaytti'. Ti'rna menen tu'lkinin' dosli'g'i' usi'lay tamam boldi'.

Qaratpa so'zler ga'ptegi basqa so'zlerge qarag'anda ko'terin'ki dawi's tolqi'ni' menen ayti'ladi'. Jazi'wda qaratpa so'zler ga'ptin' basi'nda kelgende qaratpa so'zden keyin ya u'tir, ya u'ndew belgisi qoyi'ladi'. Mi'sali': *Balam*, men sizlerdi qaladan izlep keldim. *Anam!* Men seni jani'mday jaqsi' ko'remen.

Qaratpa so'zler ga'ptin' wortasi'nda kelse, qaratpa so'zdin' yeki jag'i'nan u'tir qoyi'ladi'. Mi'sali': Kelin', *ullari'm*, woylasi'p alayi'q. Meyli, *Da'wlet*, senin' aytqani'n'di' wori'nlayman.

Qaratpa so'zler ga'ptin' son'i'nda kelse, wonda aldi'na u'tir, al qaratpa so'zden keyin ya noqat, ya u'ndew

belgisi qoyi'ladi'. Mi'sali': Ga'pimdi ti'n'la, *qi'zi'm*.
Meni duri's tu'sinin', *xalqi'm!* Jan'ali'qqa jar sali'n',
doslar!

433-shi'ni'g'i'w. Tekstten tek qaratpa so'zleri bar ga'plerdı ko'shirip jazi'n'. Qaratpa so'zlerdin' irkilis belgilerin qoyi'n'.

— A'wez bereket tap. Ha'zirshe bir ba'leden quti'li'wg'a ja'rdemshi boldi'n'. Men sag'an i'rzaman. Yeger adamgershilik ari' bolsa yendi G'odalaq arti'na aylanbas.

— Aysa'nem birinshi hiylemiz jaqsi' boli'p shi'qti', keyin bolsa ko'ermiz.

— G'odalaq arti'na aylanbay kete berse... Wonda baxti'mi'z ashi'ladi' A'wez. (S. M.)

* * *

— Balam, aman keldin' be?

— Sa'lem, sheshe. Ishte kimler bar?

— Qi'zlar. Balam, jolda sharshap qalg'ani'n' joq pa?

— Joq.

— Balam-aw ushi'p keldin' be? Ishi, qalay jaqsi' ma?

— Awa, samolyot penen.

— Haw, wonda adamni'n' miyi aylanadi' deydi g'oy?

(S. Xojaniyazov)

434-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi qaratpa so'z xi'zmetinde qollani'p, ga'p qurap jazi'n'. Wolar ha'r qi'yli' wori'nda kelsin.

Uli'm, Anar, dosti'm, Ana, Qaraqalpaqstan.

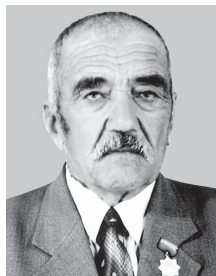
U'lgı: Men seni sag'i'ni'p kiyati'rman, No'kisim! Azat, meni ku't. Qa'ne, ata, qoli'n'i'zdi' berin'.

TIL WO'SIRIW

Tapsi'rma. Woqi'n'. Mazmuni'n ayti'p berin'.

O'ZBEKISTAN QAHARMANI'

O'zbekistan qaharmani' **Allaniyaz Wo'teniyazov** 14 jasi'nda a'kesinen ayri'ldi'. A'kesi uri'sta qaza boli'p, uri'sqa birge ketken jorasi'ni'n' a'kelip bergen xati'nda mi'naday so'zler jazi'lg'an yedi:

«Balam, Allaniyaz! Adam yeki maqset penen du'nyag'a keledi: birinshisi, izinde jaqsi' zu'ryad qaldi'ri'w, yekinshisi, izin'de jaqsi' isin' menen **at qaldi'ri'w**. Men sol maqsettin' yekewin de wori'nлади'm, sebebi men **watan qorg'aw** joli'nda jani'mdi' qurban yettim. Bul, a'lbette, jaqsi' is. Tiykarg'i'si', men heshqashan wo'lmeymen, sebebi izimde sendey hadal perzentim qali'p ati'r. Yendi sag'an aytari'm: ba'rqulla anan'ni'n' aytqani'n qi'! Heshqashan **du'nyani' wo'zin'e dos bilme!** Qoli'n'nan kelse jetim-jesirge, g'a'rip-qa'serge **ja'rdem yet!** **Wo'tirik so'yleme**, kisinin' **haqi'n jeme!** Usi' na'siyatlari'mdi' wori'nlasan', men sennen i'rzaman, **quli'ni'm!** A'ken' Wo'teniyaz».

Mine, usi' xattag'i' a'ke na'siyati'na sadi'q qalg'an Allaniyaz bir wo'mir anasi'na su'yenish boldi', adamlarg'a **jaqsi'li'q** isledi, ati'n tariyxta qaldi'ri'p **O'zbekistan Qaharmani'** atag'i'na iye boldi'.

(«Jetkinshek» gazetasi'nan)

Sorawlar:

1. Allaniyaz Wo'teniyazov kim?
2. Insan qanday maqsette du'nyag'a keledi dep woylaysi'z?
3. Allaniyaz ata usi' maqsetlerge jetken be?
4. Allaniyaz atag'a a'kesi qanday na'siyat qaldi'radi'?
5. Wol na'siyatti' wori'nлади' ma?

Tapsi'rma. Teksttegi qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdi ko'shirip jazi'n'. Wondag'i' dawi'ssi'z seslerdin' asti'n si'zi'n'.

435-shi'ni'g'i'w. Teksti ko'shirip jazi'n'. Ga'p ag'zalari'na tallan'. «Nan — tirishilik arqawi'» — degen temada bayan jazi'n'.

Bir ku'ni Worazi'mbet ag'a u'yine kire bergen jerde nanni'n' topi'raqqa bi'lg'ani'p ati'rg'an birneshe usag'i'na ko'zi tu'sti. Da'rriw iyilip, u'plep-u'plep, yeki qollap ji'ynap aldi' da, man'layi'na qayta-qayta tiygizdi. Balalari'n shaqi'ri'p ali'p bi'lay dedi:

— Mine, sizlerdin' zayalag'an nanlari'n'i'z! Nanni'n' usag'i' — ushi'g'ani'n' qi'yqi'mi'! Woni' jerge tu'sirmey jew kerek. Nan — wo'mir azi'g'i', adam miynetinin' jemisi. Nan bar jerde tirishilik bar. Adamg'a hawa, suw qanday kerek bolsa, nan da sonday kerek.

Bizin' ata-babalari'mi'z nandi' alti'nnan zi'yat qa'dirlep, qu'diretli ku'sh sanap, wog'an sheksiz hu'rmet yetken. Bunnan birneshe ji'l buri'n suwi'q yerte kelip, yeginlerdi suwi'q uri'p ketti. Yeginler ko'k qaldi'. Yelde asharshi'li'q baslandi'. Ashli'qtan xali'q qi'ri'li'p, tuwg'an-tuwi'sqanlari'nan ayi'ri'ldi'. Kindik qani' tamg'an jerdi taslap, bir tislem nan ushi'n ketiwge ma'jbu'r boladi'.

Mine, bul — asharshi'li'qti'n' aqi'beti. Al, sizler nanni'n' qa'dir-qi'mbati'na pari'qsi'zsi'z g'oy, shi'raqlari'm!

Tapsi'rma. Berilgen jumbaqlardi'n' juwaplari'n' tabi'n'. Yadlap, ayti'p berin'. Jumbaqlardi' dawam yetip, kim ko'p jumbaq ha'm woni'n' juwabi'n' biletug'i'ni'n' si'nap ko'rin'.

JUMBAQLAR

Tawli' jerde wo'sedi,
Ji'lda gu'llep pisedi,
Jaqi'nlap ketken adamlar,
Ko'rmese de iyisinen sezedi.

Alti'n ayaq, gu'mis ayaq,
Juwi'ri'p jete almadi'm jalan'ayaq.

Bir na'rse bar ko'rinbes,
Uslasan' da ko'rinbes,
Tirishilikke di'm za'ru'r,
Woni'si'z wo'mir su'rilmes.

Appaq g'ana dasturxan,
Jerdin' ju'zin qaplag'an.

436-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Berilgen mag'lummatlardi' yadlap, aljaspay izbe-iz ayti'wdi' u'yrenin'.

BILIP ALI'N'!

1. Qaraqalpaqsha ji'l atlari':

1. Ti'shqan ji'li'. 2. Si'yi'r ji'li'. 3. Bari's ji'li'. 4. Qoyan ji'li'. 5. Uli'w ji'li'. 6. Ji'lan ji'li'. 7. Ji'lqi' ji'li'. 8. Qoy ji'li'. 9. Meshin ji'li'. 10. Tawi'q ji'li'. 11. Iyt ji'li'. 12. Qara kiyik (don'i'z ji'li').

2. Qaraqalpaqsha ay atlari':

1. Da'liw — yanvar. 2. Hu't — fevral. 3. Hamal — mart. 4. Sa'wir — aprel. 5. Jawza — may. 6. Saratan — iyun. 7. A'set — iyul. 8. Su'mbile — avgust, 9. Miyzan — sentyabr. 10. Aqi'rap — oktyabr. 11. Qawi's — noyabr. 12. Jeddi — dekabr.

3. Ha'pte ku'nlerinin' atlari':

1. Du'yshembi. 2. Shiyshembi. 3. Sa'rshembi. 4. Piyshembi. 5. Juma. 6. Shembi. 7. Yekshembi.

Tapsi'rma. Siz qaysi' ji'li', qaysi' ayda tuwi'ldi'n'i'z, ismin'izdin' ma'nisi qanday degen sorawlarg'a juwaplardi' qamti'p tekst du'zin'.

437-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Seplik jalg'awlari' jalg'ang'an atli'q so'zlerdi tabi'n'. Wolarg'a tiyisli sorawları'n qoyi'p ko'shirip jazi'n'.

U'ydin' aynalasi'n shan' basi'p jatatug'i'n yedi. Sonda doslari'm mag'an ku'lip: «Aytbaydi'n' yesiginin' aldi'nan qashan wo'tsen' de, taza samaldi'n' worni'na shan' yesip tura beredi. Wol u'yinin' aynalasi'n tazalawg'a kewil bo'lmeydi», — desti.

Doslari'mni'n' bul so'zi qatti' tiydi. Bul so'zden tezden juwmaq shi'g'ari'p, azanda yerte turi'p, u'ydin' aynalasi'n si'pi'ratug'i'n boldi'm. Biraq aradan yeki-u'sh saat wo'tkennen keyin bayag'i'si'nday ja'ne shan' bola basladi'. Si'pi'rg'an menen shan' tawsi'lmadi'. Son'-son' u'y qaptali'ndag'i' yeginlerdin' de japi'raqlari'n shan' basatug'i'n boldi'.

Bir ku'ni klaslas dosti'm mag'an paydali' ken'es berdi. Keyin men woni'n' aytqani' menen jumi's isleytug'i'n boldi'm. Shan'i' ko'p jerge ko'birek, azi'raq jerine azi'raq suw sewip tazalayman. U'ydin' aynalasi'nan yendi hesh shan' taba almaysan'. Ba'rqulla tap-taza boli'p turadi'. Ha'zir mektebimizde sho'lkemlestirilgen shan'g'a qarsi' gu'resiw bo'limine ag'zaman. Ha'r ku'ni awi'l ishindegı ko'lik ko'p qatnaytug'i'n jollarg'a suw sewip turaman. Men wo'z isimdi usi'lay basladi'm.

Tapsi'rma. Teksti ko'shirip jazi'n'. Mazmuni'n u'yrenin'. So'zlerdi so'z shaqaplari'na aji'rati'n'.

438-shi'ni'g'i'w. Ko'rkemlep woqi'n'. Atli'qti'n' so'z tu'rlewshi qosi'mtalari'ni'n' qaysi'lari'ni'n' bar yekenligin ani'qlan'. Qosi'qti' yadlap ali'n'.

YELLERIM BARDI'

Sorasan' yelimdi Qojban bizlerden,
Qalpag'i' qazanday yellerim bardı'.

Qa'te shi'qsa keshirin'ler so'zlerden,
Qitay, Qon'i'rat atli' yellerim bardi'.

Wotirikti i'ras yetip aytpag'an,
Tuwri' joldan bas ketse de qaytpag'an,
Na'ma'hra'mdi hasla joldas tutpag'an,
Ati' qaraqalpaq yellerim bardi'.

(A'jiniyaz)

439-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'p shi'g'i'n'. Wonda berilgen qospa atli'qlardi' tawi'p, qaysi' tu'rine kiretugi'ni'n ani'qlan'.

NO'KIS — 80 JASTA

Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' paytaxti' da'slep To'rtku'l qalasi' bolg'an. Wol Petro-Aleksandrovskiy dep atalg'an. Jan'a paytaxtti' quri'w boyi'n-sha 1932-ji'li' qarar qabi'l yetilip, won yeki mi'n' turg'i'ng'a mo'lsherlengen jan'a paytaxt No'kis qalasi' payda bolg'an. Bul qala respublikani'n' arqa ha'm qubla rayonlari'n baylani'sti'ri'w usi'n wortali'q qala si'pati'nda tan'lang'an. Jan'a paytaxtta u'lken quri'li's jumi'slari' islenip, zavod ha'm fabrikalar azi'q-awqat wo'nimlerin tayarlaw kombinati', gerbish zavodi' ha'm metall won'law zavodi' quri'lg'an.

No'kis qalasi'n quri'wda yelimizdin' da'slepki basshi'lari' Allayar Dosnazarov, Ko'ptilew Nurmuxammedov, A'biw Qudabaev, Qasi'm A'wezovlardi'n' miynetleri ku'shli. Wolardi'n' janku'yerligi arqali' u'lkemizdin' ziyrek jaslari' basqa respublikalarda woqi'p, zamanago'y ka'siplierdi iyelep, xali'q xojali'g'i'n rawajlandi'ri'wg'a u'lesin qosqan.

Ha'zir go'zzal No'kisimiz Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' ju'regi, wol 80 ji'lli'q tariyxqa iye.

440-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Ga'ptin' mazmuni'na qaray tu'rlerine itibar berin'. Irkilis belgilerinin qoyi'li'w sebeplerin tu'sindirir'.

Ba'ha'r keldi! Ana-ta'biyat a'ste janlani'p, kewillerdi bolsa a'lleqashan ba'ha'riy shadli'qlar iyelep aldi'.

Ba'ha'r ... Wol yen' a'wele insan qa'lbinen baslanadi'. Senin' ila'hiy sezim-tuyg'i'lari'n'a qozg'aw sali'p, a'lemge muhabbet nurlari'n shashadi'.

Ji'lli', jag'i'mli' ba'ha'riy na'pesi u'pirip, qara i'zg'ar jerge shi'm-shi'm sin'edi de wol ana — topi'raqti' balqi'tadi'. Al boyi'na na'da'wir i'g'al toplag'an jazli'q biydaylar bolsa, ken' dalani' misli ko'klemzarli'qqa bo'lep, ko'rgen ko'zdi quwandi'radi'. A'zeliy baba diyqan ushli' belin saylap, belin bekkem buwadi'. Jaqsi' niyet penen ha'wli-ha'rem, ati'z-maydanlari'n aralaydi'.

Ba'ha'r — bayramlar pasi'li'. Uluwma xali'qli'q bayramlar bolsa, miynet bayrami'na ulasadi'. Jerge tuqi'm sewilip yegis jumi'slari' qi'zg'i'n pa't aladi'. Diyqanni'n' ba'ha'ri bi'yi'l won'i'nan kelse, alti'n gu'zde telegi da'nge toladi'.

Tapsi'rma.

1. Jazg'i' demali'sti' qalay wo'tkeriwdi qa'leytug'i'ni'n'i'z haqqi'nda ayti'p berin'
2. «Men awi'ldi' sag'i'ndi'm» degen temada gu'rri'n' jazi'n'.
3. Jazg'i' demali'sta «Men woqi'g'an ko'rkem shi'g'arma» temasi'nda ku'ndelik jazi'n'.
- 4 «Quslar bizin' dosti'mi'z» degen temada kishigirim bayan jazin'.

WOQI'W JI'LI' DAWAMI'NDA WO'TILGEN MATERIALLARDI' TA'KIRARLAW

441-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' ko'rkemlep woqi'n'. Wondag'i' dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z seslerdi tawi'p, tu'rlerine aji'rati'n'.

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI'NI'N' MA'MLEKETLIK GIMNI

So'zi: I.Yusupovtiki Namasi': N.Muhammeddinovtiki

Ja'yhun jag'asi'nda wo'sken bayterek,
Tu'bi bir, shaqasi' mi'n' bolar, demek,
Sen sonday sayali', quyashli' yelsen',
Ti'ni'shli'q ha'm i'g'bal sendegi tilek.

Diyqan baba na'pesi bar jerinde,
Juwsan an'qi'p, kiyik qashar sho'linde,
Qaraqalpaqstan degen ati'n'di',
A'wladlar a'diwler ju'rek to'rinde.

Sorawlar ha'm tapsi'rmalar:

1. Dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z seslerdi qalay ayi'ri'wg'a boladi'?
2. Juwan ha'm jin'ishke dawi'sli'lardi' she?
3. U'nli ha'm u'nsiz dawi'ssi'z seslerdin' ayi'rmashi'li'g'i'n tu'sindirin'. Mi'sallar keltirin'.

442-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Dawi'ssi'z seslerdin' ayti'li'wi'na di'qqat awdari'n'.

WOQI'WSHI'LAR TILINEN

Bilim ali'p quni'g'ami'z,
Som polattay shi'ni'g'ami'z,
Woqi'ymi'z ha'm ti'ni'g'ami'z,
A'lpeshlewde ana — mektep,
Is qi'lami'z ti'ni'shli'q dep.

(S. Nuri'mbetov)

443-shi'ni'g'i'w. Basqati'rmani' sheshi'n'.

«K» BASQATI'RMASI'

1. Do'n'gelek, da'ndi ayi'ratug'i'n, tazalaytug'i'n, jelpiytug'i'n xojali'q zati', mu'liki.

2. Da'nnin' tarti'lg'annan keyin ayi'ri'li'p shi'g'atug'i'n mayda qabi'g'i', qawi'g'i', untag'i', qoqi'mi', jem.

3. Jolawshi'lardi' bir jerden yekinshi jerge jetkeretug'i'n transport (velosiped, motocikl, moped, mashina, samolyot ha'm t.b.).

4. Ko'zdin' do'geregindagi, aynalasi'ndag'i' qi'lshi'q.

k					k
k					k

444-shi'ni'g'i'w. Qosi'qti' woqi'p shi'g'i'n'. Qara ha'rip penen jazi'lg'an so'zlerdi buwi'nlarg'a bo'lin'.

BIZIN' KLASS

Ishi **jaqti'**, taza turar,
Barli'q waqta bizin' klass.
Ku'tip qarap **woqi'wshi'lar**,
Jolatpaydi' shan' ya patas.

Ta'rtipli ha'm tazali'qli',
Bizdegi ha'r woqi'wshi' **jas**,
U'lgi boldi', **u'lg**i bolar,
Barli'q waqta bizin' **klass**.

(J. Dilmuratov)

445-shi'ni'g'i'w. Basqati'rmani'n' juwabi'n tabi'n'. A ha'ribinin' ayti'li'wi' ha'm jazi'li'wi'na itibar berin'.

1. Jup so'zinin' antonimi.

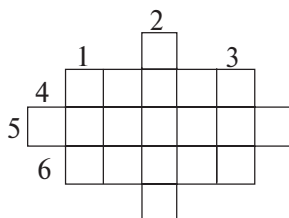
2. Qoldan toqi'lg'an kishkene to'sekti bildiretug'i'n go'nergen so'z.

3. Adam denesinde tami'rlar arqali' ju'rip turatug'i'n qi'zi'l tu'sli suyi'q zat.

4. Adamni'n', jani'warlardi'n' organi'ni'n' biri.

5. Iyun so'zinin' qaraqalpaqsha atamasi'.

6. Soraw-qatnas almasi'g'i'.

446-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Ko'p buwi'nli' so'zlerdi tabi'n'.

Wo'temistin' ko'zleri qi'pi'li'qlap u'skini tu'sken halda, u'yine zorg'a jetti. Buni' sezip qalg'an ag'asi' Gu'limbet woni' sol waqi'tta qasi'na shaqi'ri'p ali'p, bul awhaldi'n' ne yekenin bilmekshi boldi'.

— Balam, sag'an ne boldi'? Balalar menen ma'lleslesip qalg'ani'n' joq pa? — dedi.

— Joq, — dedi Wo'temis a'sten g'ana. Wol si'r bu'gip duri'si'n aytqi'si' kelmedi.

— Woqi'wi'n'nan qali'p qoydi'n' ba?

— Joq.

— Yendi ne? To'men baha aldi'n' ba?

— Awa, — dedi Wo'temis ag'asi'n aldawdi'n' yesabi'n taba almay. Bunnan keyin woni'n' solg'i'n ju'zi qi'zara basladi'. Wol buri'n hasla to'men baha alg'an yemes yedi.

Wol bi'lay boldi':

... Ku'tpegen jerde Wo'temistin' wo'zinen kishkene u'kesi awi'rdi'. Wol u'kesin yemlewxanag'a ali'p bari'sti'. Apasi'

menen u'kesi yemlewxanada qaldi' da, Wo'temis u'yine qaytti'.

Kelgennen keyin u'y ishin si'pi'rdi', suw a'keldi. Keshte jag'i'wg'a woti'n tayarladi'. Tawi'qlari'na da'n sali'p, suw berdi. Qullasi', ag'asi' jumi'stan kelemen degenshe u'y jumi'slari'n ba'rjay yetip qoydi'. Solay yetip ju'rip, u'yge berilgen tapsi'rmasi'n tayarlay almadi'.

(J.Seytnazarov)

Tapsi'rma: Berilgen sorawlarg'a awi'zsha juwap berin'.

1. Wo'temis qanday woqi'wshi'?
2. Wol a'kesine si'ri'n ayti'p duri's isledi me?
3. Wo'tirik so'yewdin' aqi'beti qanday boladi'?
4. Siz Wo'temistin' worni'nda bolg'anda ne qi'lar yedin'iz?

447-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Buwi'nlarg'a bo'lip ko'shirip jazi'n'. Ashi'q, tui'q, qamaw buwi'n boli'p bo'liniw sebeplerin tu'sindirin'.

Ju'rsem ana aldi'nda,
Jeter ko'kke to'besi,
Ju'zi jaynap ba'rqulla,
Ju'zer qi'rdan kemesi.

(X.S.)

448-shi'ni'g'i'w. So'zlerdi buwi'nlarg'a bo'lip ko'shirip jazi'n'.

Xi'zmetker, si'yli'qlar, quwani'shtan, klastan, baslaw, aqi'lli', yetikshi, an'shi', tog'aydi'n', ka'rxana, qaran'g'i'dan, joldas, qami'sli'q, sabaqta, aytti', keldi, hu'jdan, qosi'qshi'.

449-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. So'zlerdi buwi'nlarg'a bo'lin'.

Woqi'wshi', parta, u'yrek, alma, qasqi'r, Azat, Berdaq ko'shesi, «Jetkinshek» gazetasi', Aral ten'izi, «Qulamet ji'raw»

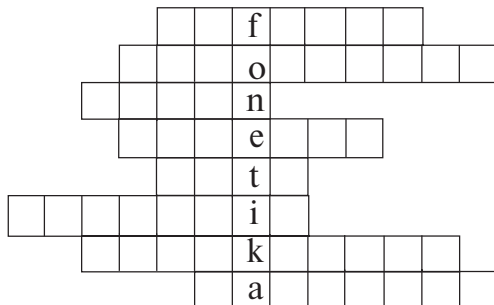
fermerler xojali'g'i' birlespesi, Moynaq, qi'z, bala, qa'lem, paxta, A'miwda'rya, Qaraqalpaqstan, ma'kke.

450-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Berilgen so'zlerden qamaw buwi'nli' so'zlerdi tabi'n'.

Aspan, quslar, bati'rli'q, palapan, dosli'q, g'a'lleden, shi'pakerge, mektepte, balam, sho'listanda, quyashti', bo'lmelerden, woqi'wshi'ni', temirshi, paxtakesh.

451-shi'ni'g'i'w. Fonetika boyi'nsha bilimlerin'izdi si'nap ko'riw ushi'n krossvordti' sheshin'.

1. A'lipbe so'zin ja'ne qanday so'z benen ataymi'z?
2. Tildegi duri's jazi'w qag'i'ydalari'n'i'n' ji'ynag'i'na ne deymiz?
3. So'zlerdin' bo'linip-bo'linip ayti'latug'i'n bo'legi ne dep ataladi'?
4. So'zdin' birinshi qatarg'a si'ymay qalg'an bo'leginin' yekinshi qatarg'a jazi'li'wi' ne dep ataladi'?
5. Qaraqalpaqstanli'man so'zi neshe buwi'nnan ibarat?
6. Tildegi duri's so'ylew qag'i'ydalari'ni'n' ji'ynag'i'na ne delinedi'?
7. So'ylew ag'zalari'ni'n' ishinde til qanday xi'zmet atqaradi'?
8. U'n menen shawqi'mnan turatug'i'n sesler qanday sesler?

Tapsi'rma. Woqi'n'. Y, W ha'riplerinin' jazi'li'wi'na qaran'.

AY ATLARI' QANDAY MA'NISTI BILDIREDI?

Yanvar Rim a'psanalari'ndag'i' Yanus hu'rmetine «yanvarius» dep atalg'an.

Fevral — lati'nsha «fevruarius» so'zinen ali'ng'an boli'p, «tazalani'w, pa'kleniw» ma'nisin an'latqan.

Mart — diyqanlar ha'm shopanlardi'n' qa'wenderi Mars hu'rmetine «martius» so'zinen ali'ng'an.

Aprel — a'tirapti' gu'llerge bezewshi bul go'zzal ay ati' «Apfire» so'zinen kelip shi'qqan boli'p, wo'z go'zzalli'qlari'n inam yetiwshi degen ma'nisti an'latqan.

May — Mayya «Mayus» ati'nan ali'ng'an boli'p, go'zzalli'q, shadi'qorramli'q ayi' yesaplanadi'.

Iyun — Yupiterdin' wo'mirlik joldasi' Yunona hu'rmetine qoyi'lg'an.

Iyul — Rim ma'mleketlik g'ayratkeri ha'm la'shkerbasshi'si' Yuliy Cezar hu'rmetine atalg'an.

Avgust — Rim imperatori' Oktavian Avgust hu'rmeti ushi'n qoyi'lg'an.

Yertedegi rimlilerde won ayli'q kalendar bolg'an. Sol Rim kalendarida ay atlari' lati'nsha atalg'ani' sebepli, sentyabr — «september» (jeti), oktyabr — «oktober» (segiz), noyabr — «november» (tog'i'z), dekabr — «desember» (won) degen so'zlerden ali'ng'an.

(Baspaso 'z materiallari'nan)

452-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Mazmuni'n u'yrenin'. Sinonimlari bar so'zlerdi tabi'n'.

U'Y MUZEYI

Bizler doslari'mi'z benen birge paytaxti'mi'zdag'i' A'met Shamuratov ha'm Ayi'mxan Shamuratovalardi'n' u'y muzeyine sayaxat yettik.

A'.Shamuratov — qaraqalpaq xalqi'ni'n' su'yikli shayi'r ha'm jazı'wshi'si'. A. Shamuratova — qaraqalpaq hayalqi'zlari'nan shi'qqan birinshi xali'q artisti. Muzeyde bizler bul yeki insani'n' wo'mir jollari', do'retiwshilik miynetleri ha'm xalqi'mi'z ushi'n islegen xi'zmetleri menen jaqi'nnan tani'sti'q.

Bul yeki insandi' wo'z ko'zimiz benen ko'rgendey boldi'q. Muzeydegi A'.Shamuratovti'n' jazg'an shi'g'armalari' ha'm A. Shamuratovani'n' saxnada kiygen ha'r qi'yli' kiyimleri bizlerde u'lken ta'sir qaldi'rdi'. Bul ku'ngi muzeyge sayaxati'mi'z ko'p na'rselerdi biliwimizge ta'sir jasaki'.

Haqi'yqati'nda da, muzey xalqi'mi'zdi'n' tariyxin, milliy miyraslari'n wo'z ishine qamti'g'an qa'dirli da'rgay yekenliginin' gu'wasi' boldi'q.

Tapsi'rma: Sizler de mug'allimin'izden usi' muzeydin' ma'nzilin sorap, bari'p ko'riwge ha'reket yetin'.

453-shi'ni'g'i'w. Kishi toparlardi' du'ziw arqali' tekste berilgen ga'plerdegi so'zdin' ha'rbirine ma'niles so'zlerdi tabi'n'.

Ku'nde azanda televizordan azang'i' gimnastikali'q shi'ni'g'i'wlar beriledi. Woni' ha'r ku'ni azanda islep tursan'iz paydasi'ni'n' nede yekenin ani'q bilesiz. Birinshiden, sizlerdin' uyqi'n'iz ashi'ladi'.

Yekinshiden, denen'izdegi ishki quri'li'si'n'i'z benen asqazani'n'iz jaqsi' isleydi. Qa'legen jastag'i' adam yerinshelikten ji'raq boladi'.

Azang'i' shi'ni'g'i'wlardi' ku'nde qaldi'rmay islep bari'p, woni' a'detke aylandi'rg'anda g'ana paydasi' ko'zge ko'rinedi. Mu'mkin, wog'an waqi't qayda dep sizler woylarsi'z. Wog'an wonsha ko'p waqi't kerek yemes. Azang'i' gimnastikali'q shi'ni'g'i'wlarg'a 8 — 10 minuttan arti'q waqi't ketpeydi.

Azang'i' gimnastikali'q shi'ni'g'i'w menen shug'i'llani'w kerek boladi'. Sebebi, bul insanni'n wo'mirin' uzaytadi'.

454-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Sinonim, omonim ha'm antonim so'zlerdi tabi'n'. Wolardi'n' ayi'rmashi'li'g'i'n ayti'p berin'.

1. Abi'rayi'm, dan'qi'm, quwat-da'rmani'm,
Sende tuwi'li'p wo'stim, joq hesh a'rmani'm,
Maqsetim de, tilegim de sen — Watan,
Qaytpas qu'diretimsen' bekkem qorg'ani'm. (T. S.)
2. Hasi'l bayli'q ka'ni topi'rag'i'n', tasi'n',
Bayli'qti'n' bag'mani' g'arri' ha'm jasi'n'. (T. S.)
3. Adamlar tu'ste dem ali'w ushi'n ati'z shertegine bard'i'.
Xamid traktordan jerge sekirip tu'sti. (A. A'.)

455-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Mazmuni'n tu'sindirin'. So'z jasawshi' qosi'mtasi' bar so'zlerdi terip ko'shirip jazi'n'. Tu'sindirin'.

Bizin' shan'arag'i'mi'zda 80 jastan wo'tken kempir apami'z bar. Bir ku'ni wol: Qi'z bala u'yege tiyisli barli'q jumi'slardi' biliwi kerek! — dep aqi'l-na'siyati'n aytti'. Kempir apamni'n' aqi'li'n ali'p, apamni'n' qasi'nda ko'birek ju'rip, qami'r iylewdi, awqat pisiriwdi, si'yi'r sawi'wdi' u'yrene basladi'm. Sonda men qanday iske i'qlas qoysan', woni' u'yreniwge bolatug'i'nli'g'i'n bildim.

Menin' bul ha'rektlerimnen kewli tolg'an kempir apam mag'an quraq qurawdi'n' si'rlari'n u'yrete basladi'. Quraq qurawdi'n' ne qi'yi'nshi'li'g'i' bar dep woylaytug'i'n yedim. Islep ko'rsem quraq quraw da an'sat is yemes yeken. Da'slep quraq qurawg'a ha'r tu'rli ren'degi tawarlardi' tayarlap, gu'lin-gu'line keltirip qi'yi'p, son' wolardi' sheberlik penen biriktiriw kerek yeken. Kempir apamni'n' ko'rsetpeleri menen bul islerdi de u'yrenip ati'rman.

Maqsetim — kempir apamni'n' kewlinen shi'g'i'p, woni'n' aqi'li', wo'nerli aqli'g'i' boli'w. Ko'pti ko'rgen, ko'p jasag'an, qa'dirdan ata ha'm apalari'mi'zdan jaqsi' na'rselelrdi u'yreniwdi u'rdis yeteyik, doslari'm!

(“*Jetkinshek*” gazetasi'nan)

456-shi'ni'g'i'w. Berilgen so'zlerdi ga'p ishinde keltirip ko'shirip jazi'n'. Wolardi' so'z shaqaplari'na tallan'.

1. Xojeli, Qanli'ko'l, uzaq.
2. Men, bes, klass, woqi'.
3. Marjan, qi'zi'q, kitap, sat, al.
4. Fonetika, tez, u'yren.
5. No'kis, go'zzal, qala.

U'lgı: Men, ustaz, jaqsi'.

Me-nin' (almasi'q) ustaz-i'm (atli'q) jaqsi' (kelbetlik).

457-shi'ni'g'i'w. «Dawam yettirin'» woyi'ni'n sho'lkemlestirin'. So'zlerdi taxtag'a jazi'p, wolarg'a ja'ne neshe qosi'mta jalg'aw mu'mkinligin ani'qlan'.

Ko'k, tas, wor, quw, qas, qur.

U'lgı: alma-day.

458-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Qosi'mtalari' bar so'zlerdi taxtag'a jazi'n'. Wolardi'n' qanday qosi'mta bolatug'i'ni'n tu'sindirin'.

QUMAY QUS HAQQI'NDA AN'I'Z

«Avesto»dag'i' Senemurg qus haqqi'nda woqi'p woti'ri'p, O'zbekistan ha'm Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' gerbindegi Qumay qus biykardan-biykarg'a ma'mleketlik ni'shan boli'p qa'liplespegenligine ko'zin' jetkendeı boladi'. Sebebi, «Avesto»da so'z yetilgen bul Senemurg-Suymi'ri'q qus xali'qti'n' jaqsi' a'rmanlari'ni'n' simvoli' boli'wi' jag'i'nan tu'rkiy xali'qlar tu'sinigindegi Qumay qusqa — Baxi't qusi'na

ju'da' jaqi'n keledi. Bul pikirdi usi' xali'qlardi'n' an'i'z-a'psanalari'ndag'i' bul quslarga berilgen si'patlamalar toli'q da'lillep turadi'.

Semurg wo'zbek xali'q yertek ha'm a'psanalari'nda qaharmanni'n' miyirban dosti', woni' jetti qaran'g'i'li'q ishinen ali'p shi'g'i'wshi' qus si'pati'nda ko'rsetiledi. Tu'rkiy xali'qlar wortasi'nda Semurgti'n' Qumay, Anka, Da'wlet qusi', Murqumama, Ku'ngubulg'an, Bu'lb'u'lgo'ya ha'm basqa da variantlari' bar.

459-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Wonnan qospa so'zlerdi tawi'n', qaysi' tu'rlerine kiretug'i'ni'n ani'qlan'. Tekst boyi'nsha diktant jazip u'yrenin'.

A'JINIYAZ — QARAQALPAQ XALQI'NI'N' ULLI' SHAYI'RI

A'jiniyaz Qosi'bay uli' — qaraqalpaq poeziyasi'nda ayri'qsha worni' bar shayi'r.

Wol qaraqalpaq xalqi'ni'n' shayi'rlari' Ku'nxoja, Berdaq penen zamanlas, u'nles bolg'an. Wol shi'g'i's klassik poeziyasi'n jetik bilgen woqi'mi'sli' shayi'r.

A'jiniyaz qaraqalpaq a'debiyati' tariy-xi'nda ku'shli lirik shayi'r dep yesaplana-di'. Poeziyami'zdi' qosi'q quri'lisi' jag'i'nan bayi'tqan shayi'r. Wol muzi'ka ma'de-niyati'na da u'les qosqan shayi'r si'pati'nda tani'ladi'. Sebebi «Bozataw» poemasi'na baylani'sli' «Bozataw» namasi'n do'retken shayi'r dep shamalanadi'.

A'ziniyazdi'n' tuwi'lg'an jeri ha'zirgi Moynaq rayoni'ni'n' territoriyasi'.

A'jiniyaz da'slep yeski awi'lli'q mekteplerde, son'i'nan Qutli'murat i'naq medresesinde woqi'g'an. Wol wo'z betinshe woqi'w arqali' shi'g'i's a'debiyati'n teren' iyelegen. Qazaq,

wo'zbek, tu'rkmen, arab, parsi' tilleri menen jaqsi' tani's bolg'an. Wol ayri'qsha ulli' wo'zbek shayi'ri' A'liysher Nawayi'ni'n', ulli' tu'rkmen shayi'ri' Maqtumquli' shi'garmalari'n qi'zi'g'i'wshi'li'q penen woqi'g'an.

Wo'z xalqi'ni'n' turmi'si' menen qayg'i'lari', a'rmanlari' menen jasag'an shayi'r, xali'q tileklerin wo'z qosi'qlari'nda sa'wlelendirgen. Shayi'r «Yellerim bardi» qosi'g'i'nda wo'zinin' tuwi'lg'an jerin, wo'z yelinin' ta'biyati'n, yen' jaqsi' da'stu'rlerin maqtani'sh yetip qon'si'las tuwi'sqan xalqi'na tani'sti'radi'.

Wo'z xalqi'n maqtani'sh yetkende shayi'r, aldi' menen xali'qti'n' awi'zбирishiligin, a'dep-ikramli'li'g'i'n yadta tutadi'. Shayi'r bul qosi'g'i' arqali' ha'rbir insanni'n' watani' menen tuwi'lg'an yeli menen g'ana qa'dirli yekenligin tu'sindiredi.

460-shi'ni'g'i'w. So'z shaqaplari'na tallan'. Tiyisli sorawlari'n qoyi'n'.

MIYMANDOS XALQI'M

Xalqi'mi'zda «Miyman — atan'nan ulli'» degen naqi'l bar. Sonli'qtan da, ha'rbir shan'araqqa miymanni'n' keliwi i'ri'sqi'-nesiybenin' mol bol-i'wi'nan derek beredi. Bizin' xalqi'-mi'zdi' kewli ashi'q, ashi'q dastur-qanli', quwaqi' xali'q dep biykarg'a bahalamag'an.

Qaraqalpaq xalqi'na ta'n bolg'an bunday ken'peyillik, miymandosli'q, aqko'kireklik I.Yusupovti'n' qosi'g'i'nda ayqi'n su'wretlengen:

Bizde so'z bar: miyman — i'ri's, bereket,
Qonaq ku'tiw — ziyneti ha'r adamni'n',
Yeger u'yg'e bes ku'n miyman kelmese,
Shayi' qonbas menin' bayg'us anamni'n'.

461-shi'ni'g'i'w. Tekstti woqi'n'. Ha'rbir so'zdin' qaysi' so'z shaqabi' bolatug'i'ni'n ayti'n'.

YESKI MA'DENIYAT WORAYI'

Du'nya ju'zi yellerinde yen' yeski ma'deniyat worayi' Mi'si'rda jaylasqan. Nil da'ryasi'ni'n' to'mengi alabi' ta'biyy-geografiyali'q sharayatlari'ni'n' qolayli'g'i'na baylani'sli' adamzat ja'm-iyetinin' yen' yeski ma'deniyat woraylari'ni'n' biri bolg'an. B.e.sh. 2800 — 2250-ji'llari' bul yelde da'slepki patshali'qlar payda bolg'an. Patsha (fraon) qudaydi'n' adami' dep sanali'p, wog'an wo'lmesinen buri'n u'lken maxbara sali'ng'an. Maxbara piramida tu'rinde boli'p, u'lken taslardan wo'riledi.

Giza dalan'li'g'i'nda quri'lg'an u'sh piramidadan ibarat tastan wo'rilgen maxbarani'n' yen' biyigi Xufu 146,6 metr boli'p, ti'rnag'i'ni'n' ha'rbir ta'repi 233 metr bolg'an. Bul yestelik b.e.sh. XXIV — XXVIII a'sirlerde sali'ng'an.

462-shi'ni'g'i'w. Ta'sirli yetip woqi'n'. Teksttegi feyil so'zlerdi tawi'n'. Qaysi' ma'ha'lde qollani'lg'ani'n ani'qlan'. Wo'z tu'sinigin'iz boyi'nsha «Quyash ha'm samal» degen temada bayan jazi'n'.

Bir sapari' Quyash penen arqani'n' ashi'wshaq samali'sen ku'shli'sen' be ya men ku'shlimen be degen ma'selenin' u'stinde yeregisip qaldi'. Wolar ko'p waqi'tqa shekem tirtiklesti. Aqi'ri'nda u'lken jol menen ketip barati'rg'an bir jolawshi'g'a wo'zlerinin' ku'shin ko'rsetti.

— Qarap tur, — dedi Samal, — ha'zir qalay hu'jim yetetug'i'ni'mdi' ko'rsetemen. Bir degende u'stindeg shapani'n si'yi'ri'p alaman. Wol usi'ni' aytti' da, ku'shinin' bari'nsha hu'wlep uytqi'di'.

Samal qatti' hu'wlegen sayi'n jolawshi' shapani'na qi'mtani'p worani'p, hawa rayi'ni'n' buzi'lg'ani'na narazi' boli'p, alg'a qaray kete berdi. Soni' bilip Samal qa'ha'r-lenip, i'sqi'ri'p biyshara jolawshi'ni'n' u'stine jawi'n ha'm qar jawdi'ri'p, jawrati'p tasladi'...

Quyash wo'zinin' qarsi'lasini'n' ha'lsiz yekenin ko'rip, bultlardi'n' arjag'i'nan ku'limsirep qaradi'. Jerdi keptirip ha'm jawrap ton'i'p qalg'an jolawshi'ni' qi'zdi'ra basladi'. Wol ku'nnin' nuri'ni'n' ji'lli'li'g'i'n sezip, Quyashqa alg'i's aytti'. U'stindegisi shapani'n sheship, qanji'g'asi'na baylap aldi'. (K. U.)

463-shi'ni'g'i'w. So'zlerdin' tu'birin ha'm tiykari'n bo'lek-bo'lek jazi'p ani'qlan'.

Woqi'w — woqi'wshi' — woqi'wshi'lar — woqi'wshi'li'q, sharwa — sharwashi'li'q, ja'miyet — ja'miyetshilik — ja'miyetlik, ustaz — ustazli'q — ustazli'qti'.

464-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Baslawi'shti'n' asti'n bir, bayanlawi'shti'n' asti'n yeki si'zi'n'.

1. Bag'man miywasi' menen maqtanadi'. 2. Ustazi' shoq bolsa, sha'kirti jali'n boladi'. 3. Usta barda qoli'n'di' ti'y, ustaz barda tilin'di' ti'y. 4. Ustaz — atan'day ulli'. 5. Ustaz — yekinshi ata-anan'.

465-shi'ni'g'i'w. Ko'shirip jazi'n'. Ga'p ag'zalari'na tallan'. Sorawlari'n qoyi'n'. Ga'ptin' birinshi ha'm yekinshi da'rejeli ag'zalari'ni'n' xi'zmetin tu'sindirin'.

1. Arqadan uyi'tqi'p qar boraydi'. (N. D.) 2. Wol ana — jerdin' suli'w ta'biyati'na su'ysinip qarap tur. 3. Bati'stan bult ko'terilip kiyati'r. 4. Jigitler i'ssi'da sho'llegen yedi. (J. A.) 5. Wol jan'adan islep a'kelgen qural-saymanlari'n

yesik betke qoydi' da, asxanag'a bardı'. (A. B.) 6. Ayzada mektepke kelse, Ayjamal menen Hu'rliman klasi' tazalap ati'r yeken.

466-shi'ni'g'i'w. Woqi'n'. Teksttegi birgelkili ag'zalardi' tabi'n'.

Qaraqalpaq hayal-qi'zlari'ni'n' kiyim-kenshegi wog'ada bay tu'rge iye bolg'an. Wolar ha'r tu'rli alti'n, gu'mis zatlari' menen bezelgen.

Hayallar basi'na taqi'ya kiygen, si'rti'-nan aydi'nli' yamasa jupqa menen worag'an. Ha'mmesi de si'rti'nan woraypek tartqan. Jaslari' qi'zi'l, sari', ko'k tu'rinen, al ka'ywani'lari' aqtan tartqan.

Toy-merekege shi'g'arda, bir jaqqa qi'di'r-g'anda, bulardi'n' ha'mmesinin' u'stinen jegde jami'lg'an. Jegde menen bir qatarg'a hayal-qi'zlar ko'binese, shati'rash yetip nag'i'slani'p toqi'lgan ko'ylek kiygen. Buni' «shati'rash ko'ylek» dep atag'an. Bul ko'ylek xali'q qosi'g'i'nda:

Shati'rash ko'ylek shan' bolar dep qag'aman,
Wo'n'irime ha'ykel, monshaq tag'aman, — dep ta'riyiplenedi.

467-shi'ni'g'i'w. Teksti ko'rkemlep bir woqi'p shi'gi'n'. Birewin'iz mug'allim wazi'ypasi'n atqari'p basqa woqi'wshi'larg'a diktant jazdi'ri'n'.

ADAM MENEN TA'BIYAT HAQQI'NDA AN'I'Z

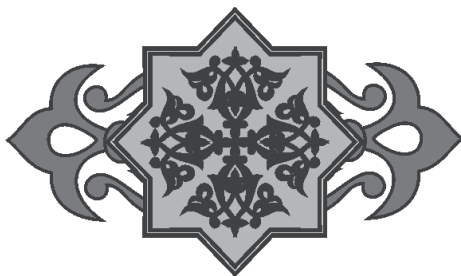
Adamzat ta'biyat penen bolg'an, yag'ni'y suwi'q ha'm qi'yi'nshi'li'qlar menen bolg'an u'zliksiz gu'resten sharshadi'. Woni'n' kewline hesh na'rse si'ymaydi'. Sonda wol Olimpke kelip: «Wa, qudaylar. Men ba'rqulla usi'lay qi'ynali'p ju'remen be? Men heshqashan arqayi'n iship-jep, jumsaq jerde u'yqi'lap ha'm ji'lli' jasay almayman ba? Men ba'rqulla bir g'a'letli ta'biyat penen ali'sa beremen be?» — dedi.

Qudaylar adamdi' yesitti ha'm wog'an bi'lay dedi: «Yaqshi', sende ne qa'lesan' ba'ri boladi' saray, ishimlik, kiyim, biraq bul ushi'n sen tuwi'lg'an jerin'nen ha'm wo'zin' qorg'ag'an ta'biyattan bas tarti'wi'n' kerek». Adam woylani'p turi'p kelisim berdi ha'm wa'de yetilgenlerdin' ba'rin aldi'.

Yendi wol ku'ni boyi' qosi'qlar ayti'p, su'wret saldi' yamasa ma'zi dem aladi'. Biraq waqi't wo'tip adam qayg'i'li' qosi'qlar ayta basladi'. Wol wo'z ko'zlerinin' zatlardi' ko'rse de, sulii'wli'qti' ko'rmey ati'rg'ani'n', qulaqlari' seslerdi yesitse de ju'regi namani' yesitpey ati'rg'ani'n, tili so'z so'ylese de, ju'regi so'z yesitpey ati'rg'ani'n sezedi.

Adam wo'zinin' ruwxin' wo'zi wo'ltirip ati'rg'ani'n tu'sindi. Terektin' tami'rsi'z quwrag'ani'nday adami'n' ruwxii' da tuwg'an jersiz, ta'biyatsi'z quwraydi'. Sonda wol wo'zin qorshap turg'an saraydi'n' diywali'na wo'zin uri'p, samalg'a aylanadi'. So'ytip, ati'zlarg'a, tog'aylarg'a, da'ryalarg'a ushi'p ketti, sebebi wolarsi'z ju'rek soqi'r, geren' ha'm gu'n' boli'p qaladi'.

Tapsi'rma: Tekst boyi'nsha sa'wbetlesin'.

MAZMUNI'

G'a'rezsizlik sabag'i'	3
Til — adamlardi'n' qari'm-qatnas jasawi'ni'n' yen' a'hmiyetli qurali'	4
Tildin' ja'miyettegi worni'	5
Fonetika ha'm jazi'w. Leksikologiya. So'z jasali'w. Morfologiya.	6
Baslawi'sh klaslarda wo'tilgen temalardi' ta'kirarlaw	6
Fonetika. Grafika	8
So'ylew ag'zalari'	9
Grafika	12
Ses ha'm ha'rip	12
A'lipbe	14
Dawi'sli' sesler	16
Juwan ha'm jin'ishke dawi'sli' sesler	17
Yerinlik ha'm yeziwlik dawi'sli' sesler	18
Ashi'q ha'm qi'si'q dawi'sli' sesler	20
Dawi'ssi'z sesler	22
U'nli ha'm u'nsiz dawi'ssi'z sesler	23
Ayi'ri'm dawi'ssi'z ha'riplerdin' jazi'li'wi'	26
Birgelkili dawi'ssi'zlardi'n' jazi'li'wi'	29
Buwi'n haqqi'nda tu'sinik	30
Buwi'nni'n' tu'rleri	31
Ashi'q buwi'n	32
Tuyi'q buwi'n	33
Qamaw buwi'n	35
So'zlerdi wo'tkermelew	37
Orfoepiya tuwrali' tu'sinik	40
Orfografiya haqqi'nda tu'sinik	42
Ta'kirarlaw	43
Leksikologiya	45
So'zdin' ma'nisi	45
Ko'p ma'nili so'zler	48
So'zlerdin' tuwra ha'm awi'spali' ma'nisi	49
Sinonimler	51
Omonimler	53
Antonimler	56
So'zlikler ha'm wolardi'n' du'zilisi	58
So'z jasali'w ha'm imla	61
Tu'bir so'z ha'm qosi'mtalar	62
Qosi'mtalardi'n' xi'zmetine qaray tu'rleri	63
So'z jasawshi' qosi'mtalar ha'm wolardi'n' tu'rleri	64
Do'rendi so'zler	67

Tu'birles so'zler	70
Qospa so'zler ha'm wolardi'n' jasali'wi'	72
Qospa so'zlerdin' tu'rleri	74
Birikken qospa so'zler	74
Birikpegen qospa so'zler	75
Jup so'zler	77
Qi'sqarg'an qospa so'zler	79
Ta'kirar so'zler	81
So'z tu'rlewshi qosi'mtalar ha'm wolardi'n' tu'rleri	83
Ko'plik jalg'aw	85
Tarti'm jalg'aw	87
Seplik jalg'aw	89
Betlik jalg'aw	90
Forma jasawshi' qosi'mtalar	93
Ta'kirarlaw	96
Morfologiya	99
So'z shaqaplari' haqqi'nda tu'sinik	100
So'z shaqaplari'ni'n' leksika-grammatikali'q belgileri, wolardi'n' bo'liniwi	102
Atli'q	103
Menshikli ha'm g'alabali'q atli'qlar ha'm wolardi'n' jazi'li'wi'	105
Atli'qti'n' betleniwi	108
Atli'qti'n' birlik ha'm ko'plik sanda qollani'li'wi'	110
Atli'qti'n' tarti'mlani'wi'	113
Atli'qti'n' sepleniwi	117
Ataw sepligi	119
Iyelik sepligi	120
Bari's sepligi	121
Tabi's sepligi	122
Shi'g'i's sepligi	124
Wori'n sepligi	125
Atli'qti'n' jay ha'm tarti'mli' sepleniwi	126
Atli'q so'zlerdin' sintaksislik xi'zmeti	129
Atli'qti'n' ga'pte bas ag'za xi'zmetinde keliwi	129
Atli'qti'n' ga'pte yekinshi da'rejeli ag'za xi'zmetinde keliwi	130
Ta'kirarlaw	132
Kelbetlik	134
Kelbetliktin' quri'li'si' boyi'nsha tu'rleri	136
Kelbetliktin' jasali'wi'	138
Kelbetliktin' qosi'mtalar arqali' jasali'wi'	139
Kelbetliktin' so'z qosi'li'w usi'li' arqali' jasali'wi'	143
Qospa kelbetlik ha'm wolardi'n' jazi'li'wi'	143
Birikken kelbetlik	144
Birikpegen kelbetlik	145
Jup kelbetlik	147
Ta'kirar kelbetlik	148
Kelbetliktin' atli'q wormi'na qollani'wi' (zatlasi'wi')	150
Sinonim kelbetlik	152

Antonim kelbetlik	153
Kelbetliktin' da'rejeleri ha'm wolardi'n' jasali'wi'	154
Kelbetliktin' jay da'rejesi	154
Kelbetliktin' artti'ri'w da'rejesi	156
Kelbetliktin' sali'sti'ri'w da'rejesi	158
Kelbetliktin' sintaksislik xi'zmeti	159
Kelbetliktin' ga'pte ani'qlawi'sh boli'p keliwi	159
Kelbetliktin' ga'pte bayanlawi'sh boli'p keliwi	161
Ta'kirarlaw	162
Feyil	163
Feyildin' ga'pte bayanlawi'sh boli'p keliwi	165
Feyildin' betleniwi	166
Boli'mli' ha'm boli'msi'z feyiller	168
Feyildin' meyilleri	170
Buyri'q meyl	170
Tilek meyl	172
Sha'rt meyl	175
Maqset meyl	177
Ani'qli'q meyl	179
Feyil ma'ha'lleri	180
Wo'tken ma'ha'l	181
Ha'zirgi ma'ha'l	182
Keler ma'ha'l	184
Sinonim feyiller	185
Antonim feyiller	187
Ta'kirarlaw	188
Sintaksis ha'm irkilis belgileri	190
Ga'p ha'm woni'n' mazmuni' boyi'nsha tu'rleri	190
Xabar ga'p ha'm woni'n' irkilis belgileri	192
Soraw ga'p ha'm woni'n' irkilis belgileri	193
Buyri'q ga'p ha'm woni'n' irkilis belgileri	195
U'ndew ga'p ha'm woni'n' irkilis belgileri	196
Ga'ptin' bas ag'zalari'	198
Baslawi'sh	199
Bayanlawi'sh	201
Ga'ptin' yekinshi da'rejeli ag'zalari'	202
Ani'qlawi'sh	202
Toli'qlawi'sh	204
Pi'si'qlawi'sh	206
Ga'ptin' birgelkili ag'zalari'	208
Qaratpa so'z ha'm woni'n' irkilis belgileri	211
Til wo'siriw	214
Woqi'w ji'li' dawami'nda wo'tilgen materiallardi' ta'kirarlaw	220
Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' ma'mleketlik GIMNI	221

Y. Berdimuratov,

Q. Allanazarov, G. Patullaeva

QARAQALPAQ TILI

5-klass ushi'n sabaqli'q

Toli'qti'ri'lg'an ha'm qayta islangen basi'li'm

«Bilim» baspasi'
No'kis — 2015-ji'l

Redaktori' *U. Yusupova, A. Saparova*
Xudojnigi *I. Serjanov*
Tex. redaktori' *Z. Allamuratov*
Operatori' *A. Atagullaeva*

Original-maketten basi'wg'a ruqsat yetilgen waqti' 3.06.2015-j. Qag'az formati' 60x90 1/16. «Tayms» garniturası'. Kegl 12. Ofset usi'li'nda basi'ldi'. Ko'lemi 15,0 baspa tabaq. 15,96 yesap baspa tabaq. Nusqasi' 11318. Buyi'rtpa №

Original-maket «Bilim» baspasi'nda tayarlandi' 230103. No'kis qalasi', Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9.

O'zbekistan baspasoz ha'm xabar agentliginin' «O'zbekiston» baspa-poligrafiyali'q do'retiwshilik u'yi. Tashkent, 129. Nawayi' ko'shesi, 30 u'y.

Ijarag'a berilgen sabaqli'q jag'dayi'n ko'rsetetug'i'n keste

№	Woqi'wshi'-ni'n' ati' familiyasi'	Woqi'w ji'li'	Sabaqli'qti'n' ali'ng'an-dag'i' jag'dayi'	Klass basshi'-si'ni'n' qoli'	Sabaqli'qti'n' tapsi'ri'lg'an-dag'i' jag'dayi'	Klass basshi'-si'ni'n' qoli'
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqli'q woqi'w ji'li' aqi'ri'nda qaytari'p ali'ng'anda joqari'dag'i' keste klass basshi'si' ta'repinen to'mendegi bahalaw wo'lshemlerine tiykarlani'p toltiri'ladi'

Jan'a	Sabaqli'qti'n' birinshi ret paydalani'wg'a berilgendegi jag'dayi'.
Jaqsi'	Muqabasi' pu'tin, sabaqli'qti'n' tiykar'i' bo'liminen aji'ralmag'an. Barli'q betleri bar, ji'rti'lmag'an, betleri almasti'ri'lmag'an, betlerinde jazi'w ha'm si'zi'qlar joq.
Qanaatlandi'rari'	Muqaba jelingen, birqansha si'zi'li'p shetleri qayri'lg'an, sabaqli'qti'n' tiykar'i' bo'liminen ali'ni'p qali'w jag'dayi' bar, paydalani'wshi' ta'repinen qanaatlanarli' qalpine keltirilgen. Ali'ng'an betleri qayta jelimlengen, ayi'ri'm betlerine si'zi'lg'an.
Qanaatlanarsi'z	Muqabag'a si'zi'lg'an, ji'rti'lg'an, tiykar'i' bo'limnen aji'ralg'an yamasa pu'tkilley joq, qanaatlanarsi'z remontlang'an. Betleri ji'rti'lg'an, betleri toli'q emes, si'zi'p, boyap taslang'an. Sabaqli'qti' qayta tiklew mu'mkin emes.